

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 1998

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT (LEI-DLO)

REFERAAT

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 1998

Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.)

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1998

Periodieke Rapportage 1-98

ISSN 0169-3255

195 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 1998 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Na beschouwingen over de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouw in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, waarna bijzondere aandacht wordt besteed aan het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkeling in respectievelijk akkerbouw, opengrondstuinbouw, glastuinbouw en champignonteelt, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.

Agrosector/Landbouw/Tuinbouw/Landelijk gebied/Milieu/Structuur/Bedrijfsresultaten/Financiering/
Nederland

De omslagfoto betreft Flevoland en is gemaakt door KLM AEROCARTO - Arnhem.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Economische en politieke ontwikkelingen	17
1.1 Ontwikkelingen in de wereldeconomie	17
1.2 Ontwikkelingen in de EU	20
1.3 Economische ontwikkelingen in Nederland	23
1.4 Maatschappelijke ontwikkelingen	27
2. Landbouw in de wereld	30
2.1 Ontwikkelingen in de wereldlandbouwproductie	30
2.2 Internationale handel en prijsvorming	34
2.2.1 Ontwikkeling van de agrarische handel	34
2.2.2 Ondersteuning van de productie	36
2.3 Internationaal handelsoverleg	39
2.3.1 Implementatie GATT-WTO-akkoord	39
2.3.2 Naar de Millennium-ronde	39
3. Landbouw in de Europese Unie	42
3.1 Ontwikkeling van de EU-landbouw	42
3.2 Landbouwbudget	45
3.3 Markt- en prijsbeleid	48
3.3.1 Prijsbesluiten en agro-monetaire maatregelen	48
3.3.2 Toekomst van het EU-markt- en prijsbeleid	50
3.4 Landbouwmilieuverordening van de EU	53
3.5 EU-structuurbeleid	56
4. Nederlandse agrosector	59
4.1 Agrocomplex	59
4.2 Agrarische handel	62
4.3 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	66
4.4 Detailhandel en groothandel	67
4.5 Voedings- en genotmiddelenindustrie	71
4.6 Primaire sector	72
4.6.1 De sectorrekening land- en tuinbouw	72
4.6.2 Inkomensvorming per bedrijf	72
5. Landelijk gebied	79
5.1 Ontwikkelingen in het ruimtegebruik	79
5.2 Natuur en bos	82
5.2.1 Reservaten en natuurontwikkelingsgebieden	82

	Blz.
5.2.2 Agrarisch natuurbeheer	85
5.2.3 Bosbouw	86
5.3 Recreatie en toerisme	87
5.3.1 Algemeen	87
5.3.2 Openluchtrecreatie	89
5.3.3 Agrotourisme	89
5.4 Waardevolle Cultuurlandschappen	91
6. Landbouw en milieu	93
6.1 Algemeen	93
6.2 Gewasbeschermingsmiddelen	95
6.3 Broeikasgassen en energieverbruik	97
6.4 Mest en ammoniak	100
6.5 Verdroging en afval	105
7. Structuur van de land- en tuinbouw	107
7.1 Omvang van de productie	107
7.2 Bedrijfsstructuur	109
7.3 Arbeid	114
7.4 Grond	116
7.5 Kapitaal	122
8. Akkerbouw	124
8.1 Structuur	124
8.2 Markten	124
8.2.1 Granen	124
8.2.2 Suiker	126
8.2.3 Aardappelen	128
8.2.4 Uien	130
8.3 Bedrijfsresultaten	130
8.3.1 Opbrengsten en kosten	130
8.3.2 Gezinsinkomen en besparingen	130
8.3.3 Investerings	134
9. Opengrondstuinbouw	135
9.1 Structuur	135
9.2 Markten	135
9.2.1 Opengrondsgroente	136
9.2.2 Fruit	137
9.2.3 Bloembollen	139
9.2.4 Boomkwekerijproducten	139
9.3 Bedrijfsresultaten	140
9.3.1 Opengrondsgroentebedrijven	140
9.3.2 Fruitteeltbedrijven	142

	Blz.
9.3.3 Bloembollenbedrijven	143
9.3.4 Boomkwekerijen	143
10. Glastuinbouw en champignonenteelt	145
10.1 Structuur	145
10.2 Markten	147
10.2.1 Groenten onder glas	148
10.2.2 Bloemen en planten onder glas	150
10.2.3 Champignons	152
10.3 Bedrijfsresultaten	152
10.3.1 Glastuinbouwbedrijven	153
10.3.2 Champignonbedrijven	157
11. Grondgebonden veehouderij	159
11.1 Structuur	159
11.2 Markten	161
11.2.1 Melk en zuivel	161
11.2.2 Rundvlees	161
11.3 Bedrijfsresultaten melkveehouderij	164
11.3.1 Opbrengsten en kosten	164
11.3.2 Gezinsinkomen en besparingen	167
11.3.3 Investerings	168
11.4 Bedrijfsresultaten vleesstierenhouderij	170
12. Intensieve veehouderij	171
12.1 Structuur	171
12.2 Markten	173
12.2.1 Varkensvlees	173
12.2.2 Pluimveevlees	174
12.2.3 Eieren	175
12.2.4 Kalfsvlees	175
12.3 Bedrijfsresultaten	176
12.3.1 Rentabiliteit varkenshouderij en pluimveehouderij	176
12.3.2 Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven	178
12.3.3 Resultaten van vleeskalverenbedrijven	181
12.3.4 Investerings	183
Literatuur	185
Begripsomschrijvingen	190
Trefwoordenregister	193
Medewerkers	195

Woord vooraf

Het Landbouw-Economisch Bericht 1998 biedt zoals gebruikelijk een samenhangend en verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Vergeleken met de vorige editie, is de opzet in diverse opzichten vernieuwd. Om de hoofdstukken korter en eenduidiger te kunnen houden, is het aantal hoofdstukken vergroot van vier tot twaalf. Eerst worden de sectoroverstijgende thema's behandeld en daarna de gang van zaken in de verscheidene sectoren van de land- en tuinbouw. Alle hoofdstukken beginnen met een (cursieve) aanduiding van de kernpunten van het hoofdstuk.

In thematisch opzicht is het begin van de publicatie ongewijzigd gebleven. Na de beschouwingen over de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouw in de wereld en de landbouw in de Europese Unie. Daarbij komt onder meer het internationale handelsoverleg aan de orde, alsmede de discussie over een nieuwe hervorming van het Europese landbouwbeleid.

Vervolgens wordt de aandacht meer in het bijzonder gericht op de Nederlandse agrosector. Na een kort overzicht van de economische betekenis van het Nederlandse agrocomplex, gaat het hierbij om ontwikkelingen in de buitenlandse agrarische handel, de consumptie van levensmiddelen, de detailhandel en groothandel, de voedings- en genotmiddelenindustrie en tenslotte om trends in de inkomensvorming van de land- en tuinbouw. In volgende hoofdstukken komen aan bod: het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw.

Het laatste deel van de publicatie bestaat uit hoofdstukken waarin de gang van zaken in bepaalde sectoren van de land- en tuinbouw ten aanzien van markt- en inkomensontwikkeling nader wordt toegelicht. Hierbij is gekozen voor de volgorde plantaardig-dierlijk en extensief-intensief: akkerbouw, opengrondstuinbouw, glastuinbouw en champignonenteelt, grondgebonden veehouderij en tenslotte intensieve veehouderij.

De zojuist beschreven opzet van het Landbouw-Economisch Bericht 1998 is totstandgekomen na overleg in de nieuw gevormde Redactieadviesraad onder voorzitterschap van ir. L.C. Smits (LNV, Directie IZ). Andere externe leden van deze adviesraad zijn: prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Strategische beleidsvorming), drs. E.M. van Ditzhuizen (LNV, Stafbureau Algemene Leiding), drs. C.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. A.W.M. Kleinmeulman (LNV, Directie Industrie en Handel), drs. R. Peters (LNV, Directie Groene Ruimte en Recreatie), ir. L.S. Rietema (LTO-Nederland), drs. R.D. Diamant (VNO-NCW, VAI), drs. A.M. Dierick (Rabobank-Nederland), prof.dr.ir. A.J. Oskam (Landbouwuniversiteit Wageningen). De redactieadviesraad heeft ook nuttig commentaar geleverd op de concept-versie van de diverse hoofdstukken.

Aan de inhoud en vormgeving van de publicatie heeft een groot aantal medewerkers van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) bijgedragen. De realisatie berustte weer bij de afdeling Algemeen Economisch Onderzoek en Statistiek onder leiding van drs. J.H. Post. De coördinatie van de werkzaamheden werd verzorgd door dr.ir. H.J. Silvis, in samenwerking met ir. C. van Bruchem, drs. G.S. Venema en dr. J.H.A. Hillebrand; de eindredactie was in handen van H.J. Silvis en C. van Bruchem. Aan het eind van de publicatie is een

overzicht opgenomen van de verschillende auteurs en andere medewerkers met een korte aanduiding van hun bijdragen.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van het Landbouw-Economisch Bericht 1998 zal binnenkort afzonderlijk worden gepubliceerd in de vorm van een Periodieke Rapportage.

De directeur,

Den Haag, juli 1998

prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Samenvatting

Agrosector

Mede onder invloed van de liberalisering in de internationale economische politiek vindt een verdere concentratie en internationalisering van het bedrijfsleven plaats. De invoering van de euro per 1 januari 1999 vormt hierbij een krachtige stimulans. Ook in de levensmiddelendetailhandel, de agrarische groothandel en de voedings- en genotmiddelenindustrie voltrekt het concentratieproces zich in een snel tempo. De overheid legt zich steeds meer toe op de maatschappelijke kanten van de productie. Voor zaken die voornamelijk van belang zijn voor de sector zelf, wordt de verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven gelegd.

Terwijl het totale Nederlandse agrocomplex een licht dalend aandeel in de nationale toegevoegde waarde en werkgelegenheid vertegenwoordigt, groeit zijn internationale afhankelijkheid. Ondanks de sterke terugval van de uitvoer van levende varkens en varkensvlees, nam de totale Nederlandse export van agrarische producten en voedingsmiddelen in 1997 verder toe (+5%) tot bijna 84 miljard gulden. De overeenkomstige import steeg met hetzelfde percentage, waardoor het saldo van de agrarische handel met 1,4 miljard opliep tot ruim 35 miljard gulden. In 1997 bedroeg het aandeel van de agrarische handel in de totale Nederlandse handel 22% bij de export en 14% bij de import, beide een procentpunt minder dan in 1996. Sierteeltproducten zijn de productgroep met het hoogste handelssaldo. De agrarische import komt voor bijna 65% uit lidstaten van de EU; bij de uitvoer zijn de EU-landen met een aandeel van meer dan 80% nog belangrijker. Buiten de EU is Midden- en Oost-Europa het belangrijkste afzetgebied geworden.

Primaire productie en inkomensvorming

Door de varkenspest viel de brutoproductiewaarde van de intensieve veehouderij in 1997 fors terug, maar de productiewaarde van de akkerbouw, tuinbouw en rundveehouderij steeg (tabel 1). De productiewaarde van de totale land- en tuinbouw nam daardoor maar licht af. De sector als geheel boekte een duidelijk beter inkomensresultaat dan in 1996. Dit was mede te danken aan de vergoedingen van de overheid voor de grote productie verliezen in de varkenshouderij.

Op langere termijn nemen de gemiddelde opbrengsten van de land- en tuinbouwbedrijven toe, maar het aandeel van het inkomen in de bedrijfsopbrengsten (marge) daalt. De verschillen in inkomens per bedrijf zijn groot. In 1996/97 kwam ongeveer 15% van de ondernemers uit op een negatief gezinsinkomen uit bedrijf. Aan de andere kant behaalde 10% van de ondernemers een gezinsinkomen uit bedrijf van meer dan 150.000 gulden. Binnen de glastuinbouw, en met name in de sierteelt, is de inkomensspreiding het grootst: er zijn zowel relatief veel bedrijven die zeer goed scoren als relatief veel bedrijven die lage inkomens behalen.

Voor de inkomensvorming van agrarische huishoudens worden de inkomsten van buiten het bedrijf overigens steeds belangrijker. In de eerste helft van de jaren tachtig werd per bedrijf gemiddeld 14.000 gulden van buiten het bedrijf aan inkomen behaald, terwijl

Tabel 1 Toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw

	Waarde in mrd. gld.			Index 1997 in % van 1996		
	1995 (v)	1996 (v)	1997 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Brutoproductiewaarde	34,9	35,6	35,2	95	105	99
w.v. akkerbouw	2,9	2,4	2,7	99	113	112
tuinbouw	12,7	13,5	14,1	101	104	104
rundveehouderij	9,7	9,1	9,3	99	103	101
intensieve veehouderij	9,5	10,4	8,9	82	104	86
Aangekochte goederen en diensten	18,0	18,7	18,6	98	102	100
Bruto toegevoegde waarde	16,9	16,9	16,6			98
Netto toegevoegde waarde	12,2	12,5	14,3			114

Bron: 1995 en 1996: CBS; 1997 raming: LEI-DLO.

dat in de eerste helft van de jaren negentig was gestegen naar 24.000 gulden. De stijgende trend heeft zich verder doorgezet, waarbij het vooral gaat om opbrengsten uit arbeid buiten het bedrijf.

Landelijk gebied

Met een aandeel van zo'n 70% is de landbouw verreweg de grootste grondgebruiker in ons land. Onder druk van andere functies, zoals wonen, handel en industrie maar ook recreatie en natuur, moet de landbouw voortdurend terrein prijs geven. Voor hun ontwikkeling hebben landbouwbedrijven echter ook behoefte aan meer grond. Behalve door vermindering van het aantal agrarische bedrijven, wordt deze spanning verzacht door de landbouw met andere functies te combineren. Hiertoe worden door de overheid diverse mogelijkheden geboden, onder meer in het kader van het natuurbeleid en recreatiebeleid. Van hun kant spelen "multi-functionele" agrariërs op de betreffende maatschappelijke behoeften in. Zo heeft het agrarisch natuurbeheer op basis van beheersovereenkomsten een sterke groei doorgemaakt: intussen zijn hierbij 6.600 agrariërs betrokken voor een oppervlakte van in totaal 48.000 ha. Agrotourisme is een ander voorbeeld van multifunctionele landbouw, die door minstens 2.250 agrarische bedrijven wordt bedreven. Deze zijn vooral te vinden op Walcheren, Schouwen-Duiveland en Texel en in het zuidelijk puntje van Limburg. Andere gebieden met betrekkelijk veel agro-tourisme zijn de Gelderse Vallei, de Graafschap, Salland en Twente en Brabant (Peel, Kempen en Meierij).

Landbouw en milieu

De milieubelasting door de land- en tuinbouw loopt terug. Dit geldt onder andere voor het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. Dat is sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd, vooral door de drastische vermindering van de grondontsmetting. Het

fosforoverschot van de sector is ongeveer 30% kleiner geworden. Dat van stikstof is tussen 1985 en het begin van de jaren negentig eveneens aanzienlijk afgenomen, maar loopt sindsdien weer wat op. Dat hangt voor een deel samen met het emissiearm uitrijden van mest, de belangrijkste oorzaak van de vermindering van de uitstoot van ammoniak met 40% in de afgelopen 10 jaar. Tegenover deze gunstige ontwikkelingen staat dat de agrarische sector, evenals de hele economie, een stijgende CO₂-emissie te zien geeft. Dit komt vooral door de groei van de glastuinbouw. De bijdrage van de sector aan de verdroging en aan de afval is nog niet veel verminderd. Verwacht wordt dat de milieubelasting door de agrarische sector de komende 25 jaar verder zal dalen. Alleen uitstoot van CO₂ zal nog toenemen. De meeste andere emissies nemen onvoldoende af om de door het beleid geformuleerde doelstellingen tijdig te realiseren. De vermindering van de milieubelasting gaat gepaard met relatief sterk stijgende milieukosten voor de sector, die inmiddels zijn opgelopen tot 5 à 6% van de bruto toegevoegde waarde van de sector. De milieukosten voor de hele economie komen overeen met een kleine 3% van het bruto binnenlands product.

Structuur van de land- en tuinbouw

De productiecapaciteit van de land- en tuinbouw in Nederland vertoont de laatste jaren een lichte daling. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven daalt sneller, wat betekent dat de gemiddelde productie per bedrijf steeds verder toeneemt. Grote bedrijven nemen ook een steeds groter aandeel van de totale productiecapaciteit voor hun rekening. In 1987 had nog maar 8% van de bedrijven een omvang groter dan 100 nge, maar in 1997 was dit al een kwart. In 1987 had deze groep een aandeel in de totale productiecapaciteit van 30%, terwijl dit intussen is opgelopen tot bijna 60%.

Met de afname van het aantal bedrijven daalt ook het aantal arbeidskrachten dat in de land- en tuinbouw werkzaam is. Het aandeel arbeidskrachten dat van buiten het gezin wordt aangetrokken wordt steeds groter, met name in de tuinbouw. Het areaal cultuurgrond daalt licht. Het aandeel van de pacht in het totale areaal cultuurgrond vertoont nog steeds een afname. Mede hierdoor neemt de kapitaalbehoefte van de bedrijven toe. In de bedrijven is gemiddeld 1,75 miljoen gulden geïnvesteerd, waarvan zo'n 60% in grond en gebouwen. De akkerbouw- en melkveebedrijven hebben met een gemiddelde solvabiliteit van respectievelijk 80% en 73% een relatief sterke vermogenspositie. De investeringen in de akkerbouw, glastuinbouw en veehouderij belopen de laatste 10 jaar tussen de 5 en 6,5 miljard gulden per jaar. De bedrijfsinvesteringen liepen in de periode 1992-1996 uiteen van gemiddeld 67.000 gulden per jaar in de akkerbouw tot 113.000 gulden in de glastuinbouw.

Akkerbouw

Voor de Nederlandse akkerbouw, die ongeveer 12% van de agrarische productiecapaciteit vertegenwoordigt, bleken ook in 1997 suikerbieten en zetmeelaardappelen rustgevende elementen. Voor beide producten is het EU-landbouwbeleid door de jaren heen een belangrijke voorwaarde voor stabiele teeltoppervlakten en prijzen. Voor de granen ging de lagere oogst in 1997 gepaard met een verdere daling van de prijzen. Daarentegen trad een forse prijsstijging op bij zaaiuien. De prijzen van pootaardappelen bleven gedrukt, maar die van consumptieaardappelen liepen weer iets op. Overigens besloten de pootaardappeltelers de STOPA-regeling op non-actief te zetten. In 1997/98 nam het gemiddelde gezinsinkomen

uit bedrijf toe van 40.000 tot 60.000 gulden per ondernemer (tabel 2). Mede daardoor konden weer positieve besparingen worden gerealiseerd.

Opengrondstuinbouw

De productiecapaciteit van de opengrondstuinbouw komt met een aandeel van 12% in de land- en tuinbouw overeen met die van de akkerbouw, maar is gebaseerd op een veel groter aantal teelten: diverse soorten opengrondsgroenten, fruit en sierteelproducten zoals bloembollen en boomkwekerijproducten. De afgelopen jaren is het aandeel van de boomkwekerijproducten in de opengrondstuinbouw steeds toegenomen. In 1997 nam de waarde van deze productgroep verder toe, terwijl de productiewaarden van de andere productgroepen achterbleven. Deze ontwikkeling kwam ook tot uiting in de bedrijfsresultaten. Op het gebied van inkomensresultaten hebben de boomkwekerijen de koppositie overgenomen van de bloembollenbedrijven (tabel 2). Na jaren van hoge tot zeer hoge besparingen op de bloembollenbedrijven, werden deze in 1997 geconfronteerd met ontsparingen. Ook de fruitteeltbedrijven hadden te kampen met ontsparingen, hoewel minder dan in 1996. De opengrondsgroentebedrijven behaalden duidelijk hogere opbrengsten, waardoor de besparingen per bedrijf meer dan verdubbelden. De boomkwekerijen behaalden in 1997/98 echter de beste gemiddelde resultaten.

Glastuinbouw en champignonteelt

De bedekte tuinbouwteelten nemen meer dan een vijfde van de agrarische productiecapaciteit in Nederland voor hun rekening. De champignonsector, die hoofdzakelijk in het zuiden van het land is gevestigd, telt een kleine 600 bedrijven. Bijna 9.000 bedrijven worden gerekend tot het type glastuinbouw. Daarvan is bijna twee derde gespecialiseerd in de teelt van bloemen of planten en ruim een derde in de groenteteelt. Het glasareaal pot- en perkplanten vertoont de afgelopen jaren een duidelijke stijging. De gemiddelde bedrijfssomvang is relatief groot, en neemt nog voortdurend toe. In de discussie over de herstructurering van de sector speelt de toekomstige locatie een belangrijke rol. Volgens de Economische Hoofdstructuur Glastuinbouw zouden de oude centra zoals het Westland glasareaal moeten inleveren. Daarentegen zouden andere gebieden, waaronder Midden-Zuid-Holland, een veel groter glasareaal moeten krijgen. De sector is overigens volop bezig het productenpakket te vernieuwen, mede om tegenwicht te bieden tegen de toenemende internationale concurrentie. Om dezelfde reden is bij de bloemenveilingen een zakelijker tariefstelsel voor de leveranciers ingevoerd. De inkomensvorming van de glastuinbouw heeft zich de laatste jaren positief ontwikkeld. Nadat in 1996 een flinke stap vooruit werd gezet, is voor 1997 een verdere verbetering geraamd (tabel 2). Ook de resultaten van de champignonbedrijven verbeterden in 1997, nadat ze in 1996 waren teruggevallen. De glasgroentetelers scoorden gemiddeld de hoogste rentabiliteit, mede dankzij fors hogere paprikaprijzen.

Grondgebonden veehouderij

Bijna de helft van alle land- en tuinbouwbedrijven in Nederland wordt gerekend tot het type graasdierhouderij. De meeste daarvan zijn gespecialiseerd in melkvee. Mede door zijn ruimtelijke uitgestrektheid is desector, die een aandeel heeft van ruim 40% in de agrarische

Tabel 2 *Inkomens en besparingen van land- en tuinbouwbedrijven*

	Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 gld.)			Besparingen per bedrijf (1.000 gld.)		
	1991/92- 1995/96	1996/97	1997/98 (r)	1991/92- 1995/96	1996/97	1997/98 (r)
Akkerbouwbedrijven	57,0	40,1	60,0	12,7	-13,6	12,0
Opengrondsgroentebedrijven a)	47,9	56,8	77,0	15,4	17,9	37,0
Fruittelbedrijven a)	31,0	12,7	31,0	-12,1	-27,3	-15,0
Bloembollenbedrijven a)	137,9	81,9	36,0	117,6	3,0	-59,0
Boomkwekerijen	93,6	105,2	116,0	28,7	49,1	60,0
Glasgroentebedrijven a)	50,3	116,5	135,0	-17,3	59,6	83,0
Snijbloemenbedrijven a)	62,5	70,2	102,0	1,2	-0,9	38,0
Potplantenbedrijven a)	90,2	113,8	126,0	26,3	57,1	69,0
Champignonkwekerijen	73,8	52,8	72,0	11,6	-14,5	11,0
Melkveebedrijven	56,8	34,7	57,0	19,6	-6,1	25,0
Fokvarkensbedrijven b)	45,6	145,1	120,0	0,3	101,1	70,0
Andere varkensbedrijven b)	50,0	121,5	100,0	1,5	102,4	50,0
Leghennenbedrijven	51,4	194,6	85,0	-7,2	178,8	20,0

a) Kalenderjaar, 1991/92=1991 enz.; b) In 1996/97 en 1997/98 alleen bedrijven vrij van maatregelen in verband met varkenspest.

productiecapaciteit van ons land, in vrijwel alle provincies gezichtsbepalend. Door de sector zijn voorstellen gedaan om de weidegang van koeien te bevorderen, en om de bedrijven een belangrijker rol te laten vervullen in het natuur- en landschapsbeheer. Tevens is voortzetting van het Europese zuivelbeleid, inclusief productiebeheersing, bepleit. Dat beleid is een belangrijke factor voor de inkomensvorming van de bedrijven. Overigens zijn er tussen de bedrijven grote verschillen in de kostprijs van melk, die onder meer samenhangen met de bedrijfsomvang. Mede door de lagere waarde van de gulden werden in 1997/98 hogere prijzen ontvangen. Na een jarenlange daling verbeterde hierdoor de rentabiliteit van de melkveebedrijven. Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf zal volgens de raming in 1997/98 uitkomen op 57.000 gulden per ondernemer, terwijl de besparingen worden geraamd op gemiddeld 25.000 gulden per bedrijf (tabel 2). Dat is een forse verbetering ten opzichte van het voorgaande jaar, waarin gemiddeld 6.000 gulden werd ontspaard. Hoewel ook de resultaten van de vleesstierenbedrijven verbeterden, bleven die mager.

Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij vertegenwoordigt 14% van de agrarische productiecapaciteit in Nederland. In 1997 werd de sector geteisterd door een ongekend grote uitbraak van klassieke varkenspest, die grote economische en sociale schade aanrichtte. Mede naar aanleiding daarvan is wetgeving ontwikkeld voor herstructurering van de varkenshouderij. Binnen de sector stuit de voorgenomen inkrimping van de veestapel op zwaar verzet, vooral omdat een passende vergoeding daarvoor achterwege is gebleven. Mede om verplichte inkrimping

te ontlopen heeft de pluimvee­sector onlangs een plan gepre­sen­teerd, waarin een voorlopige stop op uitbreiding van de pluimveestapel wordt bepleit. Net als bij de varkens­sector zijn verschillende aspecten in het geding, zoals milieu, welzijn, voedsel­veiligheid en dierge­zondheid. De maatregelen ter bestrijding van de varkenspest hebben in 1997 een sterke invloed gehad op de marktontwikkeling. Dankzij subsidies voor ruiming, opkoop en fok­ver­bod bleef de schade voor de getroffen varkens­bedrijven beperkt. De niet-getroffen varkens­bedrijven boekten redelijke tot goede resultaten, maar deze waren lager dan in het topjaar 1996/97 (tabel 2). Ook de pluim­vee­houderij liet een afnemende rentabiliteit zien. Volgens de raming is in 1997/98 gemiddeld een besparing gerealiseerd in de varkens- en pluim­vee­houderij van 44.000 gulden per bedrijf, tegenover 108.000 gulden in 1996/97.

Landbouw in de wereld

In 1997 veroorzaakte El Niño uiteenlopende rampen. Het aantal landen met acute voedsel­nood nam volgens de FAO toe tot 37, waarvan de meeste in Afrika. Ook in lange-termijn­perspectief is de Afrikaanse landbouwontwikkeling zorgelijk. Doordat de bevolking sneller groeit dan de productie, is het aandeel van het continent in de agrarische productie gedaald tot minder dan de helft van het aandeel in de wereldbevolking. Hoewel grillig, vertoont het volume van de agrarische wereldhandel een voortdurende groei. Na de terugval in 1996 lieten de prijzen in 1997 een licht herstel zien. De vooruitzichten voor de middellange termijn zijn gunstig, maar onzeker. De implementatie van het GATT-akkoord van 1994 werpt enige vruchten af, maar van een werkelijk vrije handel zal in 2000 nog allerm minst sprake zijn. Intussen komen de voorbereidingen voor een nieuwe handelsronde op gang. Verdere steunverlaging wordt bepleit door de Cairns-groep en de VS. Deze zullen de EU vermoede­lijk in de verdediging drukken. Gelet op de inhoud van Agenda 2000 zal de EU in de onderhandelingen voorrang geven aan het behoud van de toeslagen boven de exportsteun. Een moeilijk punt zal zijn op welke gronden overheden met het oog op "consumer concerns" handelsbelemmeringen mogen opwerpen. Internationaal erkend is dat producten van de markt mogen worden geweerd die schadelijk zijn voor mens, plant of dier. Voorwaarde is wel dat die schade wetenschappelijk wordt aangetoond. De huidige discussie spitst zich toe op de vraag of ook productiemethoden aanleiding kunnen zijn om handelsmaatregelen te treffen. Hierover zijn grote internationale tegenstellingen ontstaan. Om dierenwelzijnseisen te stellen aan de invoer van levende dieren of vleesproducten uit derde landen, is een fundamentele wijziging van het WTO-verdrag nodig.

EU-landbouwbeleid

De recente inkomensontwikkeling in de Nederlandse land- en tuinbouw steekt gunstig af bij die in de andere EU-landen. Na drie jaren van forse groei nam in 1997 het inkomen per arbeidskracht in de EU-landbouw af. De grootste inkomensachteruitgang vond plaats in de Britse landbouw, die werd geplaagd door de sterke stijging van het pond. Ondanks de varkenspest was de inkomensontwikkeling het gunstigst voor de Nederlandse landbouw, die enkele jaren met een teleurstellende inkomensontwikkeling achter zich liet. Voor het eerst sinds de Mac Sharry-hervorming namen de directe subsidies aan de EU-landbouw niet verder toe. Bij de prijsbesluiten voor 1997/98 vonden geen grote veranderingen plaats, al werd het braakpercentage verlaagd tot 5%. Meer ingrijpende beleidswijzigingen zijn door de

Europese Commissie voorgesteld in het kader van de Agenda 2000. Deze zijn een antwoord op dreigende overschotten van enkele basisproducten, de behoefte aan een nieuw financieel meerjarencader, de toetreding tot de EU van Midden- en Oost-Europese landen en de voorbereiding van de volgende WTO-ronde van handelsbesprekingen.

Volgens recente berekeningen zal de voorgestelde hervorming leiden tot een grotere productie in de EU van de meeste marktordeningsproducten. De extra productie vertaalt zich in een grotere groei van de export naar de wereldmarkt, wat mogelijk wordt doordat de prijsverschillen tussen EU en wereldmarkt vooral voor granen en rundvlees, aanzienlijk kleiner worden. Per saldo vergt de hervorming 1,5 à 2 miljard ecu aan extra uitgaven van de EU. De bestedingen aan voedsel zouden 13,5 miljard ecu lager uitkomen, zodat de belastingbetaler annex consument duidelijk beter af is. Dat geldt niet voor de agrariërs in de EU, die gezamenlijk ruim 12 miljard ecu aan inkomen zouden moeten inleveren. Het nadeel voor de Nederlandse land- en tuinbouw zou zich concentreren in de akkerbouw en vooral de (rund)veehouderij.

Bij de berekeningen is ervan uitgegaan dat de institutionele prijsverlagingen volledig doorwerken op de marktprijzen. De ervaring van de Mac Sharry-hervorming leert dat dat geen automatisme is. Een en ander hangt af van de ontwikkelingen op de internationale en Europese markten en van het gevoerde marktbeheer. Verder worden veranderingen in het markt- en prijsbeleid niet lijdzaam ondergaan. De herstructurering die in de verschillende sectoren is ingezet zal ertoe kunnen bijdragen dat de werkelijke uitkomsten minder negatief zullen zijn.

1. Economische en politieke ontwikkelingen

Het economische en politieke kader van de Nederlandse agrosector wordt in steeds sterkere mate bepaald door de globalisering van de wereldeconomie. Mede onder invloed van de liberalisering in de internationale economische politiek vindt een verdere concentratie en internationalisering van het bedrijfsleven plaats. De financiële crisis in Zuidoost-Azië lijkt voorlopig vooral de lokale bevolking te treffen. De economische ontwikkeling van de rijke landen, waaronder de EU-landen, blijft vrij gunstig verlopen. Bijna alle lidstaten, waaronder Nederland, hebben kunnen voldoen aan de criteria voor invoering van de euro per 1 januari 1999. Naast deze verdieping van de Europese samenwerking, zijn met vijf Midden-Europese landen en Cyprus onderhandelingen begonnen over toetreding tot de EU. In ons land heeft het kabinet een voorzet gedaan voor een herziening van het belastingstelsel, waarbij vergroening, vereenvoudiging en draagvlakverbreding de belangrijkste doelstellingen zijn. Ook ten aanzien van de agrosector legt de overheid zich steeds meer toe op de maatschappelijke kanten van de productie. Voor zaken die voornamelijk van belang zijn voor de sector zelf, wordt de verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven gelegd.

1.1 Ontwikkelingen in de wereldeconomie

Globalisering of mondialisering is de belangrijkste tendens in de wereldeconomie. Die tendens leidt tot een toenemende verwevenheid van de economieën van de afzonderlijke landen. Dit proces wordt bevorderd door de liberalisering in de internationale economische politiek, die bij de komende handelsronde in het kader van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) een nieuwe impuls zal krijgen. Tegelijkertijd groeit de betekenis van handelsblokken, zoals in Europa de EU, in Noord-Amerika de NAFTA, in Zuid-Amerika de Mercosur en in Zuidoost-Azië de ASEAN. Gevolgen van deze processen zijn onder meer een snellere verplaatsing van productie naar regio's waar de productiekosten het laagst zijn, een daarmee samenhangende tendens tot afzwakking van verworven sociale zekerheden, een grotere concentratie van het bedrijfsleven en een sterkere positie van internationaal opererende concerns. Ook in de agrosector gaat de concentratie en internationalisering van het bedrijfsleven gestaag door (zie hoofdstuk 4).

Financiële crisis in Zuidoost-Azië

De internationalisering gaat gepaard met een forse uitbreiding van nauwelijks te controleren kapitaalbewegingen. Dat laatste kwam naar voren bij de crisis op de financiële markten in Zuidoost-Azië, die midden 1997 uitbrak in Thailand, maar zich snel uitbreidde over vrijwel de hele regio inclusief Japan. Dalingen van valuta- en aandelenkoersen met tientallen procenten en faillissementen van financiële instellingen waren de begeleidende verschijnselen. Een te ruime toestroom naar deze "emerging markets" van geld, dat daar nogal eens werd gebruikt voor twijfelachtige investeringen en weer snel werd teruggetrokken toen zich problemen voordeden, en een tekortschietend toezicht van de overheid droegen bij aan het ontstaan van de crisis.

Niet duidelijk is wat de gevolgen van de problemen op wat langere termijn zullen zijn; de OECD verwacht voor 1998 voor de landen in Zuidoost-Azië (exclusief China) een economische groei van zo'n 4%, wat bijna een halvering inhoudt ten opzichte van de groei in de eerste helft van de jaren negentig (OECD, 1997a:142). Andere instanties, met name het IMF, verwachten een sterkere vertraging. Voor China, dat de laatste jaren een groei kent van circa 10%, wordt slechts een beperkte terugslag verwacht.

Dankzij de sterke groei van de Zuidoost-Aziatische landen is het aandeel van Azië in de wereldeconomie de afgelopen decennia aanzienlijk toegenomen: van ruim 10% rond 1970 tot ruim 25% in het midden van de jaren negentig. Het aandeel van alle overige onderscheiden blokken en werelddelen is verminderd. Dat van de voormalige Comecon-landen ging omlaag van 7% naar 4% en dat van de OECD-landen van ruim 60% naar ruim 50%. Voorlopig lijkt er echter een eind gekomen aan de relatieve welvaarts groei in Zuidoost-Azië. Door de scherpe waardedaling van de valuta en door drastische bezuinigingen bij de overheid worden grote aantallen mensen in de regio geconfronteerd met een forse koopkrachtdaling. In Indonesië vormde deze gang van zaken een belangrijke aanleiding tot de val van president Soeharto.

De OECD verwacht dat de ontwikkelingen in Azië de wereldmarktprijzen van sommige landbouwproducten nadelig zullen beïnvloeden. Dit geldt onder meer voor graan en oliezaden en vooral voor melkpoeder (OECD, 1998a:14 e.v.). Een en ander kan ook gevolgen hebben voor de export van de Nederlandse agrosector naar Zuidoost-Azië. In 1996 bedroeg deze export 2,8 miljard gulden, circa 3,5% van de totale waarde en dat is dus relatief beperkt. Dat neemt niet weg dat bij een enkel product, zoals bier, het effect wel merkbaar zal zijn. Hier tegenover staat dat internationaal opererende Nederlandse concerns nu kans zien om tegen een lage prijs bedrijven in het betreffende gebied te verwerven.

Verdere economische groei in rijke landen

Vooralsnog worden van de problemen in Azië geen grote nadelen verwacht voor de economische ontwikkeling in de rest van de wereld. Deze verloopt de laatste jaren in alle continenten tamelijk voorspoedig. Het economisch beeld voor Midden- en Oost-Europa wordt geleidelijk beter. In 1997 werd in de meeste van deze landen weer economische groei gerealiseerd en in 1998 zal dit volgens de OECD (1997a) in alle landen het geval zijn. Ook de inflatie, die in het recente verleden tientallen en soms honderden procenten bedroeg, zal naar verwachting in 1998 in geen van deze landen nog boven 25% komen. Het neerwaarts effect van de Aziatische crisis op de economische groei van de OECD-landen lijkt beperkt te zullen blijven tot enkele tienden van procenten. Dat betekent dat de hoogconjunctuur er niet wezenlijk door wordt beïnvloed. De wereldwijde gevolgen van de Azië-crisis kunnen ernstiger worden wanneer de al jaren kwakkelende Japanse economie erdoor in problemen zou komen.

Voorshands verwacht de OECD voor haar leden in 1998 een gemiddelde economische groei van rond 3%, vrijwel evenveel als in 1997 (tabel 1.1). Voor 1999 wordt een beperkte afvlakking verwacht, vooral door de conjuncturele vertraging in de VS. Tot dusver leiden de vrij hoge groeipercentages nog niet tot een aantrekken van de inflatie, die voor de "oude" OECD-leden rond 2% blijft schommelen en voor alle OECD-landen, dus inclusief onder meer Mexico en Turkije, rond 3,5%. Ten dele in samenhang met de geringe inflatie gingen de rentetarieven in 1997 in de meeste landen, met als belangrijkste uitzonde-

Tabel 1.1 Enkele economische vergelijkingscijfers a)

Land	Economische groei b)			Inflatie b)			Werkloosheid c)		
	1997 (v)	1998 (p)	1999 (p)	1997 (v)	1998 (p)	1999 (p)	1997 (v)	1998 (p)	1999 (p)
België	2,4	2,8	2,7	1,8	1,7	1,7	12,7	12,2	11,6
Denemarken	3,4	2,8	2,7	2,4	2,7	3,2	7,9	7,3	6,6
Duitsland	2,4	3,0	2,9	0,9	1,2	1,5	11,4	11,4	10,9
Griekenland	3,4	3,4	3,2	6,5	5,1	3,9	10,5	10,6	10,7
Spanje	3,2	3,2	3,6	1,9	2,5	2,6	21,0	20,0	19,0
Frankrijk	2,3	2,9	2,8	1,0	1,3	1,4	12,4	12,0	11,5
Ierland	7,5	7,3	6,1	0,5	1,1	1,3	10,3	9,4	9,1
Italië	1,3	2,1	2,6	2,6	2,6	2,3	12,3	12,2	12,0
Luxemburg	3,6	3,7	3,6	1,8	1,7	1,7	3,7	3,6	3,5
Nederland d)	3,2	3,7	3,6	2,6	2,3	2,4	5,8	5,1	4,6
Oostenrijk	2,1	3,0	2,8	1,5	1,6	1,5	6,1	5,5	4,8
Portugal	3,4	3,7	3,2	3,0	2,9	2,8	6,8	6,3	6,0
Finland	4,6	3,9	3,2	1,1	2,5	2,9	14,6	13,4	12,2
Zweden	1,8	2,6	2,4	1,8	2,4	2,4	8,1	7,3	6,9
Verenigd Koninkrijk	3,4	2,2	2,1	2,3	2,4	2,5	6,9	6,5	6,4
EU-15	2,1	2,7	2,7	1,8	2,0	2,0	11,3	10,9	10,5
Verenigde Staten	3,8	2,7	1,9	2,0	1,9	2,2	5,0	4,7	5,0
Japan	0,5	1,7	2,1	1,1	0,8	0,5	3,4	3,4	3,3
OECD totaal e)	3,0	2,9	2,6	3,8	3,4	3,3	7,3	7,0	6,9

a) Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, r = raming, p = prognose; b) Verandering volume, respectievelijk prijsindex bruto binnenlands product in procenten ten opzichte van het vorige jaar; c) In procenten van de beroepsbevolking; d) Deze cijfers wijken op enkele punten af van die uit tabel 1.2, welke op Nederlandse bronnen zijn gebaseerd; e) De OECD heeft sinds enige tijd enkele nieuwe leden, namelijk Hongarije, Zuid-Korea, Mexico, Polen, Tsjechië en Turkije.

Bron: OECD, 1997a.

ring de VS, iets verder omlaag, maar voor 1998 en 1999 verwacht de OECD voor de meeste landen een beperkte stijging (OECD, 1997a: A39). Een andere oorzaak van de dalende rente was de vermindering van de overheidstekorten: in 1993 waren deze voor de OECD-landen gemiddeld nog meer dan 4% van het nationaal inkomen, voor 1997 worden ze geschat op 1,4% en voor de komende jaren ligt een verdere daling in het verschiet.

De gunstige conjunctuurontwikkeling gaat gepaard met een vermindering van de werkloosheid. In de EU is desondanks nog meer dan 10% van de beroepsbevolking werkloos en van de jongeren beneden 25 jaar zelfs meer dan 20%. Vooral in Duitsland en Frankrijk wordt de werkloosheid steeds sterker als een probleem ervaren.

Sterke uitbreiding wereldhandel

In samenhang met de gunstige economische groei nam ook de omvang van de wereldhandel in 1997 sterk toe, namelijk met ruim 9%. Ook voor 1998 en 1999 verwacht de OECD een forse groei van de wereldhandel, zij het minder uitbundig dan in het afgelopen jaar. De grondstoffenprijzen op de wereldmarkt vertoonden, uitgedrukt in dollars, in de loop van 1997 in het algemeen een licht dalende tendens. Dat gold evenzeer voor de prijzen van industrieproducten. Wanneer men rekening houdt met de opwaardering van de dollar, die ten opzichte van de Europese munten en de Japanse yen meer dan 10% duurder werd, ontstaat echter een ander beeld. Voor 1998 wordt een druk op de grondstoffenprijzen voorzien vanwege de verminderde vraag vanuit Azië.

Naast de gememoreerde problemen in Azië valt er in het vrij gunstige beeld van de wereldeconomie nog een andere dissonant te signaleren. Dat betreft de toenemende onevenwichtigheid op de lopende rekening van de diverse betalingsbalansen. In 1997 bereikte het tekort voor de VS het recordpeil van ruim 170 miljard dollar. Ook verschillende groepen ontwikkelingslanden, met name in Latijns-Amerika, kampen met forse tekorten (OECD, 1997a: A53 e.v.). Daartegenover stond een toenemend overschot voor Japan (90 miljard dollar) en de EU (115 miljard dollar). De OECD verwacht voor de komende jaren een verdere divergentie, wat wellicht consequenties zal krijgen voor de stabiliteit van de verschillende muntkoersen.

1.2 Ontwikkelingen in de EU

Zoals aangegeven verloopt de economische ontwikkeling binnen de EU vrij gunstig. De economische groei bedraagt tussen 2 en 4% per jaar, met in 1997 Ierland en Finland als gunstige, en Zweden en Italië als ongunstige uitzonderingen (tabel 1.1). Voor de komende jaren wordt een verdere verkleining van de verschillen in groeitempo verwacht. Hetzelfde geldt voor de inflatie. De werkloosheid loopt over een breed front terug, zij het in een traag tempo. Op dit punt zijn er wel vrij grote verschillen binnen de EU, met aan de ene kant Luxemburg en Nederland en aan de andere kant Spanje. Onder meer in Duitsland is sprake van een hardnekkige werkloosheid. Als specifieke oorzaken daarvan wordt onder meer gewezen op de afbraak van de industriële infrastructuur in het voormalige Oost-Duitsland en op de zeer hoge loonkosten in het westen van Duitsland.

Bijna alle EU-landen voldoen aan EMU-criteria

Anders dan zich een paar jaar geleden liet aanzien, waren de economische ontwikkelingen in de EU de afgelopen jaren zodanig dat alle lidstaten, behalve Griekenland, tijdig hebben voldaan aan de criteria voor toelating tot de EMU. Weliswaar is de staatsschuld in verschillende landen nog (aanzienlijk) hoger dan de overeengekomen 60% van het nationaal inkomen, maar in vrijwel alle lidstaten doet zich op dit punt een duidelijke verbetering voor. Dat geldt niet voor Duitsland, waar de staatsschuld althans tot 1997 nog een stijging vertoonde. Die wordt echter op rekening van de Duitse eenwording geschoven en zal naar verwachting in 1998 omslaan in een daling.

De relatieve vermindering van de staatsschuld hangt voor een belangrijk deel samen met de opmerkelijke vermindering van de overheidstekorten, waarbij Italië de kroon spant. In 1994 bedroeg het tekort daar nog 9% van het nationaal inkomen, maar in 1997 is het verminderd tot de vereiste 3%. De beleidsinspanningen werpen blijkbaar vruchten af, maar de internationale conjunctuur heeft vanzelfsprekend ook een gunstige invloed gehad. Wel bestaat er nog enige twijfel over de duurzaamheid van de, soms met kunst en vliegwerk bereikte, kleine tekorten. In verband daarmee is medio 1997 tussen de EU-landen het "Pact voor Stabiliteit en Groei" van kracht geworden, waarin nadere regels zijn afgesproken over de omvang van het overheidstekort. Centraal staat dat de overheidsbegrotingen op middellange termijn vrijwel in evenwicht moeten zijn. Een overschrijding van de overeengekomen referentiewaarde van 3% van het nationaal product is slechts in uitzonderlijke situaties toegestaan. Deze afspraken zijn onder meer belangrijk voor het beteugelen van de inflatie en daarmee voor de hardheid van de euro. Ondanks de gunstige voortekenen zijn er nog steeds geluiden te horen dat de convergentie van de economieën van de lidstaten onvolgende is en dat het wegvallen van het wisselkoerssysteem als correctiemechanisme ernstige economische en politieke risico's met zich meebrengt (zie bijvoorbeeld Feldmann, 1997). Ongeveer een kwart van de Europeanen is volgens enquêtes tegenstander van de invoering van de euro. De meeste tegenstanders zijn te vinden in de noordelijke landen, die nu een sterke munt hebben (Prast en Stokman, 1997). Behalve Griekenland, dat sinds medio maart 1998 wel deel uitmaakt van het Europees Monetair Systeem, zullen ook het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken niet deelnemen aan de EMU, niet omdat ze niet mogen, maar omdat ze (nog) niet willen.

Een en ander betekent dat de invoering van de eenheidsmunt euro waarschijnlijk conform de planning zal plaatsvinden (box 1.1). In Nederland wordt onder leiding van een Nationaal Forum daartoe een stappenplan opgesteld. De omschakeling is een omvangrijke en dure operatie. Voor de totale eenmalige kosten voor het Nederlandse bedrijfsleven (exclusief de financiële sector) worden bedragen van meer dan 5 miljard gulden genoemd (Prast en Stokman, 1997). Deze kosten worden naar verwachting binnen enkele jaren terugverdiend in de vorm van onder meer lagere transactiekosten bij in- en uitvoer. De detailhandel moet relatief hoge kosten maken voor de invoering van de euro en heeft dan ook een langere terugverdientijd. Voor de sterk op handel gerichte Nederlandse agrosector komen de voordelen van de euro vooral tot uitdrukking in lagere transactiekosten bij in- en uitvoer en in een kleiner valutarisico. Nu was dit laatste voor de meeste munten die vervangen worden door de euro, toch al zeer beperkt.

Onderhandelingen over toetreding met zes landen

In juli 1997 presenteerde de Europese Commissie in "Agenda 2000" (EC, 1997a) een evaluatie van de gevolgen van de nieuwe uitbreiding van de Unie. Op basis van een analyse van de politieke en economische situatie in de kandidaatlidstaten concludeerde de Commissie dat met Estland, Hongarije, Polen, Slovenië en Tsjechië onderhandelingen over toetreding zouden kunnen beginnen. Bulgarije, Letland, Litouwen, Roemenië en Slowakije zullen daarentegen nog even in de wachtkamer moeten blijven. Deze laatste landen zouden, met uitzondering van Slowakije, volgens het rapport van de Commissie met zeer grote moeilijkheden te kampen krijgen wanneer ze blootgesteld zouden worden aan de concurrentie op de interne markt. De andere kandidaten worden door de Commissie wel in staat

1998:	<i>Oprichting Europese Centrale Bank en benoeming directie; Start productie euro-biljetten en -munten</i>
1-1-1999:	<i>Definitieve vaststelling conversiekoersen naar euro</i>
1-1-1999:	<i>Internationale valutatransacties en nieuwe overheidsleningen in euro's</i>
1999 - 2002:	<i>Omschakeling financiële instellingen en grote ondernemingen op de euro; vanaf dat moment is giraal betalingsverkeer in euro's mogelijk;</i>
1-1-2002:	<i>Invoering euro-biljetten en -munten en overgang overheid op euro</i>
1-7-2002:	<i>Huidige nationale munten uit circulatie</i>

Box 1.1 Tijdschema invoering euro

geacht om binnen afzienbare tijd aan de gestelde markteconomische eisen te voldoen. Slowakije voldoet volgens de Commissie niet aan de gestelde politieke voorwaarden, omdat de Slowaakse democratie niet naar behoren functioneert, de bescherming van minderheden tekort schiet en de institutionele structuur instabiel is. Overigens is de Commissie van mening dat de administratieve en bestuurlijke structuur in de meeste kandidaatlidstaten voor verbetering vatbaar is. Tevens zullen er in de kandidaatlidstaten nog veel investeringen nodig zijn in de sectoren landbouw, milieu, energie en transport.

Voor wat betreft de toetredingsaanvraag van Turkije constateerde de Commissie dat in het bijzonder de mensenrechtensituatie nog ernstig tekort schiet. De Commissie heeft voorgesteld de betrekkingen met Turkije verder uit te bouwen, maar in dit verband wordt niet gesproken van een pre-toetredingsstrategie. In Turkije is met enige woede gereageerd op het oordeel van de Commissie. De onderhandelingen met Cyprus zijn inmiddels wel begonnen. Alvorens toetreding van Cyprus kan plaatsvinden, zal echter eerst een oplossing gevonden moeten worden voor het conflict over de Grieks-Turkse opdeling van het eiland.

Snelle toetreding niet waarschijnlijk

Het aanvankelijke optimisme over een snelle toetreding is inmiddels getemperd. De gevolgen van de uitbreiding van de Unie zijn moeilijk te overzien. Deze hangen af van een groot aantal factoren, zoals de economische ontwikkelingen van de huidige EU en van de MOE-landen, het internationale economische klimaat, de wereldmarktprijzen van landbouwproducten en energie, politieke ontwikkelingen en dergelijke. Ook speelt mee dat er substantiële verschillen bestaan tussen de kandidaatlidstaten. Zo liep de werkloosheid in oktober 1997 uiteen van 3,7% in Estland tot 14,4% in Slovenië (EC, 1997b). Overigens worden de MOE-landen alle gekenmerkt door een negatieve handelsbalans en een hoge inflatie.

De vergroting van het menselijk en economisch potentieel is volgens de Commissie een belangrijk voordeel van de uitbreiding van de EU. Hierdoor zullen het gewicht en de rol van de Unie in de wereld toenemen. Bovendien krijgt de EU er belangrijke hulpbronnen en een goed opgeleide beroepsbevolking bij. De geografische positie van de MOE-landen zal een voordeel zijn met betrekking tot vervoer en doorvoer van energie en communicatie. Investerings in de modernisering van deze landen zal een vraagimpuls voor de EU veroorzaken. Voorts betekent uitbreiding een verrijking van cultuur en diversiteit van de EU. Tegenover deze positieve gevolgen staat een aantal nadelen. Er zijn veiligheidsproblemen te verwachten, problemen als gevolg van een verhoogde concurrentiedruk, een toename van

de budgettaire uitgaven, immigratie- en asielproblemen, milieu- en gezondheidsproblemen en bestuurlijke problemen door bijvoorbeeld het extra aantal talen in de Unie.

Landbouw een van de knelpunten

Het belangrijkste beleidsterrein van de EU, althans in termen van uitgaven, is de landbouw. Het is daarom van het grootste belang de landbouw in de EU en de landbouw in de MOE-landen op een meer gelijkwaardig niveau te krijgen. Er bestaan nu nog grote verschillen. De agrarische productie en productiviteit zijn in de MOE-landen relatief laag en er is sprake van grote inefficiency in de handel en de verwerkende industrie. De herstructurering van de landbouw (privatisering van land en activa) die heeft plaatsgevonden bij de overgang van een centraal geleide economie naar een markteconomie, zal voorlopig door moeten gaan. Dit zal leiden tot een afname van het aantal arbeidsplaatsen in de landbouw. Voorts liggen de prijzen in deze landen nog altijd beneden het EU-niveau. Het is daarom budgettair gezien nauwelijks mogelijk het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in zijn huidige vorm toe te passen in de MOE-landen.

Verdeling bijdragen aan EU ter discussie

Duidelijk is dat de voorgenomen uitbreiding van de EU zal leiden tot hogere uitgaven. Dat wordt nog versterkt door de verdere hervorming van het landbouwbeleid, waarbij prijssteun wordt vervangen door directe toeslagen (zie paragraaf 3.4). Dit kan betekenen dat de nettopositie die Nederland inneemt ten aanzien van de geldstroom naar en vanuit de EU verder negatief wordt. Door de Nederlandse overheid is in dat verband een plafond voor de nettobijdrage per lidstaat bepleit. Inmiddels pleit ook de Duitse regering voor een eerlijker verdeling van de lasten van de EU, wat in haar optiek een beperking van de bijdrage van de grootste nettobetalers zou inhouden. In dit verband wordt wel gewezen op de regeling die in de jaren tachtig is overeengekomen voor de Britse bijdrage aan de EU. Het is de vraag of de Nederlandse onderhandelingspositie op dit punt, die toch al niet zo sterk was, niet is verzwakt door de enorme bedragen die uit EU-fondsen zijn ontvangen in het kader van de varkenspest.

1.3 Economische ontwikkelingen in Nederland

Mede onder invloed van de gunstige conjunctuur ontwikkelt de Nederlandse economie zich bevredigend: de economische groei ligt boven 3% per jaar, de inflatie blijft beperkt tot zo'n 2%, de werkgelegenheid groeit, de werkloosheid neemt zodanig af dat in sommige sectoren de personeelsvoorziening een knelpunt begint te worden en het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans neemt grote afmetingen aan (tabel 1.2). De ontwikkelingen zijn zo gunstig dat het er aan ten grondslag liggende "poldermodel", waarvan beperking van de loonkosten een belangrijk element is, wereldwijd als lichtend voorbeeld wordt gezien. Het kan verkeren: in de jaren tachtig werd de "Hollandse ziekte", met symptomen als stagnatie en enorme aantallen mensen buiten het arbeidsproces, algemeen als een afschrikwekkend voorbeeld beschouwd.

Tabel 1.2 Enkele nationaal-economische kengetallen voor Nederland

	1993	1994	1995	1996	1997 (v)	1998 (p)	1999 (p)
<i>Niveaus</i>							
Saldo lopende rekening betalingsbalans (miljarden guldens)	25,3	32,5	38,8	42,5	46,5	48,5	52,0
Werkloze beroepsbevolking (x 1.000 personen) a)	481	547	533	494	438	375	360
Totale werkgelegenheid (x 1.000 arbeidsjaren) a)	5.323	5.305	5.380	5.477	5.613	5.743	5.827
Financieringstekort Rijk (in % bruto binnenlands product)	3,2	1,9	2,3	1,4	1,6	2,4	2,5
<i>Volumes (in % t.o.v. voorgaand jaar)</i>							
Bruto binnenlands product	0,8	3,2	2,3	3,3	3,3	3¼	3
Particuliere consumptie	1,0	2,2	1,8	3,0	3,2	3¼	2½
Bedrijfsinvesteringen (excl. woningen)	-4,5	0,0	7,6	9,3	6,7	3¼	5¼
Goederenuitvoer (exclusief energie)	1,2	8,0	8,3	4,4	6,5	7¼	6½
Goedereninvoer	-2,7	8,1	7,6	5,8	7,1	6¼	6
<i>Prijzen (in % t.o.v. voorgaand jaar)</i>							
Loonsom per werknemer in de marktsector	2,9	2,4	1,6	1,9	2,5	2¼	4¼
Consumentenprijsindex	2,6	2,7	2,0	2,1	2,2	2	1¼
Goederenuitvoer	-2,6	0,8	1,6	-0,5	2,9	1¼	¾
Goedereninvoer	-2,8	-0,2	0,7	0,5	2,9	1	¼

a) Jaargemiddelden.

Bron: CPB, 1998.

Werkloosheid omlaag, maar nog lang niet verdwenen

Volgens de officiële Nederlandse statistieken is "slechts" circa 6% van de beroepsbevolking werkloos. In vergelijking met de jaren zeventig, toen de werkloosheid gemiddeld 2 à 3% bedroeg, is dit nog steeds vrij hoog. Ongeveer de helft van de werklozen is langer dan een jaar zonder werk. De OECD, die ook banenpoolers en dergelijke tot de werklozen rekent, komt op een werkloosheidspercentage van meer dan 25 (OECD, 1998a:6). Volgens de OECD moet er meer worden gedaan om mensen met een uitkering te begeleiden naar betaald werk en moet er (nog) meer aandacht worden besteed aan het scheppen van laagbetaalde banen. Over dat laatste is in Nederland weinig verschil van mening, zij het dat onlangs is betoogd dat er juist meer banen moeten komen voor hoog opgeleiden. Die werken nu vaak beneden hun niveau met als gevolg dat de minder goed opgeleiden worden "weggeconcurrerd" (Den Boer et al., 1998).

In 1997 nam in alle onderdelen van de economie de werkgelegenheid toe, behalve in de landbouw en bij de overheid. De sterkste groei deed zich voor bij de uitzendbedrij-

ven, die een werkgelegenheidsgroei van bijna 15% realiseerden. Voor 1998 en 1999 wordt eenzelfde beeld verwacht, zij het dat de werkgelegenheid bij de overheid voor het eerst sinds het midden van de jaren tachtig weer wat toe zal nemen, terwijl voor de werkgelegenheid in de sector banken en verzekeringen daarentegen op een daling wordt gerekend (CPB, 1998: 83). Dankzij de vermindering van het aantal werklozen neemt het totale aantal uitkeringsgerechtigden de laatste jaren niet verder toe, ondanks de vergrijzing. In combinatie met de groei van de werkgelegenheid betekent dit dat de verhouding van actieven en niet-actieven, die een rol speelt bij de koppeling van uitkeringen aan de lonen, geleidelijk verbetert.

Particuliere consumptie toegenomen

De vrij sterke economische groei in 1997 zou nog enkele tienden van procenten hoger zijn geweest wanneer er geen varkenspest was geweest. Voor 1998 verwacht het CPB het omgekeerde effect, dus enige extra groei door het herstel van de varkensproductie. De groei van 1997 werd vooral gedragen door de particuliere consumptie en de uitvoer. De investeringen leverden ook een bescheiden bijdrage. Het volume van de particuliere consumptie nam in totaal met ruim 3% toe, maar de groei bij de voedingsmiddelen bleef beperkt tot 1,5% en de duurzame consumptiegoederen gaven een toename van bijna 5% te zien. Een dergelijk percentage werd ook geregistreerd voor "overige diensten" (onder meer mobiel bellen, beleggingen en verzekeringen). De sterkste toename van de investeringen deed zich voor in de chemische industrie en in de vervoersector. De investeringen in de land- en tuinbouw lagen in 1997 slechts enkele procenten hoger dan in 1996, maar voor 1998 verwacht het CPB een toename met ruim 10%.

Het financieringstekort van de overheid was in 1997 ongeveer gelijk aan dat van 1996. De varkenspest, die de overheid ongeveer 2,5 miljard gulden aan vergoedingen kostte, had hierop slechts een beperkte invloed omdat het grootste deel van deze uitgaven kan worden gedeclareerd in Brussel. Voor 1998 en 1999 wordt een kleine toename van het financieringstekort verwacht (tabel 1.2). De oorzaak daarvan is niet gelegen in een stijging van de collectieve uitgaven, maar in relatief lagere belastingopbrengsten door lastenverlichting en kleinere aardgasbaten. Het financieringstekort is inmiddels zover teruggebracht dat de schuld van de collectieve sector, een van de criteria voor deelname aan de EMU, is verminderd van ruim 81% van het nationaal inkomen in 1993 tot 72% in 1997 en naar verwachting de komende jaren nog verder zal dalen. De daling van de rentetarieven van bijna 9% in 1990 tot circa 5,5% in 1997 heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de gezondmaking van de overheidsfinanciën.

De loonkosten per werknemer zijn in 1997 iets sterker gestegen dan in de jaren daarvoor en zullen naar verwachting de komende paar jaar nog wat sterker toenemen (tabel 1.2). Naast de eerder genoemde knelpunten op de arbeidsmarkt kan daarbij de aanzienlijke verbetering van de winstpositie van het bedrijfsleven een rol spelen. Dit laatste blijkt uit de zogenaamde winstquote - het aandeel van de winst in de toegevoegde waarde van het bedrijfsleven - die in 1993 5,6% bedroeg en in 1997 was opgelopen tot ruim 11%. Het verloop van de inflatie geeft geen aanleiding tot een snellere stijging van de loonkosten. In 1997 ging de index van de consumentenprijzen nauwelijks sterker omhoog dan in de jaren daarvoor, terwijl voor de komende jaren eerder minder, dan meer inflatie wordt verwacht. De belangrijkste bijdrage aan de inflatie komt van indirecte belastingen, huur en

overheidsdiensten. In 1997 leverde de duurder wordende invoer echter eveneens een duidelijke bijdrage. De prijzen van voedingsmiddelen gingen in 1997 gemiddeld met ruim 1% omhoog. De prijzen van vlees en fruit stegen het meest, namelijk met respectievelijk 2% en 5%. In 1997 bleven de prijzen van voedingsmiddelen dus duidelijk achter bij de algemene prijsstijging. Dit is een gebruikelijk beeld: tussen 1990 en 1997 bedroeg de algemene prijsstijging in totaal bijna 19%, maar werden voedingsmiddelen slechts 8 à 9% duurder. De prijzen van landbouwproducten gingen in die periode mede door de Mac Sharry-hervorming met circa 4% omlaag.

Belastingstelsel in discussie

Het ziet er naar uit dat het Nederlandse belastingstelsel binnen enkele jaren ingrijpend zal worden gewijzigd. De belangrijkste argumenten daarvoor zijn: de belastingheffing moet eenvoudiger worden, het financiële draagvlak voor de publieke sector en het sociale zekerheidsstelsel in de toekomst moet zeker worden gesteld, de lasten op arbeid moeten worden verlaagd en het nieuwe stelsel moet een bijdrage leveren aan het oplossen van de milieu-problematiek ("vergroening"). Inmiddels heeft het Kabinet-Kok voorstellen voor een nieuw stelsel ingediend, waarin onder andere het volgende is opgenomen:

- er vindt een vereenvoudiging plaats onder meer door allerlei aftrekposten te schrappen in ruil voor lagere tarieven en aanpassing van de belastingvrije voet, en door de integratie van de inning van sociale premies en belastingen;
- de vermogensbelasting wordt vervangen door een forfaitaire vermogensrendementsbelasting van 1% van het vermogen;
- er vindt een verschuiving plaats van directe belastingen (voornamelijk loon- en inkomstenbelasting) naar indirecte (milieu- en energieheffingen en BTW); het normale BTW-tarief moet worden verhoogd van 17,5% tot 19% en het verlaagde tarief van 6%, dat onder meer geldt voor voedingsmiddelen, blijft gehandhaafd. De mogelijkheden voor een verlaagd BTW-tarief op arbeidsintensieve diensten worden onderzocht.

Over deze voorstellen is nog volop discussie gaande. Voor wat betreft de milieubelastingen is wel gedacht aan een heffing op kunstmest en bestrijdingsmiddelen. In de stelselherziening zijn geen voorstellen opgenomen om vlees of sierteeltproducten onder een hoger BTW-tarief te brengen, zoals eerder wel eens is gesuggereerd (Financiën, z.j.). Hetzelfde geldt voor de gedachte om kunstmest en bestrijdingsmiddelen onder het normale in plaats van het verlaagde BTW-tarief te brengen. Hogere heffingen op productiemiddelen zullen in het algemeen leiden tot hogere lasten voor de agrarische bedrijven, maar daar staat waarschijnlijk tegenover dat de directe belastingen lager uit zullen komen. Een probleem kan zijn dat kleinere bedrijven meer nadeel, c.q. minder voordeel ondervinden omdat de fiscale compensaties in het algemeen inkomensafhankelijk zijn. Verder is denkbaar dat een sector als de glastuinbouw relatief veel nadeel zal ondervinden van de voorgestelde energieheffingen, tenzij deze sector, evenals nu het geval is, wordt vrijgesteld. Voor de met de agrarische sector verbonden industrie en handel lijken de effecten van het nieuwe belastingstelsel beperkt te zijn. De toegevoegde waarde zal als gevolg van de hogere prijzen van energie en andere productiemiddelen waarschijnlijk iets dalen, maar de werkgelegenheid zou een fractie kunnen toenemen dankzij de lagere arbeidskosten.

1.4 Maatschappelijke ontwikkelingen

De sterke economische groei gaat onder meer gepaard met flexibilisering van de arbeid, die zich inmiddels ook in de agrarische sector voordoet. Hetzelfde geldt voor de 24-uurs-economie: het non-stop doordraaien van de economische activiteiten gedurende 24 uur per dag en 7 dagen per week. Zo is het afleveren en transporteren van agrarische producten in het weekend de laatste jaren geen uitzondering meer. Met name vanwege de - al dan niet vermeende - sociale nadelen ontstaat er weerstand tegen deze ontwikkelingen. In hoeverre de "tegenbeweging" doorzet en welke gevolgen ze heeft, is moeilijk aan te geven, maar het begrip "onthaasting", voor het eerst gebezigd door milieuminister De Boer, vindt wel enige weerklank.

De economische groei wordt begeleid door een sterke toename van de mobiliteit, zowel op de weg als in de lucht, en met de daarbijbehorende belasting van het milieu en aantasting van de leefomgeving. Omdat het westen van het land erg vol is, waaien de economische activiteiten uit naar vooral Noord-Brabant, Utrecht en Gelderland. Protesten tegen de bijbehorende aantasting van de leefomgeving zijn in de politiek onder meer vertaald in een tunnel voor de Hogesnelheidslijn onder het "Groene Hart".

De ecologisering van de samenleving zet zich, althans op een aantal punten, in bescheiden mate voort, al wil het met de bereidheid om daarvoor te betalen niet erg vlotten. Daarbij kan worden gedacht aan de geleidelijk verder uitgebouwde milieuwetgeving (zie hoofdstuk 6), maar evenzeer aan de groeiende afzet van biologische land- en tuinbouwproducten. Deels worden deze producten gekocht uit gezondheidsoverwegingen. Het ziet er naar uit dat de relatie tussen voedselproductie en gezondheid de komende jaren meer aandacht zal krijgen. Zo wordt steeds kritischer gekeken naar het verbruik van antibiotica in de veehouderij vanwege toenemende resistentieproblemen, waardoor bestrijding van infectieziekten bij de mens moeilijker wordt. Verder zijn er aanwijzingen dat de milieudruk en het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen een factor vormen bij de toename van het aantal allergieën (LNV, 1997a:14). Mede vanwege de grotere kans op ziekte-uitbraken door de internationalisering en het non-vaccinatiebeleid lijkt de diergezondheid de komende tijd een belangrijk landbouwpolitiek thema te zullen zijn (NRLO, 1998).

Strengere eisen aan de agrarische productie

Meer in het algemeen staat de samenleving kritischer tegenover een grootschalige, min of meer geïndustrialiseerde dierenhouderij. Dit uit zich in gedrag van consumenten en grootwinkelbedrijven en in een succesvol optreden van "enkel thema"-organisaties zoals de dierenbescherming. In dat klimaat, dat versterkt is door de massale en slechts met grote moeite onder controle te krijgen uitbraak van varkenspest in 1997, blijken diep ingrijpende maatregelen zoals de gedwongen inkrimping van de varkensstapel met minstens 10%, op politiek draagvlak te kunnen rekenen. Omdat zich, zoals Minister van Aartsen stelt, in diverse veehouderijsectoren ernstige welzijnsproblemen voordoen, mag verwacht worden dat ook andere sectoren met zwaardere eisen op dit gebied zullen worden geconfronteerd (TK, 1997a:23). De legpluimvee-sector, waarin de meeste dieren worden gehouden op batterijen, zou daarbij wel eens als eerste aan de beurt kunnen komen. Een aanwijzing daarvoor vormen voorstellen van de EU-Commissie om de minimumoppervlakte per kip in de legbatterij, die nu 450 cm² is, te verhogen tot 800 cm².

Er worden dus steeds hogere eisen gesteld aan de productiewijze in de agrarische sector. In beginsel heeft dat een kostprijsverhogend effect. Tegelijk neemt de bereidheid om door overheidsmaatregelen de agrarische inkomens te ondersteunen af en worden de primaire producenten door liberalisering en globalisering meer en meer blootgesteld aan internationale concurrentie. In dit spanningsveld is het van toenemend belang om in WTO-verband internationale afspraken te maken over de maatschappelijke aspecten ("consumer concerns") van de voedselproductie. Prijsverlagingen en meer concurrentie noodzaken tot verlaging van kostprijzen. Dat is veelal slechts mogelijk door bedrijfsvergroting, die nogal eens op gespannen voet staat met maatschappelijke wensen inzake kwaliteit van het landschap en met aanspraken op landbouwgrond voor natuur en infrastructuur.

Veranderingen in de organisatiestructuur

De hiervoor aangestipte ontwikkelingen kunnen niet los worden gezien van de afnemende politieke invloed van de agrariërs, vooral als gevolg van hun verminderend aantal. Hier en daar wordt dat op regionaal niveau opgevangen door coalitievorming van landbouwers met organisaties die zich inzetten voor natuur, landschap en behoud van de plattelandssamenleving. Tegelijk gaat het fusieproces binnen de landbouworganisaties verder. De vroegere provinciale, vaak op levensbeschouwelijke basis georganiseerde bonden, zijn inmiddels bijna allemaal opgegaan in algemene, regionale organisaties, te weten: de WLTO (het westen), de GLTO (midden en oosten), de NLTO (noorden) en de ZLTO (Brabant en Zeeland). De (katholieke) Limburgse Land- en TuinbouwBond is nog de enige overgebleven "traditionele" landbouworganisatie. Deze regionale organisaties zijn verenigd in LTO-Nederland. Naast de voorzitters van de regionale organisaties maken ook de voorzitters van sectorale vakgroepen deel uit van het LTO-bestuur. In de praktijk blijken regionale organisaties en vakgroepen niet altijd op een lijn te zitten, wat de belangenbehartiging bemoeilijkt. Dit wordt soms nog versterkt door het optreden van enkele niet bij LTO aangesloten organisaties, waarvan de Nederlandse Bond van Varkenshouders de bekendste is. Terwijl de hiervoor genoemde organisaties de belangenbehartigende taken van het Landbouwschap hebben overgenomen, zijn de publiekrechtelijke taken ondergebracht bij de Produktschappen (Akkerbouw, Tuinbouw, Zuivel, Vee en Vlees, Pluimvee en Eieren).

De structuur van de "belendende organisaties" van de landbouw is eveneens in beweging. Een voorbeeld daarvan is de fusie van de Landbouwuniversiteit Wageningen met de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) tot het Kennis Centrum Wageningen (KCW). Het praktijkonderzoek is de derde fusiepartner in het KCW. Intussen hebben de drie dierlijke sectoren van het praktijkonderzoek unaniem besloten aan de fusie deel te nemen. Bij de plantaardige sectoren heeft men nog geen beslissing genomen. Een andere belangrijke ontwikkeling is de oprichting van een samenwerkingsverband tussen voedingsmiddelenbedrijven en de belangrijkste kennisinstellingen (onder meer DLO en TNO Voeding) op dit gebied tot het Technologisch Topinstituut Voeding ofwel Wageningen Centre for Food Sciences (WCFS), dat eind april 1998 van start is gegaan.

Stimulerende overheid

De veranderingen in de samenleving weerspiegelen zich in de opstelling van de overheid ten aanzien van de agrarische sector. Enerzijds wordt voor zaken die voornamelijk van be-

lang zijn voor de sector zelf, de verantwoordelijkheid meer bij het bedrijfsleven gelegd, anderzijds spitst de rol van de overheid zich toe op de maatschappelijke kanten van de agrarische productie. Financiële steun van de overheid wordt op termijn waarschijnlijk beperkt tot grote calamiteiten zoals overstromingen. Voor uitbraken van besmettelijke veeziekten wordt gedacht aan een (gedeeltelijke) vervanging van de overheidsregelingen door een of andere vorm van verzekering (Velders, 1997). Gelet op de omvang van de schade van de varkenspest, die in de orde van 3 miljard gulden ligt, lijkt dat niet eenvoudig te realiseren.

In plaats van op "knellende" regelgeving wordt meer het accent gelegd op stimulering van vernieuwingsprocessen. Het Ministerie van Landbouw is een project gestart om de regelgeving te vereenvoudigen en te beperken. Onder meer het stankbeleid, de regelgeving rond noodslachtingen, beperkingen uit hoofde van natuurbehoud, voorwaarden voor subsidieverlening en de regelgeving inzake de gewasbescherming en de verwijdering van asbest worden door agrariërs als knellend ervaren (Frouws et al., 1996). Inmiddels kunnen de in 1997 van kracht geworden mineralenboekhouding en de daarbijbehorende verliesnormen waarschijnlijk aan dit rijtje worden toegevoegd. Van een ander veelvuldig genoemd knelpunt, dat van de Gelegenheidsarbeid, stelt de Minister van Landbouw dat het bevredigend is opgelost met het in werking treden van de Wet Premiereregime bij marginale arbeid in de loop van 1997. Op grond van deze wet is onder een aantal voorwaarden vrijstelling van de premies voor werknemersverzekeringen mogelijk voor oogstwerkzaamheden en dergelijke (TK, 1997a:15). Een deel van de door de agrariërs aangegeven knelpunten lijkt overigens meer te maken te hebben met de doelstellingen van het beleid dan met de uitvoering ervan.

Bij het stimulerend beleid wordt onder meer gedacht aan fiscale maatregelen, zoals een extra ondernemersaftrek voor milieuvriendelijke boeren. Daarnaast zijn er de subsidie-regelingen van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Deze zijn ondergebracht in het zogenaamde Stimuleringskader, dat in 1998 volledig van kracht is geworden en waarvoor dit jaar 128 miljoen gulden beschikbaar is. Het subsidie-instrument is bestemd voor ondernemers, organisaties en particulieren. Er zijn twee hoofdthema's waarvoor projecten kunnen worden ingediend: markt- en concurrentiekracht en vernieuwing van het landelijk gebied.

Het eerste hoofdthema is uitgewerkt in een innovatieprogramma en een verspreidingsprogramma. Het innovatieprogramma wil ondernemers in de agrosector tot innovaties stimuleren. Hierbij kan het gaan om productiemethoden maar ook om organisatievormen. Het verspreidingsprogramma beoogt versnelde doorvoering van beleidsmatig gewenste ontwikkelingen, zoals omschakeling naar biologische landbouw, marktdifferentiatie in de agribusiness en investeringen met betrekking tot mest en welzijn. Het programma "Vernieuwing landelijk gebied" wil projecten stimuleren die vanuit landelijk perspectief een voorbeeldfunctie hebben op het gebied van natuur, recreatie, bos, landschap of cultuurhistorie, al of niet in relatie tot de agrarische bedrijfsvoering.

2. Landbouw in de wereld

In 1997 veroorzaakte El Niño uiteenlopende rampen. Het aantal landen met acute voedselnood nam volgens de FAO toe tot 37, waarvan de meeste in Afrika. Ook in langetermijnperspectief is de Afrikaanse landbouwontwikkeling zorgelijk. Doordat de bevolking sneller groeit dan de productie, is het aandeel van het continent in de agrarische productie gedaald tot minder dan de helft van het aandeel in de wereldbevolking. Hoewel grillig, vertoont het volume van de agrarische wereldhandel een voortdurende groei. Na de terugval in 1996 lieten de prijzen in 1997 een licht herstel zien. De vooruitzichten voor de middel-lange termijn zijn gunstig, maar onzeker. De implementatie van het GATT-akkoord van 1994 werpt enige vruchten af, maar van een werkelijk vrije handel zal in 2000 nog allerminst sprake zijn. Intussen komen de voorbereidingen voor een nieuwe handelsronde op gang. Verdere steunverlaging wordt bepleit door de Cairns-groep en de VS. Deze zullen de EU vermoedelijk in de verdediging drukken. Gelet op de inhoud van Agenda 2000 zal de EU in de onderhandelingen voorrang geven aan het behoud van de toeslagen boven de exportsteun. Een moeilijk punt zal zijn op welke gronden overheden met het oog op "consumer concerns" handelsbelemmeringen mogen opwerpen.

2.1 Ontwikkelingen in de wereldlandbouwproductie

De wereldproductie stond in 1997 onder invloed van een zeer krachtige El Niño. Deze warme golfstroom manifesteerde zich op de valreep van 1996 en veroorzaakte, danwel versterkte, in de loop van het jaar uiteenlopende rampen. Er was droogte in Zuidoost-Azië en Australië, waardoor bos- en steppebranden de kans kregen om uit te breiden. Op andere plaatsen viel er veel meer regen dan normaal, zoals in Oost-Afrika waar - in Somalië, Kenia en Oeganda - overstromingen plaatsvonden. In deze regio, waar de voedselsituatie toch al niet best was, gingen door de weerssituatie gewassen en vee verloren. In Azië had Noord-Korea, na twee jaren van overstromingen, te kampen met een grote droogte; de daar heersende voedselsituatie geldt als zeer wanhopig. Het aantal landen met acute voedseltekorten steeg van 31 aan het eind van 1996 tot 37 aan het eind van 1997 (FAO, 1998).

De totale agrarische productie in de wereld kwam volgens schattingen van de FAO in 1997 1% hoger uit dan in het voorafgaande jaar. Doordat de wereldbevolking sneller groeide, trad een lichte daling op van de agrarische productie per hoofd. Die daling vond vooral plaats in Afrika, waar de productie per hoofd zo'n 5% lager uitkwam dan in het betrekkelijk gunstige 1996. Ook in Oost-Europa nam de productie per hoofd af; de voormalige Sovjet-Unie realiseerde een iets betere productie, maar deze bevindt zich nog op een in historisch opzicht laag niveau. In tegenstelling tot deze regio's laat Azië over 1997 een verdere verbetering zien (tabel 2.1).

Landbouwproductie sterker gestegen dan bevolking

Tussen 1965 en 1995 groeide de wereldbevolking met gemiddeld 1,8% per jaar tot bijna 6 miljard mensen. In Europa bleef de jaarlijkse groei beperkt tot ongeveer 0,5%, en in

Tabel 2.1 *Ontwikkeling van de agrarische productie per hoofd van de bevolking naar regio, 1990-1997 (1989-1991=100)*

	1993	1994	1995	1996	1997
Azië	107,7	111,6	116,8	121,3	122,1
Afrika	97,9	97,8	96,0	102,2	96,8
Europa	95,1	92,6	93,3	96,6	94,5
West-Europa	97,5	96,1	95,7	99,6	97,8
Oost-Europa	86,5	80,2	84,6	85,7	82,8
Noord-Amerika	97,6	110,8	104,1	108,2	109,4
Midden- en Zuid-Amerika	98,9	101,8	104,4	105,8	107,0
Oceanië	103,9	97,2	102,3	108,1	106,3
Voorm. Sovjet-Unie	82,4	72,1	68,3	66,9	67,6
Wereld	99,3	101,2	102,2	105,5	105,2

Bron: FAOSTAT.

Tabel 2.2 *Jaarlijkse groei van bevolking en agrarische productie en aandeel in bevolking en agrarische productie naar regio (1965-1995)*

	Bevolking			Agrarische productie		
	groei	aandeel (%)		groei	aandeel (%)	
	(%/jaar)	1961-1965	1991-1995	(%/jaar)	1961-1965	1991-1995
	1965-1995			1965-1995		
Azië	2,1	55,5	59,2	3,5	28,2	40,6
Afrika	2,8	9,5	12,4	2,3	6,2	6,2
Europa	0,5	13,6	9,1	1,2	23,7	17,1
West-Europa	0,4	10,5	6,9	1,3	18,0	13,5
Oost-Europa	0,6	3,2	2,2	0,8	5,7	3,6
Noord-Amerika	1,1	6,5	5,2	1,7	17,4	14,7
Midden- en Zuid-Amerika	2,3	7,4	8,4	2,7	9,9	11,0
Oceanië	1,7	0,5	0,5	1,7	2,4	2,0
Voormalige Sovjet-Unie	0,9	7,0	5,3	1,0	12,3	8,4
Wereld	1,84	100	100	2,3	100	100

Bron: Berekeningen op basis van FAOSTAT.

Noord-Amerika tot 1,0%. De bevolkingsgroei in Azië, Midden- en Zuid-Amerika en Afrika lag echter boven 2% (tabel 2.2). Intussen herbergen deze continenten bijna 80% van de wereldbevolking. Hieronder wordt aan de hand van het onderzoek van Yu (1998) geschetst hoe de landbouwontwikkeling van de continenten zich verhoudt tot de bevolkingsgroei.

In de periode 1965-95 steeg de agrarische productie in de wereld sneller dan de bevolking. De productiegroei was het hoogst in Azië, op enige achterstand gevolgd door respectievelijk Midden- en Zuid-Amerika en Afrika. Deze ontwikkeling weerspiegelt de introductie in deze gebieden van de hoogproductieve rassen (HYV-High Yielding Varieties), beter bekend als de Groene Revolutie. In de andere onderscheiden regio's was de groeivoet lager dan die van de productie. Het minst vooruit ging de productie in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie.

In de beschouwde periode steeg het aandeel van Azië in de wereldproductie tot meer dan 40%, dat van Midden- en Zuid-Amerika tot 11 %, terwijl het aandeel van Afrika stabiel bleef op ruim 6%. Daarentegen daalde het gezamenlijke aandeel van Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie van 18% in het begin van de jaren zestig tot 12% in de eerste helft van de jaren negentig. Afrika is de enige van de onderscheiden regio's waar de groei van de agrarische productie is achtergebleven bij die van de bevolking; intussen is het aandeel van dit continent in de wereldbevolking twee keer zo groot als zijn aandeel in de agrarische productie. Het omgekeerde, namelijk dat het aandeel in de agrarische productie meer dan twee keer zo groot is als het aandeel in de bevolking, gold in de jaren zestig al voor Oceanië en Noord-Amerika. Intussen geldt dat ook bijna voor West-Europa.

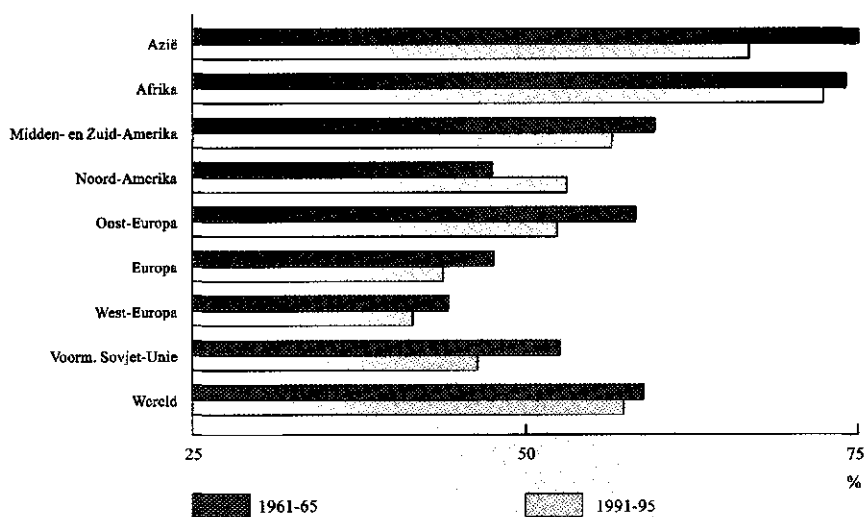
Aandeel dierlijke producten groter

De globale samenstelling van de agrarische productie in de wereld is de laatste decennia niet sterk gewijzigd. In de eerste helft van de jaren negentig bedroeg het aandeel van plantaardige producten ruim 57%, tegen bijna 59% in de eerste helft van de jaren zestig. In de verschillende regio's waren de veranderingen echter beduidend groter (figuur 2.1). Tegen de algemene trend in, steeg het aandeel van plantaardige producten in Noord-Amerika en Oceanië. Vooral in Azië vond een sterke stijging plaats van het aandeel van dierlijke producten, namelijk met meer dan 10 procentpunten. In deze regio groeide de dierlijke productie met gemiddeld meer dan 5% per jaar. Ondanks deze verschuivingen blijft de agrarische productie van de minst welvarende continenten, zoals Afrika en Azië, voor het overgrote deel uit plantaardige producten bestaan, namelijk circa 70%.

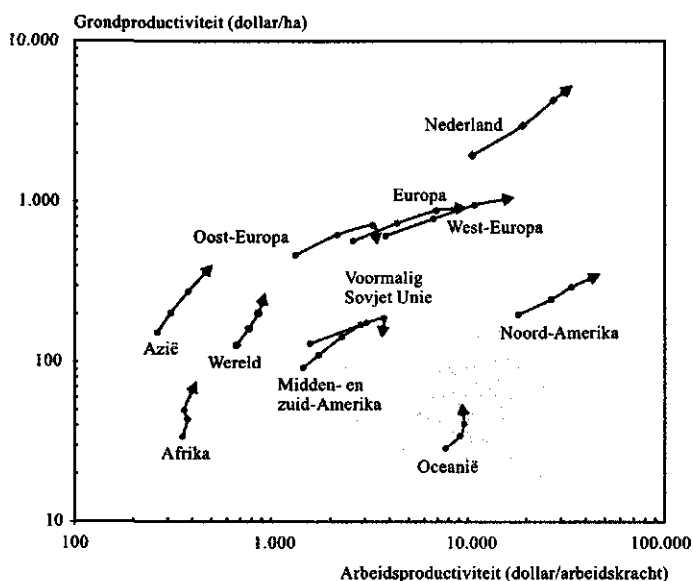
Meer productiefactoren en groeiende productiviteit

De ontwikkeling van de agrarische productie houdt nauw verband met de inzet en productiviteit van de productiefactoren grond en arbeid. Het wereldareaal landbouwgrond groeide in de periode slechts met gemiddeld een kwart procent per jaar. Die groei werd gerealiseerd in Azië en Midden- en Zuid-Amerika. Daartegenover stond een min of meer gelijkblijvend areaal in Afrika, Noord-Amerika en Oceanië en een daling van het areaal in West-Europa. Bijna 50% van het areaal ligt in Azië en Afrika, tegenover minder dan 5% in West- en Oost-Europa.

Per saldo groeide het aantal werkers in de wereldlandbouw met 1,3% per jaar, sneller dus dan de groei van het landbouwareaal. Het aantal werkers in de West-Europese land-

Figuur 2.1 Aandeel van de plantaardige productie in de totale agrarische productie naar regio, 1965-1995 (Bron: Yu, 1998)

Figuur 2.2 Ontwikkeling van de agrarische productie per arbeidskracht en per hectare in de wereld, 1965-1995 (Bron: Yu, 1998)

bouw nam echter sterk af. In andere regio's was de daling geringer, of was er sprake van een stijging. Zo groeide het aantal agrarische werkers in Azië en Afrika met respectievelijk 1,6% en 1,9% per jaar.

De wereldlandbouw vertoonde in de periode 1965-1995 een duidelijke groei van de productiviteit. De arbeidsproductiviteit (brutoproductie per werker) nam jaar op jaar met bijna 1% toe, en de grondproductiviteit (brutoproductie per hectare) met ongeveer 2%. Per regio zijn er echter grote verschillen in uitgangssituatie en ontwikkeling (figuur 2.2). West-Europa en Noord-Amerika geven nog altijd de toon aan bij respectievelijk de grondproductiviteit en arbeidsproductiviteit, terwijl Afrika het tempo niet heeft bijgehouden en op beide fronten verder achterop is geraakt. Een ander opvallend verschijnsel is de recente terugval van de grondproductiviteit in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie.

Zowel in termen van arbeidsproductiviteit als grondproductiviteit blijkt Nederland overigens nog altijd een vooraanstaande positie in te nemen. Bij de vergelijking met andere gebieden zoals Afrika, dat slechts een fractie (nauwelijks 1%) van de Nederlandse productiviteit bereikt, moet wel worden bedacht dat de Nederlandse productie in relatief sterke mate is gebaseerd op andere productiemiddelen dan alleen grond en arbeid.

Grond-arbeidverhouding onder druk

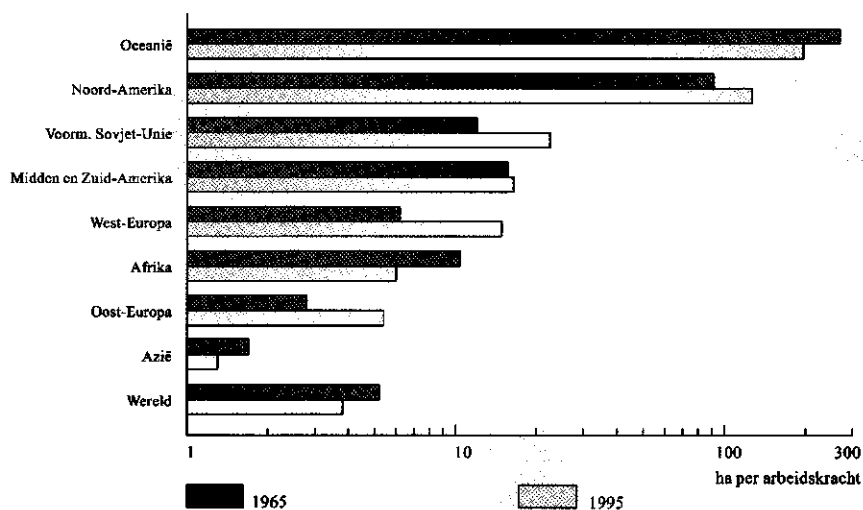
Voor het karakter van de productiviteitsontwikkeling is het areaal landbouwgrond per werker een belangrijke factor. Grofweg loopt dit kengetal uiteen van zeer hoog in Oceanië en Noord-Amerika tot zeer laag in Azië; Europa neemt een tussenpositie in (figuur 2.3). Regio's met een groot areaal per werker bereiken gemakkelijker een hoge arbeidsproductiviteit, en omgekeerd, regio's met veel werkers per eenheid grond een hoge grondproductiviteit. Dit weerspiegelt de keuze van de productietechnologie.

Een dalend areaal per werker kan duiden op een structuurprobleem. In West-Europa is het areaal per werker door de snelle uitstoot van arbeid de laatste decennia relatief snel toegenomen (3% per jaar). In Azië en Afrika is het kengetal door de aanhoudende bevolkingsgroei echter teruggelopen. De voortgaande bevolkingsgroei vergt een grote inspanning van de agrarische sector, omdat de productie voornamelijk via hogere opbrengsten per hectare gerealiseerd zal moeten worden. Hoewel er op dit vlak voldoende technische mogelijkheden lijken te zijn, vragen de beleidsinspanningen van overheden om geschikte randvoorwaarden te realiseren bijzondere aandacht. Daarbij gaat het zowel om de inrichting van de marktinstituties en het beheer van de natuurlijke hulpbronnen als om de ondersteuning van het nationale en internationale onderzoek.

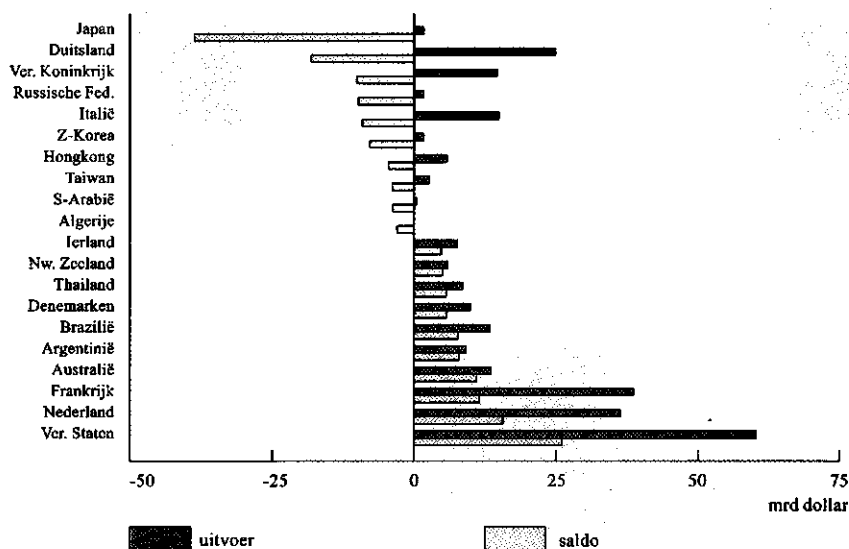
2.2 Internationale handel en prijsvorming

2.2.1 Ontwikkeling van de agrarische handel

Ten opzichte van de redelijk constante groei van de agrarische productie in de wereld, vertoont de export een grilliger toename. De exportgroei was zeer gering in de eerste helft van de jaren tachtig. Eind jaren tachtig begon de groeivoet te stijgen tot een recordgroei in 1994, waarna een daling optrad. Voorlopige cijfers voor 1997 bevestigen de afzwakking van de exportgroei. De totale exportwaarde van agrarische producten (zonder vis en hout)

Figuur 2.3 Areaal landbouwgrond per arbeidskracht per regio, 1965 en 1995 (Bron: Yu, 1998)

Figuur 2.4 De grootste importeurs en exporteurs van agrarische producten (zonder vis en hout), gerangschikt naar handelssaldo (mrd. VS-dollar), gemiddelde in 1994-1996 (Bron: Berekend uit gegevens FAOSTAT)

bedroeg in 1996 ruim 460 miljard dollar. De belangrijkste netto-importeurs van agrarische producten zijn Japan en Duitsland. Na de Verenigde Staten voert Nederland de ranglijst aan van netto-exporteurs (figuur 2.4).

Voor de komende jaren schetsen OECD en USDA een optimistisch beeld van de agrarische wereldmarkten (OECD, 1998a en USDA, 1998a). Voor granen, zuivelproducten en oliezaden wordt een toename van de export verwacht. De export van varkensvlees groeit volgens de verwachtingen minder snel dan die van andere vleessoorten, wat onder meer te wijten is aan de varkensziekten. De export zal vooral toenemen naar de landen in Azië, Latijns-Amerika en het Midden-Oosten. Hier is sprake van een relatief snelle bevolkingsgroei, een toename van de levensstandaard, een gevarieerder voedingspatroon en een expansie van de binnenlandse dierlijke productie. Dit zal leiden tot een expansie van de zuivelexport. Door de stijgende vleesconsumptie in ontwikkelingslanden zal naar verwachting ook de wereldhandel in voedergranen en sojabonen toenemen. Rekening dient te worden gehouden met de mogelijkheid dat de werkelijke ontwikkeling in ongunstige zin afwijkt van deze prognoses, vanwege de problemen in Azië.

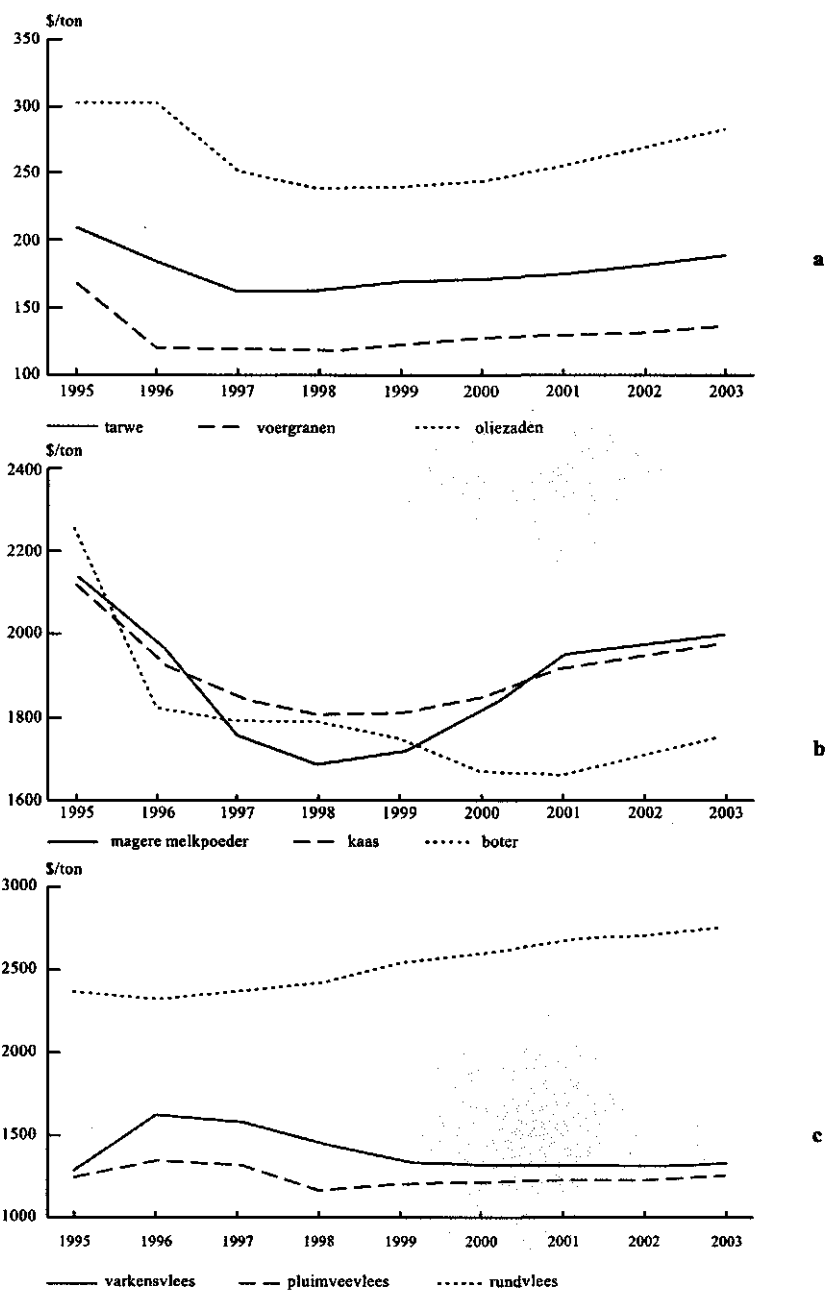
Voor meeste producten hogere wereldmarktprijzen verwacht

Na de daling in 1996 ten opzichte van het topjaar 1995, vertoonden de prijzen van agrarische producten in 1997 en begin 1998 in het algemeen een licht herstel. De prijsstijgingen deden zich vooral in de eerste helft van 1997 voor; in de tweede helft van 1997 daalden vooral de prijzen van granen en rijst onder invloed van een grotere productie en de afnemende vraag door de financiële crisis in Azië. Gemiddeld nam de vleesprijs in beperkte mate toe. De verschillende soorten vlees lieten echter zeer wisselende prijsontwikkelingen zien. Terwijl de prijzen van varkensvlees en schapenvlees toenamen, daalden ze van pluimveevlees en kwaliteitsrundvlees. De zuivelprijzen namen in 1996 en 1997 af na de piek in 1995. De prijzen van grondstoffen zoals hout en vezels kwamen in 1997 gemiddeld op een iets lager niveau uit dan in 1996. Deze daling heeft zich begin 1998 versneld voortgezet.

Prognoses van de OECD (1998a) wijzen erop op dat de wereldmarktprijzen voor granen, oliezaden en de meeste dierlijke producten op de middellange termijn hoger zullen zijn dan in het begin van de jaren negentig (figuur 2.5). Hierbij dient opgemerkt te worden dat de voorspellingen sterk afhangen van veronderstellingen over algemeen-economische ontwikkelingen, weersomstandigheden en beleidsveranderingen. Zo gaat de OECD ervan uit dat beleid en internationale onderhandelingen steeds verder richting marktorientatie en handelsliberalisatie gaan. Voorts is uitgegaan van economische groei in Azië en Latijns-Amerika en van een groeiende vraag naar landbouwproducten als gevolg van inkomensgroei en verstedelijking in de minder ontwikkelde landen, zoals China en India. De combinatie van een hogere importvraag buiten het OECD-gebied en minder prijssteun in de OECD-landen leidt dan tot een opwaartse beweging van de wereldmarktprijzen. De wereldmarktprijzen zullen naar verwachting echter niet zo sterk toenemen dat ze het hoge niveau van het midden van de jaren negentig evenaren.

2.2.2 Ondersteuning van de productie

Mede dankzij de veranderende marktomstandigheden is de gemeten ondersteuning van de landbouwproductie de laatste jaren afgenomen (tabel 2.3). Door beleidsveranderingen is

Figuur 2.5 Verloop en prognose van wereldmarktprijzen van geselecteerde producten, 1995-2003
(Bron: OECD, 1998a)

Tabel 2.3 Verloop van de ondersteuning van de agrarische productie, 1979-1997 a)

Land/landengroep	1979- 1981	1986- 1988	1989- 1991	1994	1995	1996 (p)	1997 (r)
EU	1,5	2,0	1,8	2,0	1,9	1,7	1,7
VS	1,2	1,4	1,3	1,2	1,1	1,2	1,2
Canada	1,2	1,6	1,6	1,3	1,3	1,3	1,2
Australië	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
Nieuw-Zeeland	1,2	1,2	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Japan	2,2	3,3	2,7	3,3	3,4	2,9	2,8
Noorwegen	3,2	4,8	4,6	4,2	3,8	3,4	3,5
Zwitserland	2,7	4,5	4,1	4,7	4,6	3,9	3,8
OECD 24 totaal b)	1,4	1,8	1,3	1,7	1,6	1,5	1,5

a) Gemeten in Nominale Assistentie Coëfficiënten (NAC), gemiddelde voor alle beschermde agrarische producten. De NAC geeft de verhouding aan tussen de interne prijzen (inclusief toeslagen en andere subsidies) en de wereldmarktprijzen; b) exclusief de nieuwe OECD-leden Hongarije, Mexico, Polen en Tsjechië.

Bron: OECD.

USDA, het VS-ministerie van Landbouw, heeft initiatieven genomen om op basis van publiek-privé samenwerking risicobeheersing te ondersteunen. Zo is er voor de zomer van 1998 een proef opgezet (Dairy options pilot program) waarmee boeren worden geholpen schommelingen in de melkprijs op te vangen. Het programma voorziet in minimumprijsgaranties voor melkveehouders, door middel van een soort verzekeringsovereenkomst waarbij de kosten worden gedeeld.

Een al langer lopend initiatief betreft samenwerking tussen USDA en particuliere verzekeringsmaatschappijen, waarbij instrumenten zijn ontwikkeld voor beheersing van risico's ten aanzien van oogst, productkwaliteit, prijs, opbrengsten en omstandigheden waardoor boeren niet hebben kunnen inzaaien. Een en ander wordt gezien als een succesvol vervolg op de ad hoc steunmaatregelen voor rampen (disaster assistance), die in 1994 werden afgeschaft. De rol van USDA bestaat uit het onderschrijven van goedgekeurde verzekeringspolissen, betaling van bepaalde administratiekosten, voorlichting aan producenten en het algemene regelgevende toezicht. Intussen wordt samengewerkt met 18 herverzekeringsmaatschappijen, die via meer dan 15.000 particuliere agenten in alle staten verzekeringsproducten verkopen en schades vergoeden.

Internationale instellingen zoals de Wereldbank en de Oost-Europabank en particuliere verzekeringsmaatschappijen in de EU hebben volgens USDA belangstelling getoond voor deze programma's. In ruil voor het delen van de ervaringen, wil USDA nagaan of er mogelijkheden zijn om het vangnet voor de VS-producenten te verbreden. Tegelijk zou men de verzekeringsmaatschappijen de kans willen geven om hun vleugels mondiaal uit te slaan. Overigens zijn bij de programma's al verschillende Europese maatschappijen betrokken via herverzekering (Schumacher, 1998).

Box 2.1 USDA en risicobeheersing in de landbouw

de samenstelling van de landbouwsteun enigszins veranderd. Niet alleen in de EU maar ook in andere OECD-landen is er een tendens om marktprijssteun te vervangen door directe toeslagen (OECD, 1998c).

De VS hebben hun landbouwbeleid in 1996 aangepast onder de slogan "Freedom to Farm". Hierbij zijn de "deficiency payments" praktisch geheel vervangen door vaste, in de tijd afnemende toeslagen (tot 2002). De belangrijkste vernieuwingen van de betreffende landbouwwet zijn: ontkoppeling van de relatie tussen toeslagen en productiebeslissingen (behalve voor pinda's, tabak en suiker), vergroting van flexibiliteit in bouwplankeuze, en afschaffing van braaklegging als voorwaarde voor de toeslagen. Door de genoemde wijzigingen staan de boeren van de VS onder sterkere marktinvoeden dan voorheen, en lopen ze grotere risico's. Daarom zijn nieuwe vormen van risicobeheersing in de VS-landbouw in het middelpunt van de belangstelling komen te staan (box 2.1).

2.3 Internationaal handelsoverleg

2.3.1 Implementatie GATT-WTO-akkoord

De implementatie van het GATT-WTO-akkoord (1995-2000) heeft wereldwijd geleid tot bemoedigende ontwikkelingen, aldus de OECD (1998c). Als belangrijkste resultaten noemt de OECD de ingestelde discipline ten aanzien van marktverstorende maatregelen, de toegenomen doorzichtigheid en voorspelbaarheid van handelsmaatregelen en een effectiever systeem voor de slechting van geschillen. Evenzeer worden van belang geacht de overeenkomsten ten aanzien van veterinaire en fytosanitaire maatregelen (SPS) en technische handelsbelemmeringen (TBT). Deze beogen te beletten dat regelgeving op de betreffende terreinen wordt gebruikt voor protectionistische doeleinden. Van een werkelijk vrije internationale agrarische handel is echter nog geen sprake. In vrijwel alle landen gelden immers (soms hoge) invoerbelemmeringen, wordt interne steun verleend die de concurrentie verstoort en wordt exportsteun gegeven (box 2.2).

2.3.2 Naar de Millennium-ronde

De zojuist gegeven relativisering van de effecten van het GATT-akkoord van 1994 neemt overigens niet weg dat de ontwikkelde systematiek bij volgende gelegenheden kan worden gebruikt. Volgens artikel 20 van het akkoord zullen een jaar voor het einde van de implementatieperiode, dat wil zeggen in de loop van 1999, onderhandelingen beginnen over voortzetting van het liberaliseringsproces. Daarbij is aangetekend dat onder meer rekening wordt gehouden met de opgedane ervaringen bij de implementatie, de gevolgen ervan voor de wereldhandel, de voorkeursbehandeling van ontwikkelingslanden en ook met zogenaamde non-trade concerns.

De EU, de VS en Japan hechten veel belang aan voortgezette onderhandelingen over industriële goederen en diensten. Voor nieuwe landbouwonderhandelingen wordt vooral geijverd door de landbouwexporterende landen verenigd in de Cairns-groep: Argentinië, Australië, Brazilië, Canada, Chili, Colombia, Fiji, Indonesië, Maleisië, Nieuw-Zeeland, Paraguay, De Filipijnen, Zuid-Afrika, Thailand en Uruguay. Australië, de initiatiefnemer

De afspraak om de *marktoegang* te vergroten - door omzetting van invoerbelemmeringen in vaste tarieven, opeenvolgende tariefsverlagingen (gemiddeld 36%) en toenemende minimumeisen voor de markttoegang (van 3% tot 5% van de interne consumptie) - heeft de marktbescherming nauwelijks verlaagd. De reden hiervan is dat de wereldmarktprijzen in de gekozen referentieperiode (1986-1988) relatief laag waren, en het referentieniveau dus hoog is uitgevallen. Daar komt bij dat de tariefsverlaging van gevoelige producten tot 15% beperkt kan blijven.

Evenmin heeft de afspraak om de *interne steun* te beperken - via verlaging met 20% van de zogenaamde AMS (Aggregate Measure of Support) - een noemenswaardig effect. Hierbij speelt naast de referentieperiode de indeling van de steunmaatregelen in de groene, gele of blauwe box een belangrijke rol. In de groene box zijn maatregelen geplaatst die niet of nauwelijks handelsversturend werken. De betreffende uitgaven hoeven daarom niet te worden verminderd. In de blauwe box zijn maatregelen geplaatst die niet voldoen aan de eisen voor de groene box, maar toch van reductie zijn vrijgesteld, zoals de deficiency payments in het VS-landbouwbeleid en de Mac Sharry-premies in het EU-landbouwbeleid. De reductieverplichting geldt dan ook alleen voor de (productgebonden) steunmaatregelen in de gele box. De VS behoren tot de landen die van deze afspraak in het geheel geen last hebben, omdat de deficiency payments die in de referentieperiode zijn gegeven, gewoon meetellen in hun AMS. In 1995 zaten ze slechts op ongeveer 25% van het toegestane steunniveau (Nelson, 1997).

Ingrijpend is de afspraak om de *exportsteun* aan te pakken. In beginsel geldt 1986-1990 als referentieperiode. De exportsteun wordt langs twee lijnen verminderd: met 36% wat betreft de uitgaven aan subsidies, en met 21% wat betreft het gesubsidieerde exportvolume. Bij deze vermindering is onderscheid gemaakt tussen 22 productgroepen, waaronder: tarwe en bloem; voergranen; suiker; boter en -olie; magere melkpoeder; kaas; andere melkproducten. Anders dan bij de tariefsverlaging kan tussen deze productgroepen geen uitwisseling (aggregatie) plaatsvinden. Voor de VS was dit, met het oog op hun grote belangen in de wereldtarwemarkt, het belangrijkste onderdeel van het landbouwpakket. Dankzij relatief krappe wereldmarkten in de afgelopen jaren, hebben verschillende landen hun exportsteun zonder problemen kunnen verlagen.

Box 2.2 Implementatie van het GATT-landbouwakkoord

van deze groep, is een uitgesproken voorstander van volledige afschaffing van de landbouwsubsidies.

Ook de VS bepleiten verdergaande hervormingen van het landbouwbeleid in andere landen. Naar verwachting zullen ze zich vooral richten op problemen die ze hebben met het huidige akkoord (Schumacher, 1998):

- invoertarieven: de VS willen verdere verlaging van de invoertarieven, vooral de hoge tarieven zullen onder vuur worden genomen;
- tariefcontingenten: men vindt dat tariefcontingenten vaak te restrictief worden toegepast, waardoor de markttoegang niet wordt vergroot;
- staatshandel: de VS vrezen dat staatshandelondernemingen de limieten aan exportsteun ontwijken; men wil meer inzicht in de werking van deze bedrijven, en mogelijk nadere regelgeving op dit terrein;
- exportbelasting: exportheffingen, zoals recentelijk toegepast door de EU in de graansector, kunnen volgens de VS een vergelijkbaar handelsversturend effect hebben als exportsubsidies; door lagere grondstofkosten bevoordelen ze nationale producenten van producten met een hoge toegevoegde waarde, ten opzichte van aanbidders uit derde landen.

Nu de onderhandelingen over de verdere hervorming van het EU-landbouwbeleid nog maar pas begonnen zijn (zie hoofdstuk 3), kan geen uitsluitel worden gegeven over de prioriteiten van de EU. Tegen de achtergrond van de Commissie-voorstellen in Agenda 2000, ligt het echter voor de hand dat de EU veel waarde zal hechten aan het behoud van de toeslagen ("blue box"), en aan de bestaande invoerregeling. Handhaving van de exportsteun zal voor de EU waarschijnlijk een minder belangrijk punt zijn.

"Consumer concerns"

Een ander belangrijk aspect in de discussie over de spelregels van de internationale agrarische handel betreft de wijze waarop wordt omgegaan met vraagstukken zoals milieu, dierenwelzijn, natuur, genetisch gemodificeerde organismen (GGO's) en hormonengebruik. Dit complex wordt onder verwijzing naar de (vermeende) opvattingen van de consument wel aangeduid als "consumer concerns".

Globaal zijn deze in twee soorten te onderscheiden: die ten aanzien voedselveiligheid (de harde) en die ten aanzien van ethische aanvaardbaarheid van productiemethoden (de zachte). De eerste soort is internationaal erkend in de al genoemde SPS-code. Op basis daarvan mogen producten van de markt worden geweerd die schadelijk zijn voor mens, plant of dier. Bij het geschil met de VS over hormoonvlees heeft de EU echter zonder succes een beroep gedaan op het betreffende voorzorgprincipe. Het WTO-beroepsorgaan erkende het principe wel, maar oordeelde dat de EU er niet in was geslaagd de schadelijkheid van het hormoongebruik wetenschappelijk aan te tonen.

De huidige discussie spitst zich toe op de vraag of naast producten ook productiemethoden aanleiding kunnen zijn om handelsmaatregelen te treffen. Intussen zijn hierover grote internationale tegenstellingen ontstaan. De EU is geneigd dierenwelzijnseisen te stellen aan de invoer van levende dieren of vleesproducten uit derde landen. Om daarvoor internationale toestemming te krijgen is een fundamentele wijziging van het WTO-verdrag nodig. Belangrijke precedenter op het gebied van de randvoorwaarden waaraan productiemethoden dienen te voldoen, betreffen de maatregelen die mogelijk zijn voor het behoud van niet-vernieuwbare natuurlijke hulpbronnen en voor arbeidsnormen.

3. Landbouw in de Europese Unie

Na drie jaren van forse groei nam in 1997 het inkomen per arbeidskracht in de EU-landbouw af. De grootste inkomensachteruitgang vond plaats in de Britse landbouw, die werd geplaagd door de sterke stijging van het pond. Daartegenover was de ontwikkeling, ondanks de varkenspest, het gunstigst voor de Nederlandse landbouw, die enkele jaren met een teleurstellende inkomensontwikkeling achter zich liet. Voor het eerst sinds de Mac Sharry-hervorming namen de directe subsidies aan de EU-landbouw niet verder toe. Bij de prijsbesluiten voor 1997/98 vonden geen grote veranderingen plaats, al werd het braakpercentage verlaagd tot 5%. Meer ingrijpende beleidswijzigingen zijn door de Europese Commissie voorgesteld in het kader van de Agenda 2000. Deze zijn een antwoord op dreigende overschotten van enkele basisproducten, de behoefte aan een nieuw financieel meerjarenkader, de toetreding tot de EU van Midden- en Oost-Europese landen en de voorbereiding van de volgende WTO-ronde van handelsbesprekingen.

3.1 Ontwikkeling van de EU-landbouw

De landbouw heeft in de EU een bescheiden en nog geleidelijk dalend aandeel in het bruto binnenlands product (Eurostat, 1998). In 1996 kwam dit aandeel uit op 1,7%, tegen 3,3% in 1980. De afname vindt in alle lidstaten plaats, hoewel er grote niveaoverschillen bestaan tussen de lidstaten. In Griekenland was het aandeel van de landbouw in 1996 het hoogst (6%) en in Zweden het laagst (0,5%). Nederland neemt een tussenpositie in (2,7%).

In samenhang met het voorgaande neemt ook het aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid gestaag af. In 1996 bedroeg het aandeel voor de EU nog 5%, tegen 9,4% in 1980. De huidige aandelen zijn betrekkelijk hoog in Ierland (11,2%), Portugal (12,2%) en Griekenland (20,3%). In Nederland ligt het aandeel van de werkgelegenheid in de landbouw beneden het EU-gemiddelde (3,6%).

De netto toegevoegde waarde van de landbouw tegen factorkosten bedroeg in 1996 voor de EU ruim 116 miljard ecu. Het overgrote deel hiervan werd gerealiseerd in de vijf grote landen: Frankrijk, Italië, Spanje, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Het aandeel van Nederland was 5%, waarmee het na Griekenland op de zevende plaats stond. Voor wat betreft de bruto agrarische productie, neemt Nederland in de periode 1995-1997 met een aandeel van bijna 8% de zesde plaats in.

Inkomensdaling in 1997

De EU-landbouw boekte naar schatting in 1997 een betrekkelijk forse daling van de reële netto toegevoegde waarde tegen factorkosten (-4,7%). Tegelijk trad een verdere daling op van de ingezette hoeveelheid arbeid (-1,9%). In voorgaande jaren was de uitstoot van arbeid sneller gegaan: vanaf het begin van de jaren tachtig gemiddeld -3,4% per jaar. Een ander leidde ertoe dat de reële netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in 1997 afnam (-2,8%), na drie opeenvolgende jaren van sterke groei. In 1994 werd een stijging van deze inkomensindicator behaald van 9,3%, in 1995 van 5,2% en in 1996 van 5,5%. Het in 1996

Tabel 3.1 Productievolume, ruilvoet en inkomen van de landbouw in de EU a)

	Volume bruto-productie		Ruilvoet b)		Reële toegevoegde waarde per arbeidskracht		Reëel agrarisch inkomen per gezinsarbeidskracht	
	1996 (v)	1997 (r)	1996 (v)	1997 (r)	1996 (v)	1997 (r)	1996 (v)	1997 (r)
België	-1,1	-0,5	1,1	1,9	6,4	3,7	12,7	6,0
Denemarken	-0,1	1,4	0,2	-1,2	2,7	0,0	7,3	0,9
Duitsland	4,1	0,1	-2,3	-0,5	13,3	3,2	-	-
Griekenland	-3,9	2,8	-4,8	-1,8	-4,1	-4,4	-1,1	-3,8
Spanje	16,8	7,0	-4,3	-7,3	20,7	-2,2	27,4	1,9
Frankrijk	4,9	0,2	-5,1	-0,1	3,2	0,7	4,7	1,4
Ierland	1,7	0,5	-6,5	-5,2	-0,9	-2,8	-2,2	-4,9
Italië	1,9	-0,7	-1,6	-1,6	5,4	-4,5	12,0	-3,8
Luxemburg	3,2	-4,0	-8,9	2,4	5,7	0,8	8,9	0,1
Nederland	-0,4	-6,8	-1,8	1,9	0,9	8,7	3,8	17,6
Oostenrijk	-1,3	-0,3	-6,3	-1,6	-13,4	-8,4	-19,6	-13,0
Portugal	5,5	-3,1	-1,2	-2,8	6,6	-13,3	10,2	-20,3
Finland	0,1	4,4	-3,5	-6,9	0,6	-5,6	4,2	-6,8
Zweden	2,7	1,9	-10,5	-4,3	-18,3	-2,1	-53,8	24,1
Ver. Koninkrijk	0,3	0,6	-4,8	-9,1	-1,5	-22,4	-1,9	-35,5
EU-12	4,0	0,4	-3,0	-2,2	6,3	-2,9	-	-
EU-15	3,7	0,5	-3,1	-2,3	5,5	-3,0	-	-

a) Mutatie in procenten ten opzichte van vorig jaar; b) Verhouding opbrengstprijzen en prijzen aangekochte productiemiddelen.

Bron: Eurostat, 1998.

bereikte recordniveau kon in 1997 dus niet worden vastgehouden. Achter de ontwikkeling voor de EU gaan grote verschillen per land schuil. Zo werd voor het Verenigd Koninkrijk een inkomensdaling berekend van ruim -22%, en voor Nederland een stijging van bijna 9%. Hierbij past de kanttekening dat het Verenigd Koninkrijk in eerdere jaren een omgekeerde ontwikkeling heeft doorgemaakt. Het patroon geldt ook voor het reëel agrarisch inkomen per gezinsarbeidskracht, met dien verstande dat deze indicator in Zweden het sterkst steeg en daarbij een deel van de grote daling in 1996 goedmaakte (tabel 3.1).

Monetaire factoren speelden bij de uiteenlopende ontwikkeling een doorslaggevende rol. Ten opzichte van de ecu nam het Britse pond sterk in waarde toe, in tegenstelling tot de gulden. In het Verenigd Koninkrijk daalden daardoor niet alleen de marktprijzen, maar ook de premies in het kader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Tegelijkertijd steeg de rente in het Verenigd Koninkrijk, terwijl die in de meeste landen daalde.

Plantaardige productie groter, dierlijke productie kleiner

De waarde van de agrarische productie van de EU daalde met ongeveer 1%, als resultante van een iets groter productievolume (+0,5%) en een lagere prijs (-1,5%). De plantaardige productie in de EU steeg, wat vooral kwam door het herstel van de olijfolieproductie in Spanje. Ook de verlaging van de braakverplichting was een factor achter de productietoe-name. In vrijwel alle veehouderijsectoren nam de productie echter af, behalve in de pluim-veehouderij. De productiedaling van varkensvlees (-2,5%) betrof nagenoeg geheel de daling van de productie in Nederland als gevolg van de varkenspest. De rundvleesmarkt stabiliseerde zich enigszins van de door de BSE-crisis veroorzaakte onrust in 1996.

In reële termen was de prijsdaling van landbouwproducten ruim 3%. De prijsdaling gold in grotere mate voor de plantaardige productie dan voor de dierlijke. De graanprijzen stonden onder druk, terwijl ook de suikerbieten reëel in prijs daalden. Het sterkst was de prijsdaling van olijfolie, als gevolg van de genoemde productieontwikkeling.

Ruilvoet tussen productie en intermediair verbruik verder gedaald

Na de relatief sterke toename in 1996 bleef de waarde van de aangekochte productiemidde-len in de EU in 1997 vrijwel ongewijzigd; het volume daalde met 0,3%, terwijl de prijzen gemiddeld met 1% stegen. Het belangrijkste onderdeel van het intermediair verbruik is veevoer, dat in "1996" een aandeel had van bijna 17% van de brutoproductiewaarde; de re-ele waarde van het veevoer nam in 1997 met bijna 2% af. Het bedrag aan kunstmest nam zelfs met 6% af, door een lager volume (-2%) en een lagere prijs (-4%). De waarde van andere elementen van het intermediaire verbruik, zoals energie en werktuigen, nam licht toe.

De productiviteit (volumeverhouding ten opzichte van de productie) van het interme-diaire verbruik verbeterde in 1997 in de EU als geheel met 0,8%, terwijl de ruilvoet (prijs-verhouding) met -2,3% verslechterde. Deze uitkomsten zijn een voortzetting van de lange-termijnontwikkeling van deze indicatoren. Overigens verschilde de ontwikkeling sterk per land. Zo kende Nederland niet alleen een daling van de productiviteit door de varkenspest, maar was het verder een van de weinige landen met een verbetering van de ruilvoet.

Subsidies en afschrijvingen stabiel, rente omlaag

Door de EU werd in 1997 veel steun gegeven aan varkensboeren in Nederland, waardoor de subsidies aan de Nederlandse landbouw met meer dan 200% stegen. Desondanks nam de reële waarde van de directe landbouwsubsidies in 1997 voor de EU licht af (-1,8%). Dit was voor het eerst sinds de hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in 1992, waarbij de marktprijssteun gedeeltelijk werd vervangen door directe premies. Daar-door is het aandeel van de directe subsidies in het inkomen sterk toegenomen. In 1996 kwamen deze subsidies voor de EU net als in 1995 overeen met ongeveer 30% van de netto toegevoegde waarde; voor Nederland bleef het aandeel in 1996 beperkt tot 7%. Voor Duits-land is het aandeel ongeveer 40% en voor Frankrijk ligt het aandeel rond het EU-gemiddel-de. Voor de lidstaten die pas in 1995 tot de EU zijn toegetreden geldt dat subsidies het leeuwendeel van de netto toegevoegde waarde van de landbouw uitmaken: Zweden (77%), Finland (92%) en Oostenrijk (94%).

Hoewel er tussen de lidstaten grote verschillen zijn, hebben de afschrijvingen in de EU-landbouw een vergelijkbaar niveau als de subsidies. De reële waarde van de afschrijvingen was in 1997 vrijwel gelijk aan die in 1996. Dat gold ook voor de betaalde pacht. Daartegenover stond een forse terugval van de rentebetalingen door de landbouw (-9,8%). Ook op dit punt waren er grote verschillen tussen de lidstaten. In Italië daalde de betaalde rente met bijna -30%, maar in het Verenigd Koninkrijk steeg deze met 10%.

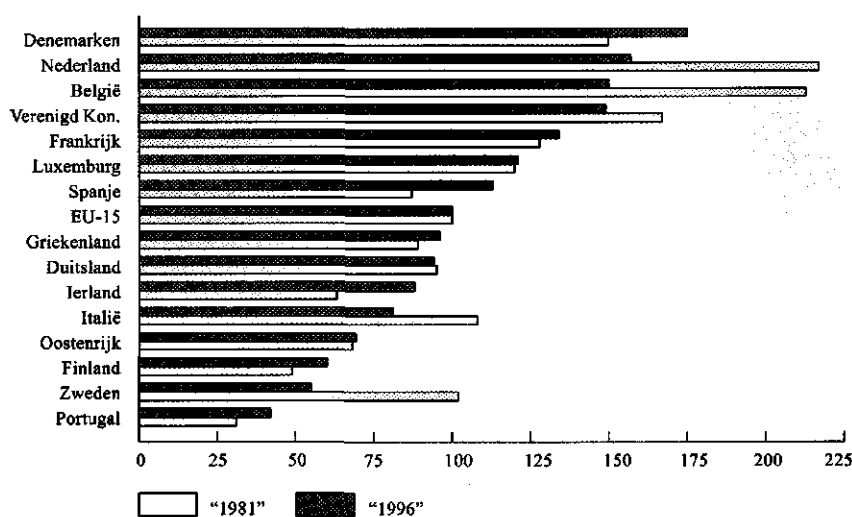
Verschillen in inkomen worden kleiner

De inkomensverschillen tussen landen zijn nog altijd vrij groot, maar ze worden wel kleiner. De posities van de landen op de inkomensladder (gemeten als netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid in koopkrachtpariteit) zijn tussen "1981" en "1996" niet fundamenteel veranderd, hoewel Nederland een flinke stap terug heeft moeten doen. In "1996" voert niet Nederland maar Denemarken de inkomensranglijst aan met een niveau van zo'n 75% boven het EU-gemiddelde (figuur 3.1). Deze positie is overigens geflatteerd vanwege relatief hoge rentebetalingen. Nederland en België zijn tweede en derde met 50-60% boven het EU-gemiddelde. In Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Luxemburg is het inkomen in "1996" ook aanzienlijk (zo'n 20-50%) hoger dan dit gemiddelde. Opmerkelijk zijn de inkomensdaling die de Zweedse landbouw heeft ondergaan, en de relatieve stijging van Ierland.

3.2 Landbouwbudget

Volgens de begroting stijgen de totale EU-uitgaven in 1998 met 1,4% tot 83,6 miljard ecu, waarmee ver onder het uitgavenplafond wordt gebleven. Dit plafond is voor 1998 vastgesteld op 1,27% van het Bruto Nationaal Product (BNP) van de EU, terwijl de uitgaven groot zijn op 1,13% van het BNP. De landbouwuutgaven (Garantiefonds) zullen in 1998 naar verwachting licht dalen en daarom ruim onder het plafond van de uitgaven volgens het landbouwrichtsnoer komen te liggen, dat voor 1998 is vastgesteld op 43,4 miljard ecu. De uitgaven voor het landbouwstructuurbeleid (Oriëntatiefonds) laten op langere termijn een zeer sterke toename zien: een verzevenvoudiging tussen 1980 en 1998, dubbel zo veel als de stijging van de uitgaven van het Garantiefonds.

Volgens voorlopige gegevens bedroegen de uitgaven aan het markt- en prijsbeleid voor de landbouw (Garantiefonds) in 1997 circa 40,5 miljard ecu (tabel 3.2). Ten opzichte van 1996 namen de uitgaven met 4% toe. Vooral de sterke VS-dollar had een gunstige uitwerking. Verder vielen de uitgaven ten behoeve van rundvlees lager uit dan was voorzien, omdat er, mede als gevolg van de BSE-crisis in 1996, minder vlees voor interventie werd aangeboden. De varkensvleessector was in verband met het uitbreken van de varkenspest verantwoordelijk voor de meest opvallende uitgavenstijging in 1997. Voorts was er een opmerkelijke toename van meer dan 1 miljard ecu in de uitgaven voor granen en oliezaden. Deze sterke toename komt mede doordat steun voor oliezaden voor de oogst van 1997, behorende tot het budget voor 1998, alvast in de uitgaven voor 1997 werd meegenomen.

Figuur 3.1 Netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid in de EU-landbouw, "1981" en "1996" (EU-15 = 100) (Bron: Eurostat, 1998)

Tabel 3.2 Enkele gegevens over de uitgaven van de EU (in miljard ecu) a)

	1980	1985	1990	1995	1996	1997 (v)	1998 (p)
Totale uitgaven EU	16,06	28,22	46,93	77,23	81,94	82,51	83,60
Idem, in % BBP van EU	0,71	0,84	0,99	1,20	1,20	1,17	1,13
Uitgaven EOGFL-oriëntatie	0,6	0,7	1,83	3,61	3,77	4,03	4,18
Uitgaven EOGFL- garantie	11,32	19,74	26,45	34,50	39,11	40,55	40,44
Idem, mutatie t.o.v. vorig jaar (%)	+8	+8	+2	+4,5	+13	+4	-0,3
Idem, in % totale uitgaven EU	70	70	56	45	48	49	48
Uitgaven naar sectoren:							
- granen en oliezaden b)	2,01	3,42	7,28	15,02	16,37	17,42	17,10
- zuivel c)	4,75	5,93	4,96	4,03	3,58	3,21	2,98
- rundvlees	1,36	2,75	2,83	4,02	6,69	6,63	5,87

a) Een ecu bedroeg in 1997 circa f 2,22; b) Dit omvat tevens eiwithoudende gewassen en braaklegging; c) Na afrek van de superheffing.

Bron: Diverse documenten van de Europese Commissie.

Tabel 3.3 Ontwikkeling van de (in 1998) grootste uitgavenposten, procentueel aandeel in totale uitgaven Garantiefonds

Begrotingspost	% in de totale uitgaven van het Garantiefonds				Cumulatief %
	1992	1994	1996	1998 (p)	1998
Hectaretoeslagen voor grote graanproducenten (excl. maïs)	-	8,8	16,0	17,5	17,5
Hectaretoeslagen voor producenten van oliezaden	-	7,4	6,0	6,1	23,6
Hectaretoeslagen voor kleine graanproducenten (excl. maïs)	-	4,3	6,1	5,6	29,2
Productiesteun voor olijfolie	2,7	3,2	4,5	4,6	33,8
Premies voor zoogkoeien	1,4	2,6	3,8	3,7	37,5
Begeleidende maatregelen: milieu	-	0,7	3,6	3,6	41,1
Speciale rundvleespremies	0,0	2,0	3,6	3,4	44,5
Restituties voor rundvlees	4,3	5,2	4,0	3,2	47,7
Hectaretoeslagen voor braaklegging	-	3,9	5,4	3,1	50,8
Ooi- en geitpremies	5,4	5,0	3,4	3,0	53,8
Restituties voor Suiker en Isoglucose	4,2	4,2	3,1	3,0	56,8
Hectaretoeslagen voor durumtarwe	-	2,5	2,4	2,6	59,4
Premies voor tabak	3,7	3,0	2,6	2,3	61,7
Steun voor katoen	2,4	2,5	1,9	1,8	63,5
Steun voor grote maïsproducenten	-	0,6	1,3	1,8	65,3
Restituties voor overige zuivelproducten (geen boter, kaas of magere melkpoeder)	3,0	3,1	1,9	1,7	67,0
Premies voor extensivering rundvlees	-	1,2	1,3	1,6	68,6
Overige maatregelen botervet	1,6	2,0	1,6	1,5	70,1
Waardevermindering voorraden rundvlees	5,6	0,1	1,5	1,4	71,5
Steun voor producenten van erwten, tuin- en veldbonen en niet-bittere lupiden	-	1,9	1,3	1,2	72,7
Agro-monetaire steun	-	-	0,6	1,1	73,8
Restituties voor boter en butteroil	1,0	0,8	0,6	1,0	74,8

Bron: Gebaseerd op data uit diverse documenten van de Europese Commissie.

Prijscompenserende toeslagen overheersen het landbouwbudget

Sinds de Mac Sharry-hervorming is de samenstelling van de uitgaven uit het Garantiefonds sterk veranderd. Van de ruim 140 posten in de landbouwbegroting vormen negen posten meer dan 50% van de totale landbouwuutgaven. Circa driekwart van alle uitgaven uit het Garantiefonds wordt besteed aan 22 uitgavenposten. Tot deze posten horen ook uitgaven aan sectoren die van betrekkelijk geringe economische betekenis zijn voor de Europese landbouw, zoals tabak en katoen. Het merendeel van de uitgaven heeft betrekking op de plantaardige sector (64%) en op prijscompenserende toeslagen (69%). Dit beeld is terug

te vinden in het overzicht met de grootste uitgavenposten (tabel 3.3). Het verschuiven van het beleid van prijssteun naar directe inkomenssteun is een belangrijke factor achter de uitgavenontwikkeling. Voorts is de aandacht voor milieumaatregelen toegenomen. Begeleidende maatregelen voor het milieu vormen nu de zesde grootste post in de landbouwigtingaven. Voor de Mac Sharry-hervorming bestond het merendeel van de landbouwigtingaven uit prijsondersteuning. Het aandeel van marktprijsondersteuning in de totale uitgaven van het Garantiefonds is gedaald van ruim 87% in 1970 tot circa 30% in 1996.

De hervormingsvoorstellen van de Europese Commissie in Agenda 2000 voorzien in een verdere verlaging van de prijssteun, een introductie van melkkoepremies en een verhoging van de bestaande prijscompenserende steun (zie paragraaf 3.3). Een aanvaarding van deze voorstellen zal er toe leiden dat het aandeel van prijscompenserende toeslagen in de landbouwigtingaven verder omhoog zal gaan. Voor de verdeling van de uitgaven over de lidstaten kan een verandering in de samenstelling van de landbouwigtingaven ingrijpende gevolgen hebben. Landen met grote graanarealen hebben in budgettair opzicht het meest geprofiteerd van de Mac Sharry-hervorming. Voor Nederland als kleine graanproducent zijn de ontvangsten uit het landbouwbudget sterk gedaald. Verder ontvangt Nederland slechts 1% van de totale rundvleespremies, terwijl het 5% van de EU-rundvleesproductie voor zijn rekening neemt. De voorwaarden die verbonden zijn aan de rundvleespremies (maximale vee-dichtheden en premie-plafonds) zijn hier debet aan.

3.3 Markt- en prijsbeleid

3.3.1 Prijsbesluiten en agro-monetaire maatregelen

Het meest opvallende punt bij de prijsbesluiten voor 1997/98 was het uitstel van een beslissing over het plan de hectaretoeslagen voor granen te verlagen. De opslagvergoeding voor suiker werd verlaagd van 0,42 naar 0,38 ecu/ton. Verder werd er gesneden in de steun voor vezelgewassen en hennep en in de maandelijkse prijsverhoging van rijst. Het braakpercentage werd voor 1997/98 vastgesteld op 5%, na de 10% van het seizoen 1996/97.

Voor 1998/99 is door de Commissie voorgesteld het braakpercentage van 5% te handhaven. Ook ten aanzien van andere punten betekenen de voorstellen in hoofdlijnen een voorzetting van de regeling voor 1997/98. Voorgesteld is om de hectaresteen voor hennep met 25% te korten, het maximum aantal dieren dat momenteel voor de speciale rundvleespremie in aanmerking komt in Spanje en Portugal te verhogen, en het verbod op het aanleggen van nieuwe wijngaarden te verlengen. De forse korting op de hennepsteun is volgens de Commissie noodzakelijk vanwege de voortdurende uitbreiding van het hennepareaal en de controleproblemen in deze sector. Andere wijzigingsvoorstellen zijn gereserveerd voor de in gang gezette discussie over de hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (paragraaf 3.3.2).

In de meeste landen ging er in 1997 een prijsverhogend effect uit van de wisselkoersontwikkelingen, die werden gedomineerd door de opmars van het Britse pond. Zo ondergingen de traditioneel sterke-muntlanden Nederland, België, Duitsland en Luxemburg diverse (bescheiden) devaluaties van de groene koersen, waardoor het institutionele prijsniveau in deze landen iets opliep (tabel 3.4). Daarentegen werden de groene koersen voor het

Tabel 3.4 Ontwikkeling institutionele prijsniveaus in nationale munt als gevolg van aanpassing groene koersen (1 januari 1993=100)

	1 jan 1995	1 jan 1996	1 jan 1997	1 jan 1998
België/Luxemburg	101,5	98,3	99,6	101,7
Denemarken	104,1	100,9	100,9	101,5
Duitsland	100,0	97,8	99,7	101,7
Griekenland	114,2	121,3	121,3	121,3
Spanje	116,5	120,0	120,0	121,4
Frankrijk	101,1	101,1	101,1	102,3
Finland	100,0	101,1	103,7	103,7
Ierland	111,1	114,0	111,7	104,9
Italië	114,3	125,4	114,3	114,3
Oostenrijk	100,0	97,7	99,7	101,7
Nederland	100,0	97,4	99,3	101,6
Portugal	114,2	114,2	114,2	115,9
V.K.	101,5	110,1	104,1	89,4
Zweden	100,0	101,6	95,0	95,1

Bron: Berekend op basis van gegevens van het Ministerie van LNV.

Verenigd Koninkrijk en Ierland een aantal malen gerevalueerd, zodat de betreffende producenten werden geconfronteerd met prijsdalingen voor de marktordeningsproducten.

Overgang naar euro levert discussie op

Vanaf het begin van het agromonetaire stelsel eind jaren zestig is het de bedoeling geweest er zo snel mogelijk vanaf te komen. Vele jaren vormden monetaire compenserende bedragen (mcb) een zichtbare doorbreking van het beginsel van eenheid van markt en prijs. Met de afschaffing van de mcb per 1 januari 1993 werd de eenheid van de markt hersteld, maar nog altijd zijn er verschillen tussen de lidstaten in de hoogte van toeslagen, premies en compensaties. De overgang naar een werkelijk gemeenschappelijke munt biedt een uitgelezen kans de laatste verschillen weg te nemen en het agromonetaire stelsel af te schaffen.

Voortaan zullen de landbouwprijzen en -premies in euro's worden vastgesteld. De komende maanden zijn discussies te verwachten over de vraag hoe de eventuele verschillen tussen de groene koersen en de definitieve muntverhoudingen in de EMU worden weggewerkt. Afhankelijk van de situatie per 1 januari 1999 kan dit gepaard gaan met prijsverlagingen en -verhogingen in de lidstaten. Vast staat dat het compenseren van eventuele prijsverlagingen grote budgetlasten met zich meebrengt.

Voor de lidstaten die niet zullen participeren in de EMU (Verenigd Koninkrijk, Griekenland en Denemarken) wordt mogelijk een vorm van agromonetair beleid gehandhaafd. Het huidige stelsel kan daartoe enigszins gewijzigd worden voortgezet. Een andere mogelijkheid is het uitbetalen van steun in euro's zonder rekening te houden met valutaschommelingen.

Akkerbouw

- De interventieprijs voor granen zal eenmalig in het jaar 2000 met 20% verlaagd worden.
- Er wordt een niet-gewasgebonden hectaretoeslag van 66 ecu/ton ingevoerd voor granen, oliehoudende zaden, snijmaïs en vrijwillige braaklegging (de huidige toeslag bedraagt 54 ecu/ton).
- Voor eiwithoudende gewassen komt er een hectaretoeslag van 72,5 ecu/ton.
- De 20% prijsverlaging van zetmeel wordt voor de helft vergoed met een stijging van de directe steun.
- Het verplichte braakpercentage wordt vastgesteld op 0%.
- De maandelijkse verhoging van de interventieprijs wordt afgeschaft.
- De uitbetaling van de toeslagen zal voortaan drie maanden later plaatsvinden.

Zuivel

- De interventieprijsen zullen in vier stappen vanaf 2000 met in totaal 15% verlaagd worden.
- Er wordt een koe-premie ingevoerd ter compensatie van de prijsdaling. De premie bestaat uit verschillende delen: een basispremie van 100 ecu per "virtuele koe" met 5.800 kg melk/jaar, een vleespremie van 35 ecu per koe en een premie die verdeeld kan worden naar nationale criteria. Deze zogenaamde "envelop" zal voor Nederland 188 miljoen gulden bedragen. De totale steun per melkkoe kan in Nederland oplopen tot 550 à 600 gulden.
- Het EU-melkquotum zal met 2% verruimd worden, de ene helft van de verruiming is voor jonge boeren en de andere helft voor boeren in bepaalde gebieden.

Rundvlees

- De institutionele prijs zal in drie jaar tijd met 30% verlaagd worden.
- De premies voor stieren zullen in drie stappen verhoogd worden tot 220 ecu.
- Er zal een premie komen (voor Nederland enkele honderden miljoenen gulden) die verdeeld wordt aan de hand van nationale criteria.
- Openbare interventie wordt in 2002 vervangen door een regeling voor particuliere opslag.

Voor alle sectoren geldt dat premies en toeslagen aangepast kunnen worden indien marktontwikkelingen daartoe aanleiding geven. De directe steun die per bedrijf wordt uitbetaald zal met 20% worden verlaagd, voorzover het totale bedrag dat een bedrijf ontvangt meer dan 100.000 ecu bedraagt. Bedragen de ontvangsten meer dan 200.000 ecu, dan zal de steun voor het bedrag boven de 200.000 ecu met 25% verlaagd worden.

Box 3.1 De voorstellen van de Europese Commissie voor de hervorming van het landbouwbeleid

3.3.2 Toekomst van het EU-markt- en prijsbeleid

De EU-landbouw staat aan de vooravond van een verdere wijziging van het landbouwbeleid. De Europese Commissie presenteerde medio juli 1997 een eerste oriëntatie op de hervorming van het landbouwbeleid in de zogenaamde "Agenda 2000" (EC, 1997a). In dit document wordt een visie geschetst op het toekomstige beleid van de EU en de weg die zou moeten worden gevolgd om verdere uitbreiding mogelijk te maken. De voorstellen voor de hervormingen van het GLB vormen hier een onderdeel van. Inmiddels zijn deze voorstellen nader uitgewerkt en in maart 1998 gepubliceerd (box 3.1). De onderhandelingen over de voorstellen zullen naar verwachting pas in de loop van 1999 worden afgerond.

De aanleiding voor nieuwe hervormingen is meervoudig. Ten eerste speelt de uitbreiding van de EU met een aantal Midden- en Oost-Europese (MOE-)landen een rol. Een beleid van hoge landbouwprijzen acht men met het oog op de uitbreiding niet wenselijk. In de MOE-landen besteden consumenten nog een relatief groot deel van hun inkomen aan voedsel, waardoor hoge landbouwprijzen negatieve sociale en economische gevolgen zouden kunnen hebben. Bovendien zou een toepassing van het huidige landbouwbeleid in de MOE-landen tot omvangrijke extra EU-uitgaven leiden. Een tweede reden voor hervormingen is de volgende ronde van de GATT/WTO-onderhandelingen over handelsliberalisatie. De Europese Commissie verwacht dat een nieuwe ronde van tot aanpassing van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid zal nopen. De derde en misschien wel meest urgente aanleiding voor aanpassing van het huidige landbouwbeleid is de dreiging van nieuwe graan- en rundvleesoverschotten, die als gevolg van het huidige GATT-akkoord niet op de wereldmarkt kunnen worden afgezet. De Europese Commissie is van mening dat de Mac Sharry-hervorming dusdanig positieve resultaten heeft opgeleverd dat men op dezelfde wijze door moet gaan met hervormingen. Overigens benadrukt de Commissie dat er gestreefd moet worden naar een meer milieuvriendelijke landbouw.

De uitgaven uit het Garantiefonds zullen volgens de Commissie bij toepassing van de voorstellen in het jaar 2000 zo'n 1,7 miljard ecu hoger liggen dan bij voortzetting van het huidige beleid. In het jaar 2006 zal dit verschil opgelopen zijn tot ruim 6 miljard ecu. De hogere budgetlasten zijn vooral te wijten aan de extra uitgaven voor zuivel en rundvlees, structuurmaatregelen die voor het eerst vanuit het Garantiefonds gefinancierd zullen worden en de pre-toetredingshulp voor de zes kandidaatlidstaten.

Verdeelde reacties op hervormingsplannen

Volgens de Europese Commissie hebben de boeren weinig te vrezen van de nieuwe hervorming. Gewezen wordt op het succes van de hervorming van 1992, die gevolgd werd door inkomensgroei en herstel van marktevenwichten (EC, 1997a). Voorts is de Commissie van mening dat het landbouwbeleid eenvoudiger is geworden. Een aantal lidstaten heeft evenwel zijn ongenoegen geuit over de dreigende inkomensverlaging van de landbouwers, die de toekomstige prijsdalingen niet volledig gecompenseerd zullen zien. Enkele lidstaten waaronder het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zweden, vinden de plannen niet ver genoeg gaan, terwijl bijvoorbeeld België en Duitsland bijna het gehele pakket aan voorstellen resoluut afwijzen. In Nederland heeft de kritiek vanuit de regering voornamelijk betrekking op de onvolledige compensatie van de prijsdalingen en de uitbreiding van het melkquotum. Bij de oorspronkelijke voorstellen uit juli 1997 werd er gesproken van een koe-premie die voor alle lidstaten gelijk zou zijn. Nederland voelde zich met zijn hoogproductieve koeien sterk benadeeld. Bovendien zou de premie voor snijmaïs worden afgeschaft. In de voorstellen uit maart 1998 komt de Commissie gedeeltelijk tegemoet aan landen met een hoge melkopbrengst per koe. Tevens wordt nu voorgesteld de snijmaïspremie te handhaven. Op deze punten zijn de gevolgen voor de Nederlandse zuivelsector dus verzacht. De verdergaande prijsverlaging (15% in plaats van 10%) en uitbreiding van het melkquotum met 2% worden door de Nederlandse zuivelsector wel als bedreigend ervaren. Het extra quotum wordt toegewezen aan boeren in bepaalde gebieden en aan jonge landbouwers. Nederland krijgt er met een quotumuitbreiding circa 1% quotum bij. Finland en Oostenrijk daarentegen krijgen zo'n 8% extra. Het lijkt er met de nieuwe voorstellen overigens niet

op dat het landbouwbeleid eenvoudiger en doorzichtiger wordt, zoals de Commissie voor ogen had.

Hervorming leidt tot meer productie

Berekeningen met behulp van het CAPMAT-model wijzen erop dat bij realisering van de hervormingsvoorstellen de productie in de EU voor de meeste marktordeningsproducten iets sterker zal toenemen dan bij ongewijzigd beleid (SOW-VU, 1998). Dit vloeit voornamelijk voort uit het afschaffen van de verplichte braaklegging en de verruiming van de melkquota. De extra productie vertaalt zich in een grotere groei van de export naar de wereldmarkt, wat mogelijk wordt doordat de prijsverschillen tussen EU en wereldmarkt vooral voor granen en rundvlees, aanzienlijk kleiner worden. Hierbij is overigens geen rekening gehouden met de mogelijke gevolgen van de extra EU-export voor de wereldmarktprijzen. Geschat wordt dat de hervorming in 2005 ruim 4 miljard ecu vergt aan extra compensaties in vergelijking met het huidige beleid. Daar staat een besparing van circa 2,5 miljard ecu aan exportrestituties tegenover, zodat per saldo 1,5 à 2 miljard ecu aan extra uitgaven resulteert. De bestedingen aan voedsel zouden 13,5 miljard ecu lager uitkomen, zodat de belastingbetaler annex consument per saldo duidelijk beter af is.

Dat geldt niet voor de agrariërs in de EU, die gezamenlijk ruim 12 miljard ecu aan inkomsten zouden moeten inleveren. Dat komt overeen met zo'n 10% van het huidige inkomen. Voor de Nederlandse agrarische sector zou de schade beperkt blijven tot ruim 7%. Reden daarvan is dat de tuinbouw, die in Nederland een relatief groot aandeel heeft, volgens de berekeningen geen nadeel ondervindt van de hervormingen. Het nadeel voor Nederland zou zich concentreren in de akkerbouw en vooral de (rund)veehouderij. De Bont en Van Everdingen (1998) komen voor het gemiddeld Nederlandse melkveebedrijf op een inkomensnadeel van ruim 15.000 gulden, ondanks de ruim 30.000 gulden aan extra compensaties (zie ook paragraaf 11.3.2). Voor de gespecialiseerde rundveemesters is het verwachte nadeel nog ongeveer de helft groter. Voor het gemiddelde akkerbouwbedrijf wordt het inkomensnadeel geschat op ruim 6.000 gulden, waarbij vooral de Veenkoloniale akkerbouwbedrijven met een verlies van 14.000 gulden er slecht afkomen.

Productiebeheersing als alternatief

Een denkbaar alternatief voor prijsverlaging en compenserende toeslagen is een beleid van productiebeheersing. In een recent onderzoek (Veenendaal, 1997), uitgevoerd op verzoek van enkele kritische groepen boeren, zijn verschillende scenario's beschouwd. In het scenario productiebeheersing is uitgegaan van een kostendekkende graanprijs van 45 cent per kilo (exclusief BTW). De graanproductie wordt in dit scenario beheerst door verplichte braaklegging zonder vergoeding. Het braakleggingspercentage neemt jaarlijks met 6% toe, zodat in 2007 circa 15% van het bouwlandareaal is braakgelegd. Op deze manier kunnen de volume- en exportsubsidie-afspraken van het huidige GATT-akkoord worden nagekomen. Daarnaast wordt het volume van de graanvervangende veevoerimporten beperkt door invoertarieven. Voor zuivel wordt het quotum verkleind zodat aan de GATT-afspraken kan worden voldaan. De interventieprijzen worden zo aangepast dat het inkomensverlies vanwege de beleidswijzigingen ongeveer wordt gecompenseerd. Bij rundvlees wordt de productie beheerst en wordt de interventieprijs ten opzichte van de Mac Sharry-hervorming

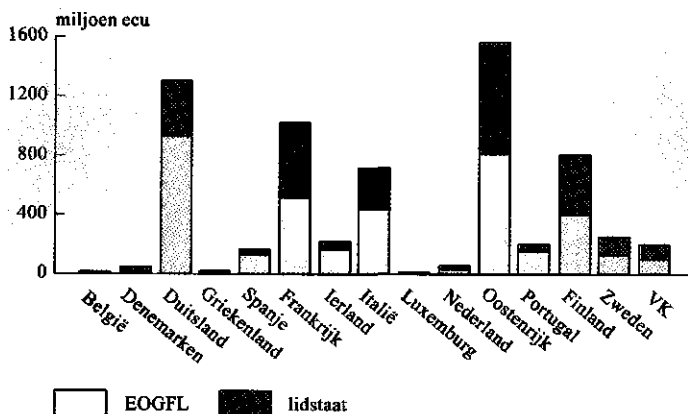
juist verhoogd. Toeslagen en premies blijven bij alle drie sectoren achterwege. Voor de Europese boer zal het inkomen in dit scenario met enkele procenten toenemen in 2007 ten opzichte van de situatie waarin het huidige beleid wordt voortgezet. De werkgelegenheid zal zo'n 2 à 3% hoger liggen dan bij continuering van het huidige beleid. De akkerbouwers hebben relatief het meeste baat bij het beleid van het scenario productiebeheersing. Voor de Nederlandse boer zijn de uitkomsten van het scenario minder gunstig dan op Europees niveau omdat de omvang van de akkerbouwsector in Nederland relatief klein is. Daarnaast is de intensieve veehouderij in Nederland relatief kwetsbaar vanwege het intensieve verbruik van graanvervangers in het voer. De veehouderij en melkveehouderij ondervinden dan ook geen of nauwelijks positieve gevolgen in het scenario. Doordat de inkomenssteun via de markt gaat lopen in plaats van via het overheidsbudget zullen in geval van productiebeheersing de consumenten meer gaan betalen. Dit zou kunnen oplopen tot een welvaartsverlies van circa 120 gulden per persoon per jaar. De budgettaire lasten van de EU zouden in geval van productiebeheersing met een kwart kunnen dalen ten opzichte van continuering van het huidige beleid. Het is echter de vraag of de positieve effecten van productiebeheersing opwegen tegen de negatieve effecten en of er buiten de sector voldoende draagvlak is voor een dergelijk beleid.

3.4 Landbouwmilieuverordening van de EU

Tot de Mac Sharry-hervorming van het landbouwbeleid in 1992 behoorde een drietal begeleidende maatregelen: de landbouwmilieuverordening (2078/92), de regeling voor vervroegde uittreding (2079/92) en de bosbouwregeling (2080/92). De regeling voor vervroegde uittreding, die voorziet in een inkomensondersteuning voor bedrijfshoofden van 55 jaar en ouder bij bedrijfsbeëindiging, wordt in Nederland niet toegepast, omdat de bestaande algemene regeling voor vervroegde uittreding voor zelfstandigen (IOAZ) een hogere uitkering kent dan volgens de EU-regeling is toegestaan. De toepassing van de bosbouwregeling, die met diverse steunmaatregelen het gebruik van landbouwgrond voor bebossing wil stimuleren, is behandeld in het Landbouw-Economisch Bericht 1997 (Silvis en Van Bruchem, 1997). Deze paragraaf is geheel gewijd aan de landbouwmilieuverordening.

Toepassing van de landbouwmilieuverordening in de EU

De landbouwmilieuverordening benadrukt de dubbele rol van de boer als producent en als beschermer van het milieu en het landschap. De verordening is gericht op de bevordering van productiemethoden die verenigbaar zijn met milieu, natuur en landschap. Er is voorzien in een groot aantal maatregelen om boeren productiemethoden te laten gebruiken die minder intensief en natuurvriendelijker zijn. Indien boeren een of meer van deze maatregelen treffen, kunnen ze in aanmerking komen voor een inkomenscompensatie die met een kleine bonus kan worden aangevuld om de deelname te bevorderen. Deze compensatie wordt gezamenlijk door de EU en de nationale of regionale overheid gefinancierd. In de doelstelling-1-gebieden bedraagt de vergoeding van de EU 75%; in de overige gebieden 50%. In nationale of regionale programma's moeten de lidstaten aangeven welke maatregelen zij willen treffen en welke vergoeding zij geven. Deze programma's moeten worden goedgekeurd door de Europese Commissie en gelden voor minimaal vijf jaar.

Figuur 3.2 Uitgaven in het kader van de landbouwmilieuverordening per lidstaat, 1993-1997 (Bron: EC, 1997c)

- De regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling vervangt de regeling beheersovereenkomsten 1993. Eind 1996 waren er bijna 6.000 deelnemers met een totale oppervlakte van ruim 43.000 ha. Het aandeel zwaar beheer is 39%.
- Voor de regeling stimulering biologische productiemethode bleef het aantal aanvragen in het begin achter bij de verwachtingen. Recente aanpassingen en het Plan van Aanpak biologische landbouw hebben voor een positieve impuls in de benutting van de regeling gezorgd.
- Op grond van de bijdrageregeling demonstratie- en bewustmakingsprojecten milieu- en natuurvriendelijke landbouwproductiemethoden zijn tientallen projecten toegewezen. De regeling beoogt bij te dragen aan gedragsverandering van agrariërs ten aanzien van milieu en natuur en is niet gericht op directe beïnvloeding van het productievolume.
- Een groot aantal cursussen is gegeven onder de bijdrageregeling EU-cursussen. De bijdrageregeling beoogt bij te dragen aan gedragsverandering van agrariërs.
- Deelname aan de subsidieregeling netwerk landelijke wandelpaden viel in het eerste jaar tegen. Vanaf mei 1995 tot april 1996 werden 6 overeenkomsten getekend, die gezamenlijk betrekking hadden op bijna 3 km wandelpaden.
- In 1996 waren er 14 deelnemers aan de subsidieregeling extensivering vleesstierenhouderij, en in 1997 kwamen er nog 3 bij. De regeling stond niet open voor ondernemers die geheel met de vleesstierenhouderij wilden stoppen. In 1996 en 1997 hebben ongeveer 3500 ondernemers de betreffende productie gestaakt. Intussen is de regeling definitief gesloten.

Box 3.2 Regelingen in Nederland verbonden aan de landbouwmilieuverordening (Bron: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij)

In het kader van de betreffende verordening zijn er 200 programma's goedgekeurd waarin aangegeven is voor welke projecten en onder welke voorwaarden steun kan worden verleend. Uit een vergelijking van de goedgekeurde programma's blijkt dat deze niet zozeer naar inhoud van de voorgestelde maatregelen verschillen, als wel naar de mate van toepassing. In Duitsland, Spanje, Frankrijk, Portugal en het Verenigd Koninkrijk zijn al vanaf 1993 programma's toegepast, terwijl in de meeste lidstaten de eerste programma's pas in 1994 of 1995 van kracht werden. Er worden nog steeds nieuwe programma's ontwikkeld. Midden 1997 zijn er zo'n 1,35 miljoen overeenkomsten getekend met boeren, wat 17% van alle bedrijven in de landbouw in the EU omvat. De overeenkomsten omvatten in totaal 22,3 miljoen hectare, ofwel 17% van het areaal cultuurgrond in de EU (EC, 1997c).

In paragraaf 3.2 is al aangegeven dat de uitgaven voor de verordening sterk zijn toegenomen. Voor 1997 gaat het om een bedrag van ongeveer 1,6 miljard ecu, ofwel zo'n 4% van het EU-landbouwbudget (EC, 1997c). De verdeling van deze uitgaven (1993-97) over de lidstaten is weergegeven in figuur 3.2. Daarbij zijn ook de bijbehorende uitgaven van de lidstaten weergegeven. Meer dan 80% van de totale uitgaven aan de programma's vindt plaats in Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk en Finland. In grote landen zoals Spanje en het Verenigd Koninkrijk zijn de uitgaven bescheiden, terwijl die in België/Luxemburg, Denemarken, Griekenland en Nederland minimaal zijn.

De benutting van de regelingen in het kader van de landbouwmilieuverordening blijft in het algemeen achter bij de hooggespannen verwachtingen. Hiervoor worden diverse redenen aangevoerd, zoals moeilijkheden en vertragingen in de opstartfase van de programma's, gebrek aan publiciteit en promotie van de regelingen, de meerjarige contractduur, het niveau van compensatie, en het niet beschikbaar zijn van nationale of regionale financiering (EC, 1997c).

In de voorstellen van Agenda 2000 wordt het belang van landbouwmilieuinstrumenten onderstreept. Maatregelen voor behoud en vergroting van de kwaliteit van het milieu zullen worden versterkt en uitgebreid:

- Om de milieuaspecten beter in de gemeenschappelijke marktordening te integreren heeft de Commissie een voorstel gedaan op grond waarvan de lidstaten de rechtstreekse betalingen in het kader van het markt- en prijsbeleid afhankelijk mogen stellen van de naleving van milieuvoorschriften ("cross-compliance").
- Gegeven het feit dat de probleemgebieden en de gebieden met een hoge natuurwaarde grotendeels met elkaar overeenkomen zou de steunregeling voor die gebieden geleidelijk kunnen worden omgevormd tot een basisinstrument voor het behoud en de bevordering van "low-input farming" (landbouw met een gering gebruik van productiemiddelen).
- Doelgerichte milieumaatregelen in de landbouwsector zullen worden versterkt en gestimuleerd via hogere budgettaire middelen en, zonodig, hogere percentages voor medefinanciering.

Toepassing van de landbouwmilieuverordening in Nederland

In Nederland zijn diverse regelingen onder de landbouwmilieuverordening gebracht (box 3.2). De benutting van de regelingen varieert sterk. Er is veel belangstelling voor beheersovereenkomsten, evenals voor de regeling stimulering biologische landbouw, demonstratieprojecten en cursussen. De benutting van de Subsidieregeling netwerk landelijke

wandelpaden en de extensiveringsregeling vleesstierenhouderij zijn echter achtergebleven bij de verwachtingen.

De benutting van de verordening kan enigszins verruimd worden door de Regeling zeldzame huisdierrassen, die in 1998 voor de eerste keer zal worden opengesteld. De landbouwmilieuverordening biedt namelijk een mogelijkheid voor een regeling gericht op het behoud van genetische diversiteit. De Nederlandse invulling is gericht op het houden van dieren van plaatselijke rassen die op het punt staan te verdwijnen. Daarnaast wil Nederland een maatregel ontwikkelen voor toepassing van de verordening (via meerjarige zoneprogramma's) in bijzondere gebieden, zoals de Nederlandse waardevolle cultuurlandschappen (zie hoofdstuk 5), strategische groenobjecten en milieubeschermingsgebieden.

3.5 EU-structuurbeleid

In Agenda 2000 heeft de Europese Commissie voorstellen gedaan voor het Europese Structuurbeleid in de programmeringsperiode 2000-2006. Sinds de hervorming van de EU-Structuurfondsen (EFRO, ESF, EOGFL-Oriëntatie en het Visserijfonds) in 1988 wordt bij de uitvoering van het Europese structuurbeleid met meerjarige programmeringsperioden gewerkt. De eerste programmeringsperiode liep van 1989 tot 1993 en de tweede behelst de jaren 1994-1999.

Het structuurbeleid is gericht op de versterking van de sociale en economische cohesie tussen de regio's in de EU. Om het beleid te concentreren en te vereenvoudigen stelt de Commissie voor de huidige zeven doelstellingen na 2000 te reduceren tot drie (EC, 1998a). De nieuwe doelstelling 1 is bestemd voor regio's waar het inkomen per hoofd van de bevolking 75% of minder van het EU-gemiddelde bedraagt. In deze arme regio's - veelal in de Zuid-Europese landen - is het structuurbeleid vooral gericht op verbetering van de infrastructuur, ondersteuning van het midden- en kleinbedrijf en scholing.

De nieuwe doelstelling 2 is gericht op regio's met structurele economische en sociale moeilijkheden, zoals gebieden met een industriële veroudering, rurale streken met ontvolking, stedelijke kernen met een hoge werkloosheid en criminaliteit en gebieden die sterk afhankelijk zijn van de visserij. Criteria voor de selectie van deze regio's zijn onder meer: een werkloosheidspercentage boven het EU-gemiddelde, een bevolkingsdichtheid van minder dan 100 inwoners per km², of een groot aandeel werkenden in de landbouwsector. De nieuwe - horizontale - doelstelling 3 bestaat uit scholings-, trainings- en werkgelegenheidsprojecten. Deze doelstelling geldt, in tegenstelling tot de twee voorgaande, voor alle regio's van de EU.

Twijfel aan voornemen concentratie en vereenvoudiging structuurbeleid

De reductie van het aantal doelstellingen komt tot stand door het samenvoegen van de oude doelstellingen. Zo bestaat de nieuwe doelstelling 1 uit de oude doelstellingen 1 en 6, de nieuwe doelstelling 2 uit de oude doelstellingen 2 en 5b en de nieuwe doelstelling 3 uit de oude doelstellingen 3 en 4. De oude doelstelling 5a - het horizontale landbouwstructuurbeleid - is de enige die hier niet terugkeert. De concentratie van het beleid die door de Commissie wordt bepleit, zit vooral in het voorstel om het aantal mensen dat onder de nieuwe doelstellingen 1 of 2 valt, te verminderen, en wel van 51% tot 35 à 40%. Dit betekent onder

meer dat sommige regio's in Ierland, Spanje en Italië, maar ook Flevoland, niet langer voor steun in aanmerking komen. Overigens geldt voor deze regio's wel een afbouwregeling van de steun van enkele jaren. Het valt nog te bezien of de Commissie slaagt in dit voornemen tot concentratie, omdat lidstaten zullen proberen de criteria voor de nieuwe doelstelling 2 zodanig te interpreteren, dat dit hen doelstellingsgebieden, en daarmee geld uit de Structuurfondsen, oplevert. Hoewel de Commissie ook enkele wijzigingen in de ingewikkelde administratieve procedures van het Structuurbeleid voorstelt, mag worden betwijfeld of dit tot een substantiële vereenvoudiging van het beleid voert.

Landbouwstructuurbeleid wordt plattelandsbeleid

De bestaande maatregelen van het landbouwstructuurbeleid, zoals investeringssteun aan jonge boeren, de bergboerenregeling en verbetering van de marktstructuur, worden volgens de voorstellen samengevoegd met de drie begeleidende maatregelen (zie paragraaf 3.4) onder de noemer "plattelandsbeleid". Dit betekent dat de Commissie kiest voor een beperkte interpretatie van plattelandsbeleid, namelijk het versterken van de plattelandsleven voor zover die samenhangt met de agrarische sector. Omdat een groot deel van de economische activiteiten in rurale gebieden in de industrie- en dienstensector plaatsvindt, richt dit plattelandsbeleid zich dus slechts op een onderdeel van de plattelands economie. Een bredere interpretatie van plattelandsbeleid vormt "integrated rural policy", waarbij de doelstellingen van de verschillende beleidsvormen, die zich met alle sectoren van de lokale economie bezighouden, op elkaar worden afgestemd. Dit voorkomt een overlapping of zelfs het elkaar tegenwerken van verschillende soorten beleid. In het strategiedocument (EC, 1995) toonde landbouwcommissaris Fischler zich nog voorstander van een geïntegreerd beleid. Het probleem van een dergelijk beleid is dat het onder de competentie van twee EU-commissarissen valt: die van landbouw en die van regionale zaken. Het nu voorgestelde plattelandsbeleid valt onder de landbouwcommissaris, wordt in de hele EU toegepast en is de opvolger van de oude doelstelling 5a. Alleen in de nieuwe doelstelling-1-gebieden zal een geïntegreerd EU-plattelandsbeleid van de grond kunnen komen.

De financiering van het nieuwe plattelandsbeleid loopt niet langer via de Oriëntatieafdeling van het EOGFL, maar wordt ondergebracht bij de afdeling Garantie, waaruit ook het markt- en prijsbeleid voor de landbouw wordt gefinancierd. Voor de afdeling Garantie geldt het landbouwrichtsnoer als plafond voor de uitgaven. Omdat de uitgaven van het landbouwbudget voortdurend onder dit plafond blijven, kan het overhevelen van deze financiering worden gezien als het veilig stellen van de omvang van het landbouwbudget. Immers, bij een voortdurende onderbesteding dreigt het gevaar dat de extra ruimte op een gegeven moment wordt wegbezuinigd.

Uitgaven Structuurbeleid na 2000 stabiel

Het structuurbeleid voor de drie nieuwe doelstellingen inclusief het plattelandsbeleid in de doelstelling-1-gebieden wordt betaald uit de vier Structuurfondsen. Uit de financiële perspectieven van de Commissie voor de periode 2000-2006 blijkt dat het aandeel van de uitgaven voor het structuurbeleid in het totaal vrijwel niet stijgt ten opzichte van de voorafgaande periode. De uitgaven voor het structuurbeleid worden gestabiliseerd op een niveau van 0,46% van het BBP in de EU, waarmee een einde komt aan de voortdurende beleidsin-

tensivering sinds het einde van de jaren tachtig. De absolute bedragen voor het structuurbeleid zullen blijven groeien, maar het aantal personen en het areaal landbouwgrond waarop het structuurbeleid betrekking heeft zal dalen. Evenals in het verleden zal het merendeel van de financiële middelen naar de doelstelling-1-gebieden gaan. Het aandeel van Nederland in de uitgaven voor het EU-structuurbeleid is beperkt: in de periode 1989-1993 was dat ruim 1% en gedurende 1994-1999 zo'n 1,5% (EC, 1996). Hoewel Nederlandse beleidsmakers de laatste jaren ageren tegen een verdere vermindering van de nettobetalingpositie, mag niet worden verwacht dat de structuurgelden daarvoor na 2000 soelaas kunnen bieden. De criteria voor de nieuwe doelstellingen zijn dusdanig geformuleerd dat een rijk en dichtbevolkt land als het onze daar moeilijk aan kan voldoen. Toch zal Nederland in de politieke onderhandelingen wel weer een aantal "doelstellinggebieden" in de wacht slepen. Het ligt dan ook voor de hand om te veronderstellen dat het aandeel van Nederland in de Europese structuurgelden, ook gelet op allerlei overgangsbepalingen - na 2000 waarschijnlijk op hetzelfde niveau blijft als in de jaren 1994-1999.

4. Nederlandse agrosector

Terwijl het Nederlandse agrocomplex een licht dalend aandeel in de nationale toegevoegde waarde en werkgelegenheid vertegenwoordigt, groeit zijn internationale afhankelijkheid. Ondanks de sterke terugval van de uitvoer van levende varkens en varkensvlees, nam de totale Nederlandse export van agrarische producten en voedingsmiddelen in 1997 verder toe. Sierteeltproducten vormen de productgroep met het hoogste handelssaldo. Buiten de EU is Midden- en Oost-Europa het belangrijkste afzetgebied geworden. In de binnenlandse consumptie wint het pluimveevlees nog steeds aan populariteit. Ongeveer 70% van de dagelijkse boodschappen vindt tegenwoordig plaats in supermarkten, waarvan er zo'n 4.000 zijn. Deze worden gedomineerd door een handvol ondernemingen, waaronder Ahold, De Boer Unigro en de Vendex Food Group. Mede door de voortgaande concentratie en internationalisering in de detailhandel, zijn er soortgelijke ontwikkelingen in de agrarische groothandel en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hoewel de productiewaarde van de land- en tuinbouw door de varkenspest in 1997 fors terugviel, werd door de sector als geheel een beter inkomen behaald. Op langere termijn nemen de gemiddelde opbrengsten per bedrijf toe, maar het aandeel van het inkomen in de bedrijfsopbrengsten (marge) daalt. Verder groeien de inkomensverschillen binnen de sector. Voor de inkomensvorming van agrarische huishoudens zijn de inkomsten van buiten het bedrijf de afgelopen jaren steeds belangrijker geworden.

4.1 Agrocomplex

In termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid neemt het relatieve belang van het Nederlandse agrocomplex de laatste jaren licht af (tabel 4.1). In 1996 bedroeg het geraamde aandeel in de nationale toegevoegde waarde 11,6% en in de nationale werkgelegenheid 11,8%, tegen respectievelijk 12,5% en 14,4% in 1985. Hierbij is het agrocomplex gedefinieerd als het geheel van economische activiteiten in Nederland die samenhangen met agrarische producten van binnen- en buitenlandse oorsprong (inclusief cacao, dranken en tabak). Het gaat dan om de primaire sector, de verwerkende industrie, de aan beide sectoren toeleverende bedrijven en de bedrijven die de distributie verzorgen.

Een teken van dynamiek in het agrocomplex is dat het aandeel van het op buitenlandse grondstoffen gebaseerde deel is toegenomen van 26% in 1985 tot 34% in 1996. Dit deel van het agrocomplex heeft in 1996 zelfs een hoger aandeel (3,9%) in de Nederlandse economie dan in 1985 (3,2%). Daarentegen is het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex duidelijk minder gestegen dan de nationale toegevoegde waarde: het aandeel daalde van 9,1% in 1985 tot 7,7% in 1996. Het aandeel van de primaire sector, in 1996 bijna 37%, fluctueerde in de periode 1985-1996 tussen 35% in 1993 en 40% in 1990. Hierbij moet worden bedacht dat 1993 voor de primaire sector een zeer slecht jaar was met lage opbrengsten, terwijl 1990 een goed jaar betrof.

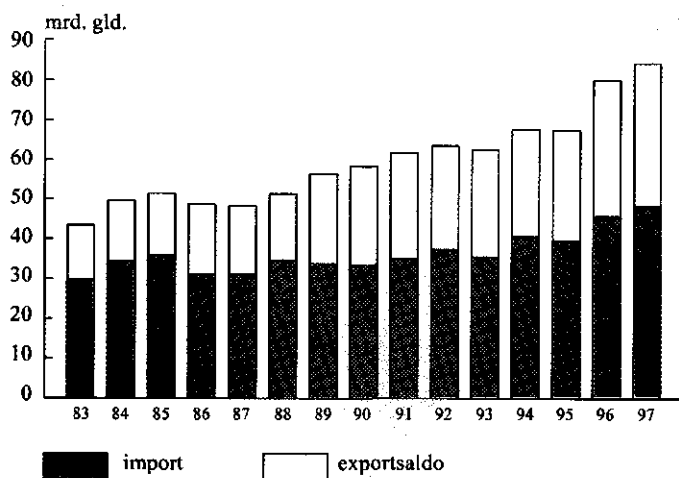
De internationale afhankelijkheid van het Nederlandse agrocomplex stijgt niet alleen door het toenemende aandeel van het op importen gebaseerde agrocomplex, maar ook door de groeiende exportafhankelijkheid. In 1985 bedroeg het aandeel van de export in de toege-

Tabel 4.1 Bruto toegevoegde waarde (factorkosten) en werkgelegenheid van het agrocomplex, 1985-1996

	Bruto toegevoegde waarde (mrd. gld.)		Werkgelegenheid (1.000 arbeids-jaren)	
	1985	1996 (r)	1985	1996 (r)
Agrocomplex a)	52,3	68,9	651	646
Aandeel in nationale toegevoegde waarde (%)	12,5	11,6	14,4	11,8
Verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	13,5	23,1	172	189
Agrocomplex b)	36,1	45,8	479	457
w.v.: distributie	4,9	6,1	77	60
toeleverende industrie	12,5	16,1	132	145
verwerkende industrie b)	4,7	6,7	61	70
land- en tuinbouw	14,0	16,8	209	181
Aandeel in nationale toegevoegde waarde (%)	9,1	7,7	10,6	8,4

a) Gebaseerd op binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen (inclusief cacao, dranken en tabak); b) Gebaseerd op binnenlandse agrarische grondstoffen.

Bron: Agrarische input-outputtabel.

Figuur 4.1 Ontwikkeling van de agrarische import en export van Nederland (Bron: Berekend uit gegevens CBS)

Tabel 4.2 Nederlandse uitvoer van agrarische producten in 1997*)

	Mln. gld.	%	Index, 1996=100		
			volume	prijs	waarde
Granen, peulvr., aardappelen	1.452	1,7	121	87	106
Oliehoudende zaden	507	0,6	158	108	170
Veevoeders, excl. granen	4.775	5,7	113	97	109
Graanber., zetmeel	4.558	5,4	104	100	104
Suiker	1.549	1,9	109	99	108
Sierteeltprod., planten	11.256	13,5	109	100	108
Groenten	5.404	6,5	103	103	105
Fruit, noten, specerijen	3.163	3,8	100	104	105
Bereidingen van aard., groenten, fruit	4.649	5,6	111	93	104
Vee	1.065	1,3	-	-	44
Vlees	10.948	13,1	99	104	103
Eieren	1.210	1,4	-	-	100
Zuivel	8.500	10,2	105	101	106
Vis	3.431	4,1	109	99	107
Hout	536	0,6	97	107	104
Margarine, vetten, oliën	3.302	3,9	113	106	120
Dranken	3.473	4,2	-	-	100
Koffie, thee, cacao	3.790	4,5	97	112	109
Tabak	5.794	6,9	102	104	106
Diversen	4.290	5,1	95	114	108
Totaal	83.650	100	103	102	105

*) De agrarische handelscijfers moeten vanwege statistische veranderingen voorzichtig worden geïnterpreteerd. Met ingang van 1993 werden grensformaliteiten tussen de EU-lidstaten afgeschaft en kwamen er nieuwe regels voor de registratie van de buitenlandse handel. Sindsdien vindt de registratie niet meer plaats aan de hand van douanedocumenten maar rapporteren de bedrijven rechtstreeks aan het CBS. Kleine bedrijven zijn vrijgesteld van deze rapportageplicht. Dit systeem leidde tot een (groeïende) kloof tussen geregistreerde handel en werkelijke handelsstromen. Om dit probleem aan te pakken is het CBS in 1997 begonnen met het publiceren van maandelijks handelscijfers op een hoger niveau van productaggregatie en met slechts een beperkt aantal partnerlanden. In dit systeem wordt per productgroep een bijschatting gemaakt van de niet-geregistreerde handelsstromen. Dit heeft aanzienlijk hogere waarden opgeleverd voor de agrarische uitvoer en invoer. De indruk bestaat echter dat het bijschattingssysteem op bepaalde punten verder geoptimaliseerd zal moeten worden. Om vergelijking tussen 1997 en 1996 mogelijk te maken zijn overeenkomstige cijfers voor 1996 opgesteld, namelijk de oorspronkelijke registraties die achteraf gecorrigeerd zijn met bijschattingen.

Bron: CBS; bewerking LEI-DLO.

Tabel 4.3 Nederlandse invoer van agrarische producten in 1997 *)

	Mln. gld.	%	Index, 1996=100		
			volume	prijs	waarde
Granen, peulvr., aardappelen	3.190	6,6	100	95	95
Oliehoudende zaden	2.957	6,1	96	115	110
Veevoeders, excl. granen	3.162	6,6	85	99	85
Graanber., zetmeel	1.770	3,7	111	94	104
Suiker	688	1,4	98	100	98
Sierteeltprod., planten	1.669	3,5	113	95	106
Groenten	1.579	3,3	110	108	119
Fruit, noten, specerijen	4.022	8,4	97	110	106
Bereidingen van aard., groente, fruit	2.906	6,0	95	106	101
Vee	1.124	2,3	-	-	104
Vlees	3.159	6,6	114	100	114
Eieren	203	0,4	-	-	109
Zuivel	5.024	10,4	109	100	108
Vis	1.934	4,0	101	103	105
Hout	2.394	5,0	104	114	118
Margarine, vetten, oliën	1.805	3,7	84	110	93
Dranken	2.765	5,7	-	-	109
Koffie, thee, cacao	3.448	7,2	90	114	102
Tabak	2.111	4,4	112	106	118
Diversen	2.228	4,6	101	108	109
Totaal	48.135	100	100	105	105

*) Zie noot bij tabel 4.2.

Bron: CBS; bewerking LEI-DLO.

voegde waarde en de werkgelegenheid van het agrocomplex dat gebaseerd is op binnenlandse grondstoffen al zo'n 66%, maar in 1996 was dit opgelopen tot ongeveer 75%.

4.2 Agrarische handel

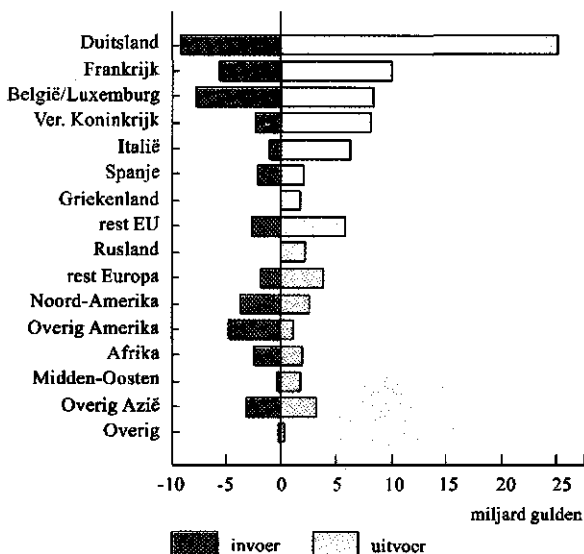
In nominale termen vertoont de agrarische handel van Nederland een gestage groei (figuur 4.1). In 1997 steeg de uitvoerwaarde van agrarische producten (inclusief voedingsmiddelen, vis en hout) naar schatting met 5% tot bijna 84 miljard gulden, als resultante van een volumegroei van 3% en een prijsstijging van 2%. De overeenkomstige invoerwaarde nam door hogere prijzen eveneens met 5% toe tot bijna 48 miljard gulden (tabellen 4.2 en 4.3). Het saldo van de agrarische handelsbalans steeg daarmee met 1,4 miljard tot ruim 35 miljard gulden. Doordat de waarde van de totale Nederlandse goederenuitvoer (+10%) en -invoer (+11%) sterker steeg, nam het aandeel van de agrarische handel ten opzichte van 1996 met een procentpunt af tot 22% bij de uitvoer en 14% bij de invoer.

Handelssaldo sierteelteproducten nadert 10 miljard gulden

Vee en vlees, sierteelteproducten en zuivel vormen de belangrijkste productgroepen in de agrarische uitvoer (tabel 4.2). In 1997 viel de uitvoer van levende varkens ver terug in verband met de varkenspest. Ook de uitvoer van varkensvlees nam sterk af, maar binnen de groep vlees werd dit gecompenseerd door groei bij rundvlees en pluimveevlees. Door een geringer verbruik vond een sterke invoerdaling plaats van veevoeders (tabel 4.3). Een relatief grote stijging trad op bij het invoervolume van sierteelteproducten. Niettemin nam het handelssaldo van sierteelteproducten toe van 8,8 miljard gulden in 1996 tot 9,6 miljard gulden in 1997. Hiermee voert deze productgroep de betreffende ranglijst aan, vóór de productgroep vlees, waarvan het handelssaldo afnam van 7,9 miljard gulden in 1996 tot 7,8 miljard gulden in 1997.

Uitvoer naar Verenigd Koninkrijk en Rusland sterk gegroeid

De Nederlandse agrarische invoer komt voor bijna 65% uit lidstaten van de EU. Bij de uitvoer zijn de EU-landen met een aandeel van meer dan 80% nog belangrijker. Duitsland is onveranderd veruit de belangrijkste handelspartner (figuur 4.2). De invoer uit België/Luxemburg en Duitsland nam toe met circa 6%, terwijl de uitvoer naar deze landen licht daalde. De invoer uit Spanje groeide op het eerste gezicht zeer sterk, maar dit werd mede veroorzaakt door de (statistische) uitbreiding van het Spaanse gebied met de Canarische Eilanden. Wanneer hiervoor wordt gecorrigeerd, resteert een stijging van 15-20%. Citrusvruchten, tomaten, wijn en snijbloemen zijn de belangrijkste invoerproducten. De agrarische uitvoer naar het Verenigd Koninkrijk nam met 1 miljard gulden fors toe tot 8 miljard

Figuur 4.2 *De Nederlandse agrarische handel naar herkomst en bestemming in 1997 (Bron: Berekend uit gegevens CBS)*

De Midden- en Oost-Europese landen en de landen van de voormalige Sovjet-Unie vormen tegenwoordig de belangrijkste bestemmingsregio voor de agrarische afzet van de EU naar derde landen. De hoge groeivoet van de uitvoer in de periode 1986-96 is voor het leeuwendeel gerealiseerd na de "Wende". Duitsland (31%), Nederland (14%) en Frankrijk (10%) verzorgen meer dan de helft van de EU-uitvoer naar de regio. Met uitzondering van Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk hebben alle leveranciers in de genoemde periode een groei van meer dan 10% per jaar gerealiseerd. De beperkte jaarlijkse groei van de Franse uitvoer is te wijten aan het vrijwel geheel wegvallen van de uitvoer van graan naar de regio. De uitvoergroei heeft vooral plaatsgevonden bij koffie, thee en cacao, dranken, tabak, bereide voedingsmiddelen en suiker. De agrarische invoer van de EU uit de MOE-regio heeft zich minder onstuimig ontwikkeld. Door deze ontwikkelingen is het agrarische handelssaldo tussen de EU en Midden- en Oost-Europa, dat voor de "Wende" vrij sterk negatief was, omgeslagen naar aanzienlijk positief (figuur 4.3). Duitsland (30%) is ook bij de invoer het belangrijkste land. Italië heeft circa 17% en de andere lidstaten hebben allemaal een aandeel van ruim onder de 10%. De belangrijkste productgroep is groenten en fruit, met in 1996 een waarde van 1,8 miljard gulden. De productgroepen vlees, vis en oliezaad vertegenwoordigen elk een waarde van rond 1 miljard gulden (1996).

Box 4.1 De agrarische handel met Midden- en Oost-Europa

gulden. Dit is bovenal te danken aan de koersstijging van het pond, die van gemiddeld 2,63 gulden in 1996 klom naar 3,20 gulden in 1997. De grootste uitvoertoename vond plaats bij pluimveevlees en snijbloemen. De uitvoer naar Rusland groeide van 1,5 miljard gulden in 1996 naar 2,1 miljard gulden in 1997. Rundvlees was het product met de grootste groei, vóór bier, groenten en fruit, veevoer en zuivelproducten.

Midden- en Oost-Europa belangrijkste bestemming buiten de EU

Het positieve saldo van de Nederlandse agrarische handel komt geheel voor rekening van de handel met EU-landen. Met derde landen heeft Nederland net als de EU van oudsher een negatief saldo. Dit laatste saldo is het afgelopen decennium overigens kleiner geworden doordat de uitvoer sneller groeide dan de invoer. Dat geldt ook voor het agrarisch handels-saldo van de EU als geheel. De belangrijkste bestemmingsregio's buiten de EU zijn tegenwoordig Midden- en Oost-Europa en Azië, en de belangrijkste herkomstregio's Noord-, Midden- en Zuid-Amerika (tabellen 4.4 en 4.5). Met name de regio Midden- en Oost-Europa (inclusief voormalige Sovjet-Unie) heeft het afgelopen decennium een grote groei als bestemmingsregio laten zien voor de agrosector (box 4.1).

In de periode 1986-1996 nam de agrarische uitvoer van de EU naar derde landen veel sterker toe dan de agrarische invoer, zodat het invoersaldo daalde: in 1986 lag dit nog rond 55 miljard gulden per jaar, terwijl het in 1996 was afgenomen tot 35 miljard gulden.

Bij de EU-uitvoer naar derde landen vormen dranken, met een aandeel van 17%, veruit de grootste post. Andere belangrijke productgroepen, met elk rond de 10% in het totaal, zijn vlees(producten), zuivel en eieren, granen en groenten en fruit. Het aandeel van dranken in het Nederlandse pakket is lager dan in het EU-pakket, maar dat van zuivel en eieren is flink hoger. Met vlees en groenten en fruit zit Nederland in de buurt van het EU-gemiddelde. De echt opvallende verschillen zitten bij granen en bij sierteeltproducten. Anders dan in de EU-uitvoer heeft het eerstgenoemde product in de Nederlandse uitvoer maar een heel klein aandeel en het tweede juist een heel groot.

Tabel 4.4 Nederlandse handel in agrarische producten met derde landen, 1986-96

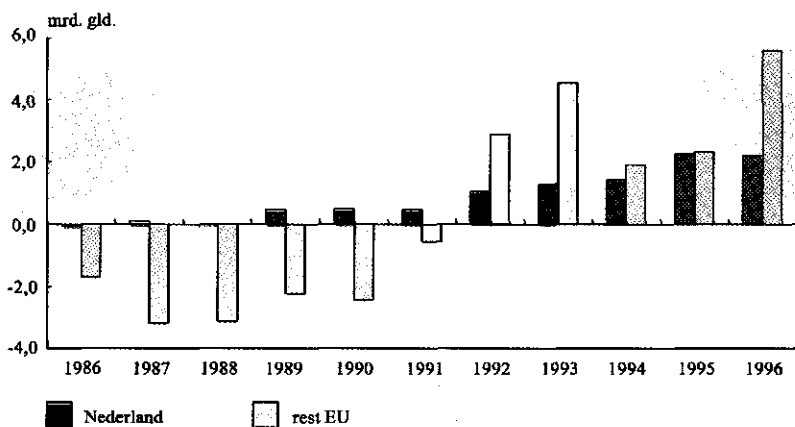
Regio	Uitvoerwaar- de 1996 mrd. gld.	Gemiddelde groei-voet 86/87-95/96 (%/jaar)	Invoerwaar- de 1996 mrd. gld.	Gemiddelde groei-voet 86/87-95/96 (%/jaar)
Overig West-Europa	1,9	-2,6	1,3	2,4
Midden- en Oost-Europa	3,2	23,5	1,0	7,7
Noord-Afrika	0,6	-4,7	0,1	4,9
Overig Afrika	0,9	-1,6	2,7	0,4
VS & Canada	2,1	1,5	4,4	2,1
Overig Amerika	0,9	5,8	5,3	4,7
Midden-Oosten	1,3	-1,8	0,5	5,5
Azië	2,7	11,1	3,8	0,5
Oceanië	0,8	21,8	0,7	8,3
Totaal derde landen	14,4	4,0	19,8	2,7

Bron: Eurostat.

Tabel 4.5 EU-handel in agrarische producten met derde landen 1986-96

Regio	Uitvoerwaarde		Invoerwaarde	
	1996 mrd. gld.	groei-voet 86/87-95/96 (% per jaar)	1996 mrd. gld.	groei-voet 86/87-95/96 (% per jaar)
Overig West-Europa	18,7	0,5	16,3	-1,7
Midden- en Oost-Europa	22,2	17,2	14,4	7,6
Noord-Afrika	6,1	2,4	3,5	3,5
Overig Afrika	6,1	0,8	18,8	-0,4
VS & Canada	15,6	0,3	23,9	0,8
Overig Amerika	7,5	6,6	34,8	2,7
Midden-Oosten	9,1	0,5	3,5	0,9
Azië	20,0	9,8	20,1	1,5
Oceanië	3,9	13,9	8,3	1,3
Totaal derde landen	109,2	4,7	143,7	1,4

Bron: Eurostat.

Figuur 4.3 Ontwikkeling van het agrarische handelssaldo met Midden- en Oosteuropese landen van Nederland en de rest van de EU (Bron: Eurostat)

De EU-invoer uit derde landen bestaat hoofdzakelijk uit vijf productgroepen: vis en visproducten, groenten en fruit, koffie, thee en cacao, veevoer en oliezaden. Samen vertegenwoordigen deze bijna 60% van de totale invoerwaarde. De Nederlandse invoer uit derde landen wijkt qua samenstelling op twee punten af van de EU-invoer: de invoer van vis is relatief klein en het aandeel van oliezaden is veel groter dan in die van de EU als geheel.

4.3 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

De waarde van de totale particuliere consumptie nam in 1997 toe met ruim 3% tot circa 408 miljard gulden. Deze stijging bestond vooral uit de aanschaf van duurzame goederen als kleding, computers, woninginrichting en dergelijke. De bestedingen aan voedings- en genotmiddelen groeiden met 1,3% tot 56,4 miljard gulden. De komende jaren zal de groei van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen naar verwachting verder achterblijven bij de totale bestedingen. Het CPB (1998) voorziet voor de totale consumptieve bestedingen in 1998 een volumestijging van 3,25%, terwijl het verwachte groeipercentage voor voedings- en genotmiddelen gemiddeld 1,5% is.

Opmars pluimveevlees voortgezet

In het hoofdelijk verbruik van voedings- en genotmiddelen in Nederland zijn de laatste jaren geen drastische verschuivingen opgetreden. Bepaalde trends hebben zich echter wel

Tabel 4.6 Binnenlands verbruik van voedings- en genotmiddelen, gemiddeld per jaar en per hoofd van de bevolking, 1990-1996 (kg)

	1990	1992	1994	1996
Boter	3,4	3,4	3,3	3,5
Margarine	9,8	9,2	8,2	7,7
Halvarine	2,9	3,1	3,2	3,0
Spijsvetten en oliën	13,0	13,3	13,9	14,8
Volle melk	41,6	37,8	34,9	31,5
Halfvolle melk	41,6	43,0	42,2	44,6
Magere melk	20,0	19,9	19,3	18,1
Kaas	15,1	14,4	14,2	14,5
Rund- en kalfsvlees	19,3	19,3	20,2	20,4
Varkensvlees	45,2	42,4	43,7	44,5
Pluimveevlees	17,4	18,5	20,0	21,4
Brood	60	60	60	.
Aardappelen	87	83	84	82
Groenten, vers	63	61	60	.
Fruit, vers	73	76	75	.
Frisdranken (liter)	96	92	93	95
Bier (liter)	91	89	86	84

Bron: CBS.

doorgezet (tabel 4.6). De belangstelling van de consument voor pluimveevlees neemt nog steeds toe. Op basis van voorlopige cijfers is de consumptie van pluimveevlees in 1997 verder toegenomen tot 21,8 kg per hoofd. Het verbruik van varkensvlees liep naar schatting terug tot 42,9 kg per hoofd in 1997. De varkenspest en de daarmee verband houdende hogere prijsstelling voor varkensvlees waren hiervan de voornaamste oorzaken. Het buitenuit huishoudelijk verbruik van varkensvlees neemt toe. Dit geldt ook voor varkensvlees dat is verwerkt tot panklare producten als burgers, schijven en vinken. Mede door de BSE-crisis in de EU daalde de Nederlandse consumptie van rundvlees van 20,4 kg in 1996 tot naar schatting 19 kg per hoofd in 1997.

4.4 Detailhandel en groothandel

Ongeveer 70% van de dagelijkse boodschappen vond in 1997 plaats in supermarkten, tegen 68% het jaar ervoor. Het toegenomen aandeel van de supermarkten, waarvan er zo'n 4.000 zijn, houdt mede verband met de toegestane verruiming van de winkeltijden. Die ging ten koste van de horeca en van de speciaalzaken. Volgens het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL), de belangenorganisatie van de supermarkten, willen consumenten de ruimere openingstijden niet meer kwijt.

Een toenemend aantal levensmiddelen kan bij benzinestations worden gekocht. In de afgelopen periode heeft de oprichting van kleine supermarkten bij benzinestations zich doorgezet. Critici wijzen erop dat het nut van de verkoop van levensmiddelen bij pomp-

Tabel 4.7 Belangrijkste supermarktfomules in Nederland, 1997

Formule	Marktaandeel (%)	Behorend tot:
Albert Heijn	28,8	Ahold
C1000	10,6	Schuitema (=73% Ahold)
Super De Boer	9,0	De Boer Unigro
Spar	3,6	De Boer Unigro en Schuitema
Edah	7,6	Vendex Food Group
Konmar	2,7	Vendex Food Group
Basismarkt	1,7	Vendex Food Group
Aldi	6,5	Albrecht Duitsland

Bron: Food Trends/AC Nielsen.

shops voor een deel is achterhaald door de verruiming van de winkeltijden van de supermarkten. Bovendien zijn de kosten hoog en de winstmarges gering. Volgens het CBS verkochten de pompshops in 1997 voor 1,75 miljard gulden aan levensmiddelen, ofwel 4% van de supermarktomzet in Nederland. De benzinstations zelf haalden circa 12,5% van hun omzet uit de verkoop van levensmiddelen, tegenover 11% twee jaar ervoor.

Concentratie gaat door

De concentratietendens in de detailhandel van levensmiddelen is nog niet ten einde: een steeds groter deel van de markt wordt beheerst door enkele ondernemingen (tabel 4.7). In dit proces is de voorgenomen fusie tussen de Vendex Food Group en De Boer Unigro een zeer belangrijke stap. Vorig jaar maakte Vendex bekend te streven naar een marktpositie van 20% om daarmee de achterstand op concurrent en marktleider Albert Heijn te verkleinen. Door aankoop van kleinere formules werd het aandeel van 11 op circa 12% gebracht. Ook De Boer Unigro, pas vorig jaar ontstaan uit een fusie tussen het grootwinkelbedrijf De Boer en het vrijwillig filiaalbedrijf Unigro, wil de hegemonie van Albert Heijn doorbreken. Vorig jaar daalde het geschatte aandeel van deze combinatie van 13 naar 12,6%.

In de strijd om de klant komen de supermarkten met allerlei acties, zoals de onlangs door Albert Heijn geïntroduceerde bonuskaart. Een ander wapen in de concurrentiestrijd is de verdere ontwikkeling van het huismerk. De betreffende producten, die behalve in verpakking niet of nauwelijks afwijken van de A-merken, worden tegen interessante prijzen aangeboden. Het aandeel van de huismerken is in Nederland opgelopen tot z'n 20%; circa 70% is voor de A-merken, terwijl de overige 10% B- en C-merken betreft. In het Verenigd Koninkrijk wordt 37% van het aantal producten onder huismerk verkocht, gevolgd door Zwitserland met 36%, België met 26% en Duitsland met 22%. Van het aangeboden assortiment voedings- en genotmiddelen wordt in Nederland koffiemelk het meest onder huismerk verkocht, namelijk 30%. Hierna volgen de groenten-, fruitconserven en vruchtensappen met 26%, zoet broodbeleg met 22%, koek- en banket met 19% en koffie en margarine met respectievelijk 18 en 16%.

Een voor de land- en tuinbouw belangrijker ontwikkeling is dat supermarktorganisaties in toenemende mate gaan bepalen hoe de producten door de land- en tuinbouw moeten

worden geproduceerd. Wordt niet aan de gestelde eisen voldaan, dan zijn de producenten aangewezen op een krimpend deel van de markt. Toegang tot de markt via de supermarktorganisaties is ook van groot belang voor de ontwikkeling van de biologische land- en tuinbouw (box 4.2).

Internationalisering tweezijdig

De internationalisering van de detailhandel krijgt zowel gestalte door buitenlandse activiteiten van Nederlandse organisaties, als door activiteiten van buitenlandse organisaties in Nederland. Ahold behoort in de VS inmiddels tot de top vijf van grote ondernemingen op detailhandelsgebied. Wereldwijd gezien neemt Ahold met een omzet van 20 miljard dollar de 18e positie in als grootste detaillist. Metro voert met een omzet van 52 miljard dollar de betreffende ranglijst aan, voor de Tengelmann en Aldi met respectievelijk 34 en 33 miljard dollar (Rabobank, 1998). De genoemde organisaties zijn ook actief in Nederland. Metro nam vorig jaar alle Europese Makro's, waaronder die in Nederland, over van SHV. Tengelmann nam enkele jaren geleden de Hermans Groep over en vormde de betreffende winkels om tot A&P-supermarkten. Ook andere Duitse organisaties, zoals Marktkauf en Lidl, zijn tot de Nederlandse markt toegetreten: de eerste opende in het zuiden een hypermarkt, en de laatste in het noorden een distributiecentrum voor de bevoorrading van eigen supermarkten.

Ook concentratie in groothandel

Als schakel tussen consumenten en detailhandel aan de ene kant en producenten van voedings- en genotmiddelen aan de andere kant, vervult de groothandel een belangrijke functie. Volgens de laatste gegevens van het CBS zijn er circa 6.000 groothandelaren in voedings- en genotmiddelen actief.

Op grond van kostenbeheersing en logistiek, eisen supermarkten dat de aanlevering van het winkelassortiment geschiedt door zo min mogelijk leveranciers. Alleen grootschalige ondernemingen kunnen aan de eisen van de detailhandel voldoen. Hieraan ligt ten grondslag dat The Greenery, die in 1996 werd gevormd door een bundeling van een negental groente- en fruitveilingen, twee toonaangevende handelsondernemingen in groenten en fruit heeft willen overnemen: de versafdeling van Perkins en Van Dijk Delft. In Nederland zal het aandeel van The Greenery bij het aanbod van groenten en fruit aan supermarkten z'n 60% gaan bedragen en in Europa circa 6%.

Einde aan bodemprijs

Met het inwerkingtreden van de nieuwe Mededingingswet per 1 januari jongstleden is een definitief einde gekomen aan de aloude bodemprijs, een minimumprijs die leveranciers detaillisten voor hun producten oplegden. Meer in het algemeen zijn afspraken tussen afnemers en leveranciers (verticaal) niet meer toegestaan, noch die tussen concurrenten (horizontaal). Verder zijn kartels verboden, tenzij uitdrukkelijk toegestaan. Ook gelden strengere regels bij overnames, fusies en joint-ventures. De nieuwe wet geldt voor alle ondernemingen en verenigingen van ondernemers die actief zijn op de Nederlandse markt en brengt de Nederlandse wetgeving in overeenstemming met de regels inzake eerlijke con-

Het aandeel van de biologische sector is nog zeer beperkt, maar de sector staat volop in de belangstelling. Circa twee derde van de productiewaarde van naar schatting 110 miljoen gulden wordt geëxporteerd. Duitsland is de belangrijkste afnemer. In dat land, maar ook in landen als Oostenrijk, Zwitserland en Denemarken zijn biologische producten inmiddels flink ingeburgerd en ook in ruime mate verkrijgbaar. In Nederland blijft de vraag nog achter. Hier koopt slechts ongeveer 1% van de bevolking regelmatig biologische producten. Dit houdt voor een deel verband met de meerprijs die voor dergelijke producten moet worden betaald. Volgens onderzoek van het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL) vindt 86% van de consumenten biologische producten duurder dan de producten uit de gangbare landbouw; 47% van de respondenten vindt biologische geteelde producten echter gezonder. Circa 60% van de ondervraagde consumenten overweegt in de toekomst meer biologische producten te kopen.

Het aantal verkoopplaatsen waar biologische producten wordt aangeboden groeit. Op dit moment loopt een groot deel van de afzet via natuurvoedingswinkels. Er zijn ongeveer 250 van deze over het algemeen kleinschalige winkels, waarvan het assortiment voornamelijk bestaat uit biologische verswaren, kruidenierswaren en milieuvriendelijke non-food artikelen. Andere afzetkanalen zijn huisverkoop, groentenabonnementen, boerenmarkten, biologische slagerijen en ook reformwinkels, groentespeciaalzaken, horeca en catering. Om zeker te zijn van een brede verspreiding van biologische producten is distributie via het supermarktkanaal onontbeerlijk. Voorwaarde is wel dat biologische producten in voldoende ruime mate aanwezig zijn, daar de inkoopbehoefte van de supermarktorganisaties groot is.

Het stimuleren van de verkoop via het supermarktkanaal is een van de speerpunten van het beleidsplan dat vorig jaar is opgesteld door het Ministerie van LNV. Voorlichtingscampagnes die worden uitgevoerd in samenwerking met belangenorganisaties als Biologica, de organisatie ter bevordering van biologische landbouw en handel, moet de consument bekend maken met dergelijke producten. Een aantal supermarktketens voert al een uitgebreid assortiment biologische producten, al dan niet onder huismerk. In de supermarkten van genoemde ketens wordt een breed scala van producten aangeboden dat varieert van biologisch brood, eieren, vruchtensappen tot wijn, koffie en thee.

Biologische producten zijn herkenbaar aan het EKO-keurmerk, dat wordt afgegeven door Stichting Skal, het door de overheid erkende controleorgaan op het gebied van de biologische productiemethode. Bedrijven die biologische producten voeren moeten zich onderwerpen aan de regels die Skal stelt. Uit onderzoek van het ministerie van LNV blijkt dat 72% van de consumenten het EKO-keurmerk inmiddels kent. Uit het onderzoek blijkt verder dat 65% van de consumenten (wel eens) biologische producten in supermarkten koopt, 40% in reformwinkels en 24% in natuurwinkels. Bij de groenteboer koopt 6% van de consumenten biologische producten en bij de boer zelf 2%.

De industriële verwerking van biologische producten is nog beperkt, maar het aantal producenten dat biologische producten op de markt brengt neemt toe. In Drachten wordt de Friese Ecologische Zuivelfabriek gebouwd, die in september 1998 operationeel moet zijn. Deze zal op jaarbasis 10 miljoen kg ecologische melk kunnen verwerken.

Box 4.2 Biologische ketens in ontwikkeling

currentie op de Europese markt. De betreffende Europese mededingingswetgeving blijft overigens onverminderd van kracht. Het toezicht op naleving van de nieuwe Mededingingswet en de uitvoering van de taken die uit de wet voortvloeien zijn opgedragen aan de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa).

4.5 Voedings- en genotmiddelenindustrie

Mede als antwoord op de verdergaande concentratie van de detailhandel en de ontwikkeling van de Europese markt, gaat de schaalvergroting in de voedings- en genotmiddelenindustrie steeds verder door. Voorbeelden hiervan zijn fusies en nieuwe samenwerkingsverbanden in de zuivelindustrie, de slachterijsector en de diervoederindustrie.

In de zuivelsector kwam een grote fusie tot stand tussen Friesland Dairy Foods, Coberco en de kleinere zuivelcoöperaties de Zuid-Oosthoek en Twee Provinciën. Campina Melkunie nam eind 1997 het consumptiemelkbedrijf Menken van Grieken over van Menken Holding. Menken Holding zelf gaat zich concentreren op frisdranken, vruchtensappen en zuivelspeciaalproducten.

In de slachterijsector werd een samengaan van de varkensslachterijen Sturko Meat en de Jansen Group aangekondigd. De nieuwe combinatie zal deel uitmaken van Meatpoint, het grootste bedrijf in de Nederlandse vleesindustrie. Met een slachtcapaciteit van 3,25 miljoen dieren per jaar, heeft het nieuwe bedrijf in de slachterij een marktaandeel van 20%. Dumeco blijft met een jaarlijkse slachtcapaciteit van 6,3 miljoen stuks vee de ranglijst aanvoeren. Een andere belangrijke verandering is de voorgenomen fusie tussen de varkensslachterijen van Hendrix' Vlees in Druten - onderdeel van Nutreco - Murris in Meppel en Smits in Emmen. Hiermee zal een bedrijf ontstaan dat tot de grootste in zijn soort behoort. Nutreco zal voorlopig een belang nemen van 50% en de andere partners ieder 25%.

Op het terrein van de diervoeders lijfde Nestlé, het grootste voedingsmiddelenconcern ter wereld, het Engelse diervoederconcern Spillers Petfoods in. Spillers heeft vestigingen in heel Europa, waaronder twee in Nederland. Verder zal Nutreco (waaronder Hendrix' voeders) UT-Delfia overnemen. Samen zullen deze bedrijven een aandeel van 13% op de Nederlandse markt hebben.

Internationalisering

Bepaalde groeimogelijkheden op de thuismarkt, de eenwording van de Europese markt en de noodzaak te investeren in product vernieuwing en marketing zijn redenen voor bedrijven om de vleugels uit te slaan in andere landen. In het midden van de jaren negentig bedroeg het Nederlandse geïnvesteerd vermogen in de buitenlandse voedings- en genotmiddelensector 27 miljard gulden. Hiervan had 41% betrekking op de EU, 22% op overig Europa, 16% op Latijns-Amerika, 11% op de Verenigde Staten en 6% op Zuidoost-Azië.

De investeringen in de Verenigde Staten en Latijns-Amerika worden voor een belangrijk deel bepaald door multinationale ondernemingen als Unilever en Ahold. In 1997 nam Unilever voor 1,8 miljard gulden het grootste Braziliaanse consumptiebedrijf over. Met deze acquisitie is het Brits-Nederlandse concern ook in Latijns-Amerika de belangrijkste ijsproducent geworden. Ahold heeft zijn belangen in de VS en Latijns-Amerika eveneens sterk uitgebreid en is aldaar een belangrijke speler op de detailhandelsmarkt. Nutreco heeft grote belangen in Chili (aquacultuur). Behalve in België, Frankrijk en Duitsland, investeert Nutreco ook in het voormalige Oostblok. De investeringen van Campina Melkunie in Rusland en Polen, en de aanwezigheid van Numico, het vroegere Nutricia, in dat land zijn andere voorbeelden van het toegenomen belang van Nederlandse bedrijven in Oost-Europa. Niet alle activiteiten verlopen echter succesvol. Zo meldde Friesland Coberco Dairy Foods zich vanwege aanhoudende verliezen terug te zullen trekken uit Polen.

4.6 Primaire sector

4.6.1 De sectorrekening land- en tuinbouw

Het productievolume van de Nederlandse land- en tuinbouw nam in 1997 met ruim 5% af (tabel 4.8). De daling werd geheel veroorzaakt door de varkenspest. Het volume van de normaal afgezette varkens en biggen kwam in 1997 ongeveer 30% lager uit.

Het gemiddelde prijsniveau van de land- en tuinbouwproductie lag in 1997 4,5% hoger dan in 1996, zodat de brutoproductiewaarde van de land- en tuinbouw slechts licht afnam. De prijsstijging van de aangekochte goederen was duidelijk minder groot dan die van de opbrengstprijzen, zodat de ruilvoet verbeterde. Door een lager volume (minder veevoer) nam ook de waarde van aangekochte goederen en diensten in 1997 enigszins af. Per saldo bleef de bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen in 1997 naar schatting 1,5 à 2% achter bij die in 1996 (tabel 4.9).

Er trad een forse stijging op van de netto toegevoegde waarde tegen factorkosten. De productiegebonden belastingen, die hoofdzakelijk bestaan uit waterschapslasten, PBO-heffingen, motorrijtuigenbelasting en mestheffingen, gaven na jaren van stijgingen van gemiddeld 5%, in 1996 voor het eerst een daling te zien. In 1997 werd de daling voortgezet, vooral dankzij de teruggang in Landbouwschapshoeffingen. De premies samenhangend met het EU-markt- en prijsbeleid namen in 1997 af door het vrijwel wegvallen van de agro-monetaire compensatie (-166 miljoen gulden) en van de compensatie voor geschorste melkquota (-70 miljoen gulden), terwijl ook de overige compensaties in de veehouderij daalden. Een en ander werd echter overschaduwd door de vergoedingen (geraamd op 2,5 miljard gulden) die in het kader van de varkenspest aan varkenshouders werden uitgekeerd.

Rekening houdend met een inflatie van 2% en een iets hoger arbeidsvolume nam de reële toegevoegde waarde per arbeidskracht sterk toe (tabel 4.10). Uit de netto toegevoegde waarde moet ook loon, rente en pacht worden betaald. In 1997 ging het daarbij om een totaalbedrag van bijna 5,5 miljard gulden. Aangezien dit minder was dan in 1996 nam het resterend inkomend procentueel gezien meer toe dan de netto toegevoegde waarde.

Bij de positieve inkomenscijfers past wel een kanttekening. In het bedrag aan vergoedingen voor de varkenspest is ook de vergoeding voor het fokverbod opgenomen. Dit laatste zal in de loop van 1998 nog steeds voor een verlaagde productie in de varkenshouderij zorgen, maar daar staat verder geen vergoeding tegenover. Een deel van de compensatie in 1997 is daarom een compensatie voor de te verwachten teruggang van de productiewaarde in 1998.

4.6.2 Inkomensvorming per bedrijf

De toename van het sectorinkomen werd gedragen door verbeterde resultaten op de meeste bedrijfstypen. In de hoofdstukken 8 tot en met 12 wordt uitgebreid op de betreffende inkomensramingen ingegaan. Op basis van de definitieve uitkomsten van voorgaande jaren, is deze paragraaf gewijd aan enkele langetermijnontwikkelingen in de inkomensvorming op bedrijfsniveau.

De land- en tuinbouwbedrijven hebben in de loop van de tijd te maken met grote schommelingen in de opbrengstprijzen van de producten. Door gebruik te maken van 5-jarige gemiddelden komt de trendmatige ontwikkeling scherper naar voren. Over het alge-

Tabel 4.8 Brutoproduktiewaarde agrarische sector

Productgroep	Waarde in mln. gld.			Index 1997 in % van 1996		
	1995	1996	1997	hoeveelheid	prijs	waarde
	(v)	(v)	(r)	(r)	(r)	(r)
Akkerbouw, totaal	2.930	2.449	2.735	98,7	113,1	111,7
waaronder:						
granen	383	419	338	88,2	91,6	80,7
aardappelen	1.488	891	1.103	101,5	122,0	123,8
suikerbieten	694	720	756	99,0	106,0	104,9
uien	162	172	237	92,0	150,0	138,0
Tuinbouw, totaal	12.687	13.520	14.101	100,7	103,6	104,3
waaronder:						
verse groenten a)	3.652	3.930	4.129	102,0	103,0	104,0
vers fruit	532	750	731	97,5	100,0	92,5
bloemen en planten	6.091	6.285	6.662	100,0	106,0	106,0
bloembollen	946	909	833	96,5	95,0	91,7
boomkwekerijgewassen	953	1.039	1.145	105,0	105,0	110,3
Rundveehouderij, totaal b)	9.673	9.068	9.268	98,8	103,4	101,4
waaronder:						
rundvee (excl. kalveren)	1.498	1.183	1.295	102,8	106,5	109,5
melk c)	7.757	7.427	7.573	99,0	103,0	101,0
Intensieve veehouderij, totaal	9.511	10.435	8.921	82,0	104,3	85,5
waaronder:						
kalveren	1.918	1.705	1.871	102,1	107,5	109,8
varkens d)	5.450	6.253	4.465	68,0	105,0	71,4
pluimvee	1.335	1.425	1.578	103,5	107,0	110,7
eieren	808	1.052	1.007	104,5	92,0	95,7
Totaal-generaal	34.901	35.572	35.223	94,7	104,5	99,0

a) Inclusief champignons; b) Inclusief schapen- en geitenhouderij enzovoort; c) Zonder rekening te houden met superheffing en vergoeding geschorste quota; d) De productiewaarde 1997 is exclusief de vergoedingen van in totaal circa 2,5 miljard gulden (zie tabel 4.9), die zijn verstrekt in het kader van de varkenspest.

Bron: 1995 en 1996: CBS; 1997: herziene raming LEI-DLO.

meen is er een dalende tendens van de prijzen, zodat omzetverhoging noodzakelijk is om gegeven de kostenontwikkeling het inkomen op peil te houden. De omzet van de glastuinbouwbedrijven lag gemiddeld over de jaren 1992 tot 1996 nominaal ongeveer 80% hoger dan in de periode 1980-1984. Vooral in de tweede helft van de jaren tachtig nam de omzet

Tabel 4.9 Raming toegevoegde waarde agrarische sector

	Waarde in mln. gld.			Index 1997 in % van 1996		
	1995	1996	1997	hoeveel- heid	prijs	waarde
	(v)	(v)	(r)	(r)	(r)	(r)
Totale brutoproductie	34.901	35.572	35.223	94,7	104,5	99,0
Aangekochte goederen en diensten a)	18.010	18.667	18.601	97,7	102,0	99,6
waaronder:						
veevoeder	7.292	7.585	7.469	97,5	101,0	98,5
diensten, onderhoud, enz.	4.173	4.209	4.207	98,0	102,0	100,0
energie	1.723	2.016	2.134	98,0	108,0	105,8
kunstmest	608	647	589	100,0	91,0	91,0
Bruto toegevoegde waarde	16.891	16.905	16.622			98,3
Af:						
- afschrijvingen	4.389	4.433	4.566			103,0
- productiegebonden belastingen b)	955	928	914			98,5
- heffingen markt- en prijsbeleid c)	40	72	65			90,3
Bij:						
- premies markt- en prijsbeleid d)	617	854	548			64,2
- overige productie- gebonden subsidies (o.m. rentesubsidies)	118	165	165			100,0
- vergoedingen varkenspest	0	0	2.500			-
Netto toegevoegde waarde	12.242	12.491	14.290			114,4

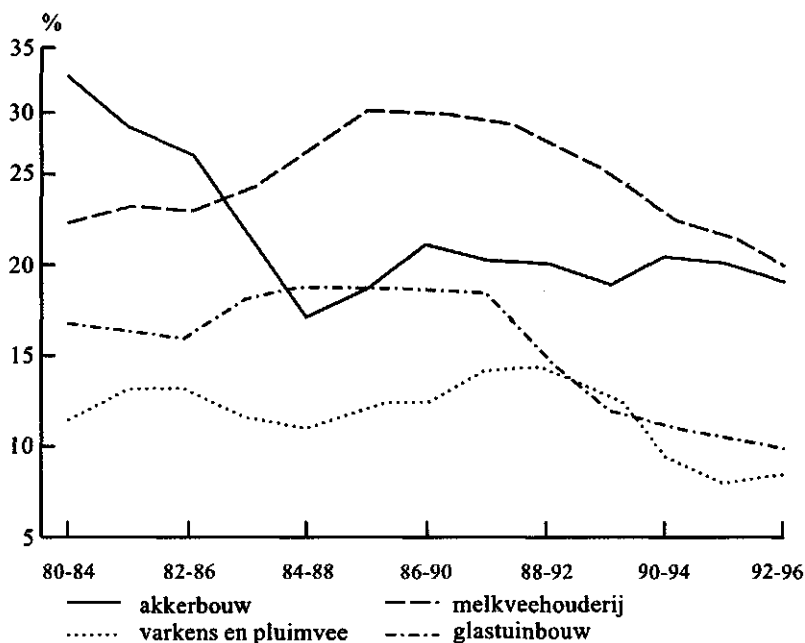
a) Inclusief handelsmarges; b) Onder meer PBO-heffingen, zuiveringslasten; c) Superheffing op melk; d) Vergoeding geschorste melkquota, uitbetaling niet bestede gelden opkoopregeling melkquota, braaklegpremies, ooipremies, premies rundvleesproducenten, compensatie in verband met BSE, vergoeding vernietiging kalveren en uitbetaling agrimonetaire compensatie.

Bron: 1995 en 1996: CBS; 1997: herziene raming LEI-DLO.

Tabel 4.10 Ontwikkeling netto toegevoegde waarde en resterend inkomen

	1990	1991	1992	1993	1994	1995 (v)	1996 (v)	1997 (f)
In miljoenen guldens								
Netto toegevoegde waarde	13.946	14.191	13.046	10.899	13.521	12.242	12.491	14.290
Betaalde loonkosten a)	2.074	2.145	2.287	2.418	2.452	2.490	2.640	2.693
Betaalde rente en (netto)pacht b)	3.019	3.371	3.478	3.402	3.188	3.109	2.880	2.770
Resterend inkomen b)	8.853	8.675	7.281	5.079	7.881	6.643	6.971	8.827
Indexcijfers, 1987-1989=100								
Netto toegevoegde waarde, reëel	108	106	95	78	95	85	85	95
Idem, per arbeidskracht b)	112	107	95	79	98	89	90	103
Totaal resterend inkomen, reëel	104	99	81	54	84	70	72	89
Idem, per bedrijf	108	105	87	61	94	80	84	107

a) Bron: CBS; b) Schatting LEI-DLO.

Figuur 4.4 Ontwikkeling van de marge (%) per bedrijfstype, vijfjarige gemiddelden

Tabel 4.11 Verdeling van de ondernemers naar aandeel van gezinsinkomen in de totale opbrengsten van een aantal bedrijfstypen in de land- en tuinbouw (1996/97)

Percentage gezinsinkomen in totale opbrengsten	Akkerbouw	Melkveeh.	Intens. veeh.	Glastuinbouw	Totaal a)
Kleiner dan 5	27,0	24,6	9,9	26,8	26,2
5 - 10	11,9	13,5	9,6	12,3	11,5
10 - 15	11,1	19,6	13,2	10,0	14,0
15 - 20	14,8	19,3	17,1	15,1	14,7
20 - 25	8,6	10,9	22,2	7,3	11,6
Groter dan 25	26,5	12,2	28,1	28,5	22,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a) Alle land- en tuinbouwbedrijven, inclusief niet-genoemde bedrijfstypen.

sterk toe. Op de akkerbouw-, melkvee- en varkens- en pluimveebedrijven bleef de groei van de omzet beperkt tot gemiddeld 20 à 30% per bedrijf.

Marge op land- en tuinbouwbedrijven steeds kleiner

Voorals in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij is de marge (het inkomensaaudeel van de opbrengsten) gemiddeld laag en sterk teruggelopen. Ook in de melkveehouderij is de marge teruggelopen. Op de akkerbouwbedrijven ligt het meerjarig gemiddelde van de marge de laatste jaren redelijk stabiel rond 20% (figuur 4.4).

In de glastuinbouw namen door de groei van de bedrijven zowel de rentelasten als de betaalde arbeidskosten toe. In de eerste helft van de jaren tachtig bleef van de opbrengsten nog 17 tot 19% over als gezinsinkomen. Tussen 1992 en 1996 was dit nog maar gemiddeld 10%. Dit lage percentage staat wel onder invloed van de slechte jaren 1992 en 1993, toen gemiddeld slechts 5 à 6% van de opbrengsten als inkomen resteerde. Nadat de opbrengsten vanaf 1994 weer aangetrokken waren, verbeterde de marge, maar die kwam niet terug op het vroegere niveau. Tegen de achtergrond van de schaalvergroting, die gepaard gaat met hogere betaalde arbeidskosten en rentebetalingen, is dat overigens niet verbazingwekkend.

De resultaten van akkerbouwbedrijven kenmerken zich door sterke schommelingen van jaar op jaar. Het meerjarig gemiddelde van de marge ligt echter in de tweede helft van de jaren tachtig en de eerste helft van de jaren negentig redelijk stabiel rond 20%. Het aandeel van de afschrijvingen neemt slechts licht toe, terwijl het betaalde deel aan rente en arbeid licht afneemt.

Ook in de varkenshouderij schommelen de opbrengsten sterk. Wel is in de loop van de jaren de marge trendmatig kleiner geworden. Gemiddeld over de periode 1992 tot 1996 bedroeg ze nog slechts 8,5%. Over een langere termijn bezien wordt bijna driekwart van de opbrengsten binnen dit bedrijfstype uitgegeven aan de overige non-factorkosten (vooral bestaande uit voerkosten, onderhoud en algemene kosten). In het goede jaar 1996/97 lag dat percentage overigens beduidend lager en resteerde een marge van ongeveer 19%.

Tabel 4.12 *Verdeling (%) van de ondernemers naar gezinsinkomen uit bedrijf van een aantal bedrijfstypen in de land- en tuinbouw (1996/97)*

Inkomen in gulden per ondernemer	Akkerbouw	Glas-groente	Snijbloemen	Potplanten	Melkveeh.	Int. veeh.	Totaal a)
Minder dan 0	20	10	22	19	12	3	15
0 - 25.000	25	13	12	4	33	5	23
25.000 - 50.000	22	11	11	4	29	14	23
50.000 - 75.000	12	18	12	15	13	10	12
75.000 - 100.000	7	7	12	12	7	11	8
100.000 - 150.000	8	16	10	17	3	20	9
Meer dan 150.000	6	25	21	28	3	37	10
Gemiddeld inkomen	40.000	117.000	70.000	114.000	35.000	136.000	58.000

a) Alle land- en tuinbouwbedrijven, inclusief niet-genoemde bedrijfstypen.

De melkveebedrijven behaalden in de jaren tachtig marges tussen 25 en 30% van de opbrengsten. Mede door lagere opbrengstprijzen is die marge in de jaren negentig sterk teruggelopen, tot 19% in de periode 1992-1996. Niet alleen de dalende prijzen waren debet aan deze ontwikkeling, ook de afschrijvingen (gebouwen en quota) namen sterk toe, net als de renteverplichtingen.

Grote spreiding in resultaten tussen bedrijven

Gemiddeld resteerde in 1996 voor ruim een kwart van de bedrijven minder dan 5% van de opbrengsten als inkomen (tabel 4.11). Daarentegen bleef voor 22% van de bedrijven meer dan een kwart van de opbrengsten over als inkomen uit het bedrijf. De verschillen worden grotendeels verklaard door verschillen in bedrijfsstrategie en technische resultaten, maar ook de financiering van de bedrijven speelt een rol. De rentelasten zijn op de bedrijven met een hoge marge gemiddeld veel lager dan op bedrijven met een lage marge. In de akkerbouw en de glastuinbouw komen vooral in de twee uiterste klassen veel bedrijven voor.

Ongeveer 15% van de land- en tuinbouwbedrijven behaalde in 1996/97 een negatief gezinsinkomen uit bedrijf. Deze situatie kwam vooral voor op akkerbouw-, snijbloemen- en potplantenbedrijven (tabel 4.12). Hogere inkomens werden vooral in de intensieve veehouderij behaald. Veel bedrijven in de akkerbouw en melkveehouderij kwamen in 1996/97 aan de onderkant van de inkomensverdeling voor. Binnen de glastuinbouw, en met name in de sierteelt, is de inkomensspreiding het grootst: er zijn zowel relatief veel bedrijven die zeer goed scoren als relatief veel bedrijven die lage inkomens behalen. De afgelopen tien jaar zijn de verschillen in inkomens in de land- en tuinbouw gegroeid: een groter aandeel van de ondernemers zit aan de onderkant van het inkomensgebouw.

Inkomen buiten bedrijf steeds belangrijker

De inkomsten van buiten het bedrijf zijn in de loop van de tijd een steeds groter deel uit gaan maken van het totaalinkomen op land- en tuinbouwbedrijven. In de eerste helft van

Tabel 4.13 *Inkomensvorming op land- en tuinbouwbedrijven (x 1.000 gulden per bedrijf)*

	1981- 1985	1986- 1990	1991- 1995	1994	1995	1996
Gezinsinkomen uit bedrijf	70,3	86,6	72,9	80,2	70,7	75,7
Inkomen van buiten bedrijf	14,3	17,3	24,1	24,4	25,1	27,1
w.v. <i>arbeid</i>	2,4	3,8	7,4	8,6	8,7	10,2
<i>vermogen</i>	4,8	6,3	8,3	7,2	7,8	8,5
<i>uitkeringen</i>	6,2	6,7	7,8	8,3	8,0	7,9
<i>overige</i>	0,9	0,5	0,5	0,3	0,6	0,4
Totaal gezinsinkomen	84,6	103,9	97,0	104,6	95,7	102,8

de jaren tachtig werd per bedrijf gemiddeld 14.000 gulden van buiten het bedrijf aan inkomen behaald, terwijl dat in de eerste helft van de jaren negentig was gestegen naar 24.000 gulden. De stijgende trend heeft zich ook in 1996 doorgezet. Vooral de opbrengsten uit arbeid buiten het bedrijf namen sterk toe (tabel 4.13).

In 1996 werd door bijna de helft van alle bedrijven inkomsten uit arbeid van buiten het bedrijf gehaald. Het kan daarbij zowel gaan om arbeid van de ondernemer als om die van zijn of haar partner. Bij ruim een kwart van de bedrijven blijven de inkomsten van buiten het bedrijf beperkt tot minder dan 10.000 gulden. Het gaat in die gevallen dan vooral om inkomsten uit vermogen en sociale uitkeringen, zoals kinderbijslag. Bij één op de zeven bedrijven echter wordt meer dan 50.000 gulden van buiten het bedrijf aan inkomen behaald. Hoge neveninkomsten komen vooral voor op akkerbouw- en intensieve-veehouderijbedrijven. Daar haalt 18 tot 20% van de bedrijven meer dan 50.000 gulden inkomen van buiten het bedrijf. Op de melkvee- en glastuinbouwbedrijven blijft dat beperkt tot 8 à 10%. Een en ander houdt verband met het aantal arbeidsuren op de bedrijven en met de verdeling ervan in de loop van het jaar.

Bij de akkerbouw- en veehouderijbedrijven gaat het in de meeste gevallen om inkomsten uit arbeid. Deze bedrijven blijven met hun gezinsinkomen uit bedrijf gemiddeld slechts weinig achter bij de bedrijven met minder inkomsten van buiten het bedrijf. Het totaal gezinsinkomen (en ook het besparingsniveau) ligt op de bedrijven met veel neveninkomsten dan ook fors hoger. Bij de glastuinbouwbedrijven gaat het bij de hoge neveninkomsten vooral om inkomsten uit vermogen. Ook de bedrijfsresultaten van deze, over het algemeen zeer grote bedrijven, liggen ver boven het gemiddelde, zodat fors hogere besparingen worden gerealiseerd.

5. Landelijk gebied

In het dichtbevolkte Nederland is ruimte zeer schaars. Met een aandeel van zo'n 70% is de landbouw verreweg de grootste grondgebruiker. Onder druk van andere functies, zoals wonen, handel en industrie maar ook recreatie en natuur, moet de landbouw voortdurend terrein prijs geven. Voor hun ontwikkeling hebben landbouwbedrijven echter ook behoefte aan meer grond. Behalve door vermindering van het aantal agrarische bedrijven, wordt deze spanning verzacht door de landbouw met andere functies te combineren. Hiertoe worden door de overheid diverse mogelijkheden geboden, onder meer in het kader van het natuurbeleid en recreatiebeleid. Van hun kant spelen "multifunctionele" agrariërs in op de betreffende maatschappelijke behoeften. Zo heeft het agrarisch natuurbeheer op basis van beheersovereenkomsten een sterke groei doorgemaakt: intussen zijn hierbij 6.600 agrariërs betrokken voor een oppervlakte van in totaal 48.000 ha. Agrotourisme is een ander voorbeeld van multifunctionele landbouw, die door minstens 2.250 agrarische bedrijven wordt bedreven. Deze zijn vooral te vinden op Walcheren en Schouwen-Duiveland, in de Gelderse Vallei, de Graafschap, Salland en Twente, in Brabant (Peel, Kempen en Meierij), in het zuidelijk puntje van Limburg en op Texel. In de als zodanig aangewezen Waardevolle Cultuurlandschappen worden van overheidswege projecten gesteund waarin bedrijven en organisaties samenwerken om spanningen weg te nemen tussen met name landbouw enerzijds en natuur en landschap anderzijds.

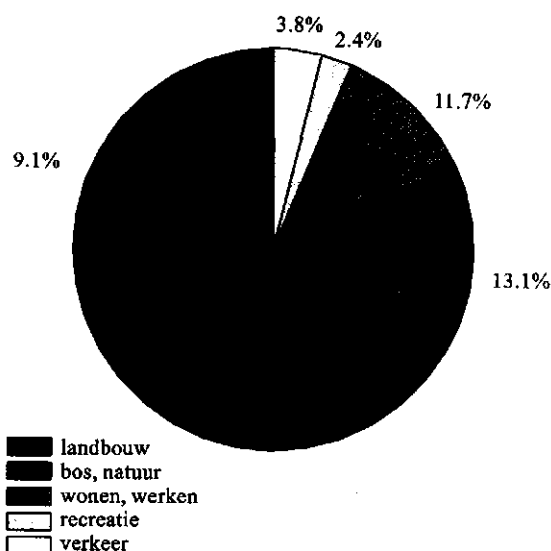
5.1 Ontwikkelingen in het ruimtegebruik

De landbouw is met meer dan 2 miljoen hectare (69% van het totale grondgebruik exclusief water) de belangrijkste grondgebruiker in Nederland (figuur 5.1). In 1979 nam de landbouw nog bijna 72% van de grond voor zijn rekening. Het areaal natuur en bos is deze eeuw gehalveerd, maar na een stabilisatie in de jaren tachtig is de laatste jaren een toename te zien. Verhoudingsgewijs zijn bedrijventerreinen en recreatieterreinen (vooral sportvelden) de snelste groeiers (CBS, 1997a).

De afname van het areaal landbouwgrond zal zich naar verwachting de komende jaren versterkt doorzetten, terwijl de behoefte aan landbouwgrond op de bedrijven toeneemt. In de verschillende scenario's van het CPB (1996) zal de landbouw in 2020 140 tot 297.000 ha minder grond ter beschikking hebben. Het natuur- en bosareaal zal volgens de scenario's toenemen van 13% tot 17,5%. Daar zit de landbouwgrond met een natuurfunctie (zoals relatienotagebieden) overigens niet bij. De toename aan natuur zou voor meer dan 80% voor rekening komen van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS).

Meer ruimte voor wonen

Bevolkingsgroei en welvaartsgroei zorgen voor veel vraag naar ruimte voor verstedelijking. Dit wordt versterkt door wijzigingen in woongedrag en veranderende voorkeuren van consumenten en bedrijven. Zo groeit het aantal huishoudens door de afname van de gemiddelde grootte van de huishoudens veel sneller dan de bevolking, met als gevolg een grotere

Figuur 5.1 Grondgebruik in 1995 (Bron: berekend uit gegevens CBS)

vraag naar woonruimte (CPB, 1997). Daarbij komt dat door de toenemende welvaart de vraag naar ruime woningen (het liefst met tuin en puntdak) groeit. In het ruimste scenario van de lange-termijnverkenningen stijgt het aantal huishoudens tot 2030 met ruim 30%. De vraag naar landelijk wonen neemt echter met 85% toe, terwijl bijna 200% meer huishoudens in een landhuisachtige woning willen wonen (Brouwer en Crommentuyn, 1997).

De vraag naar bedrijventerreinen neemt behalve door de economische groei ook toe doordat steeds meer bedrijven op een bedrijventerrein gevestigd zijn. Bedrijven trekken vanuit de binnensteden of andere locaties naar terreinen langs de uitvalswegen van de stad. Deze suburbanisatie komt enerzijds door de veranderende eisen die de bedrijven aan de vestigingslocatie stellen, waarbij vooral de bereikbaarheid een grote rol speelt; ook willen steeds meer bedrijven in een groene omgeving gevestigd zijn. Anderzijds worden de bedrijven door milieumaatregelen uit de steden geweerd.

Van oudsher is het westen van Nederland veel meer verstedelijkt dan het noorden en oosten. Zo wordt in gebieden in het Noorden minder dan 4% van de grond in beslag genomen door stedelijke activiteiten (wonen, werken, verkeer) terwijl dit in grote delen van het westen rond de 25% bedraagt. Deze verschillen zullen naar verwachting verder toenemen. In European Coordination-scenario van het CPB neemt de oppervlakte landbouwgrond van 1995 tot 2015 in het westen met 15 tot 20% af, terwijl de afname in het noorden en oosten gemiddeld minder dan 10% bedraagt (Luijt, 1997).

Uiteenlopende visies op ruimtelijke inrichting

Met de discussie over de besteding van de ICES-gelden (overheidsfondsen waaruit tot 2010 enkele tientallen miljarden guldens zullen worden geïnvesteerd in de versterking van de economische structuur) is het debat rond de ruimtelijke inrichting zeer actueel geworden. De centrale vraag is waar de groeiende functies zoals wonen, werken en recreëren een plaats moeten krijgen. De RPD heeft in "Nederland 2030" vier mogelijke toekomstbeelden geschetst: "Stedenland" (de compacte stad), "Stromenland" (verstedelijking langs transportassen), "Parklandschap" (beperkte verstedelijking landelijk gebied) en "Palet" (onbeperkte verstedelijking landelijk gebied). Het Ministerie van LNV had eerder aangegeven een beperkte verstedelijking van het landelijk gebied ter versterking van het economisch draagvlak niet bij voorbaat te blokkeren (de "Visie Stadslandschappen" uit 1995). Die verstedelijking zou onder meer vorm moeten krijgen in "landgoederen" en "nieuwe buitenplaatsen". Omdat vooral nieuwe buitenplaatsen een inbreuk op het vigerende ruimtelijk beleid betekenen, is besloten om eerst enkele experimenten uit te voeren waarin de meerwaarde van dergelijke concepten moet blijken. Op basis van deze experimenten, die in 1998 moeten worden afgerond, zal het ruimtelijk beleid voor de aanleg van nieuwe buitenplaatsen verder gestalte moeten krijgen (LNV, 1997b).

Subsidies voor platteland vernieuwing

De landbouw in Nederland heeft nog maar een bescheiden aandeel in het binnenlands product. De provincies waar de landbouw het meeste bijdraagt aan het bruto regionaal product zijn Flevoland (13%) en Friesland (6,8%). Naast inkomen en werkgelegenheid is het voorzieningenniveau een belangrijke sociaal-economische factor op het platteland. Door de schaalvergroting wordt het benodigde bevolkingsdraagvlak voor veel voorzieningen, zoals detailhandel, scholen en zorginstellingen, steeds groter. De bevolking in veel plattelandsgregio's groeit echter veel minder dan gemiddeld. Sommige regio's hebben zelfs een krimpende bevolking. Bij een teruglopend voorzieningenniveau is ook de bereikbaarheid van de voorzieningen van belang. In het algemeen zijn ouderen minder mobiel. Doordat de vergrijzing juist in veel plattelandsgemeenten groot is, kan dit voor problemen zorgen.

Onder het motto van platteland vernieuwing ondersteunt de overheid diverse projecten in het landelijk gebied. In 1996 werd de "Subsidieregeling eenmalige projecten platteland vernieuwing en agrarisch natuurbeheer" van kracht. In dat kader zijn 120 projecten uitgevoerd, de zogenaamde cluster-III-projecten. In 1997 is de platteland vernieuwing op twee sporen verder gegaan. De genoemde regeling werd verlengd, maar kreeg een regionaal karakter. Projecten moeten op regionaal niveau vernieuwend zijn, waarbij de provincie een regierol heeft. Voor de regeling, die wordt aangeduid als "Regeling Regionale Vernieuwing", is voor zowel 1997 als 1998 10 miljoen gulden beschikbaar. Daarmee worden ongeveer 300 projecten ondersteund.

Daarnaast heeft platteland vernieuwing een plaats gekregen in de regeling Vernieuwing Landelijk Gebied van het Stimuleringskader. Naast sociaal-economische versterking heeft deze regeling ook als doelstellingen het verbeteren van de relatie stad-land en het tot stand brengen van innovatie in het beheer van natuur en landschap. Tot 2002 is per jaar ongeveer 30 miljoen gulden beschikbaar voor dit deel van het Stimuleringskader. De eerste tender in 1997 leverde ruim 200 aanvragen op waarvan er 30 werden goedgekeurd. De

helft van de aangevraagde projecten had als doelstelling sociaal-economische versterking (LASER, 1998a). Voor de tweede tender, die in februari 1998 is afgesloten, werden 138 aanvragen gedaan (LASER, 1998b).

Verbreiding van de landinrichting

Om ontwikkelingen in het landelijk gebied mogelijk te maken is landinrichting een belangrijk instrument. Dit is van oudsher ingezet ten behoeve van de landbouwonwikkeling. De functieverandering - en de daarvoor benodigde flexibiliteit - in het landelijk gebied heeft geleid tot een discussie over aanpassing van het instrumentarium. Voorstellen voor wetswijzigingen zijn onlangs aan de Tweede Kamer voorgelegd. Een van de hoofdlijnen van de herijking wordt aangeduid als verbreding. Dat betekent dat landinrichting niet alleen wordt ingezet voor schaalvergroting in de landbouw, maar ook voor functiemenging van landbouw met natuur en recreatie. Landinrichting zal verder als instrument kunnen dienen bij milieubeleid, plattelandsvernieuwing en gebiedsgericht beleid.

5.2 Natuur en bos

5.2.1 Reservaten en natuurontwikkelingsgebieden

Reservaten en natuurontwikkelingsgebieden zijn belangrijke onderdelen van de Ecologische hoofdstructuur (EHS), die het Nederlandse natuurbesluit beoogt te realiseren. De structuur bestaat verder uit kerngebieden, beheersgebieden en bufferzones. Bij reservaten gaat het om landbouwgronden waarop hoge natuurwaarden aanwezig zijn. Door aankoop van deze gebieden kunnen bestaande natuurwaarden worden behouden. Ook kan herstel plaatsvinden van natuurwaarden die zich in een (recent) verleden op de landbouwgrond bevonden. Bij natuurontwikkelingsgebieden gaat het om landbouwgronden waar geen of nauwelijks natuurwaarden aanwezig zijn, maar waar de potentiële waarden van natuur en landschap hoog worden ingeschat. Bij de realisatie van natuurontwikkelingsgebieden wordt, meer dan bij reservaten, *nieuwe* natuur gemaakt. Een ander verschil is dat deze laatste gebieden opnieuw worden ingericht. Bij reservaten is vaak alleen een marginale aanpassing in het landschap noodzakelijk. Realisatie van natuurontwikkelingsgebieden vergt dan ook een hogere vergoeding per hectare dan die van reservaten.

In het Natuurbeleidsplan uit 1990 werd als doelstelling opgenomen om in 2018 te beschikken over 100.000 ha reservaatgebied en 50.000 ha natuurontwikkelingsgebied. Met de reservaatvorming werd al een begin gemaakt in 1977. In de periode 1977-1990 is circa 18.750 ha reservaat gevormd, terwijl aan natuurontwikkelingsgebied voor 1991 zo'n 210 ha werd gerealiseerd. De overheid zou dus in de periode 1991-2018 ruim 130.000 ha landbouwgrond moeten aankopen voor natuurdoeleinden.

Door de recent doorgevoerde verbreding van het beheersbeleid is dit vooralsnog verlaagd tot ongeveer 124.500 ha. De verbreding past in het Programma Beheer, dat in 1995 werd gestart. Waar voorheen alleen de traditionele terreinbeherende organisaties in de gelegenheid werden gesteld om aangekochte natuurgebieden te beheren, wordt deze mogelijkheid vanaf de zomer van 1997 ook geboden aan particulieren zoals boseigenaren en agrariërs. Op 6.700 ha reservaatgebied kan worden geëxperimenteerd met particulier natuurbes-

Tabel 5.1 Realisatie reservaatgebieden en natuurontwikkelingsgebieden in de periode 1991-1997 (cumulatieve cijfers)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Reservaten							
Tussentijdse taakstelling	-	-	-	-	-	-	36.191
Realisatie	20.633	22.732	24.886	27.371	29.029	31.963	31.799
Natuurontwikkelingsgebieden							
Tussentijdse taakstelling	-	-	-	-	-	-	13.300
Realisatie	612	784	1.383	2.523	3.358	4.859	6.282

Bron: RIVM, 1997c.

heer. Dit houdt in dat de betreffende gebieden niet hoeven te worden aangekocht. Een andere wijziging in het beheersbeleid heeft betrekking op de bekostiging van het beheer. Deze zal niet meer plaatshebben langs de lijn van doelgroepen of categorieën van beheerders, maar op basis van de realisatie van rijksdoelen (resultaatgericht).

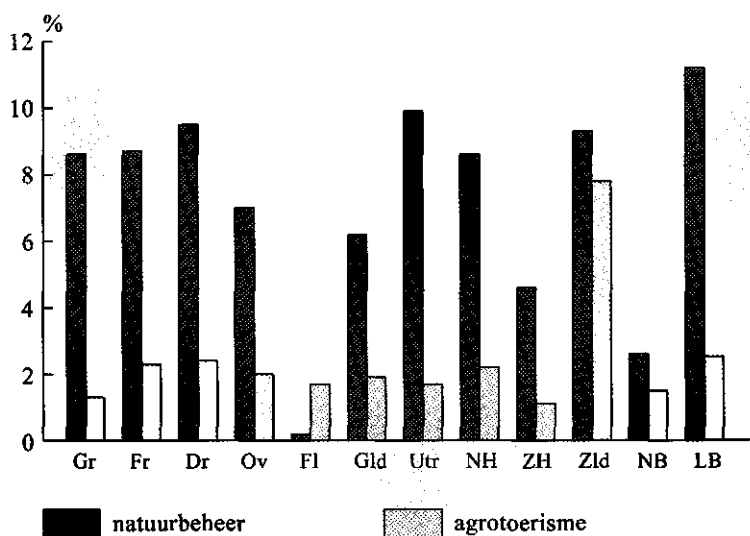
Realisatie natuurontwikkelingsgebieden niet op schema

De realisatie van de reservaten laat over de laatste jaren een constante opwaartse lijn zien. Vanaf 1992 is ieder jaar iets minder dan de benodigde 2.600 ha gerealiseerd (tabel 5.1). Op provinciaal niveau zijn er grote verschillen in realisatie; de provincies Groningen en Noord-Holland lopen voorop, Noord-Brabant, Limburg en Gelderland achteraan.

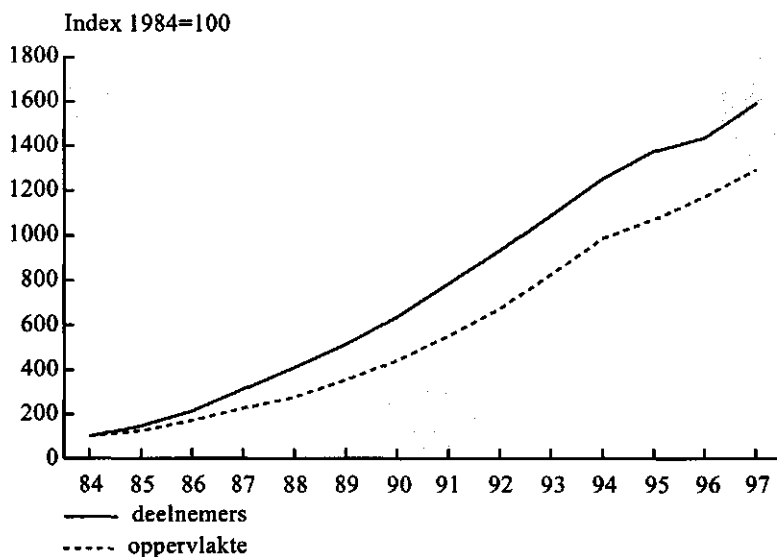
Met de realisatie van natuurontwikkelingsgebieden gaat het in verhouding minder goed: nog niet de helft van de taakstelling voor de periode 1991-1997 is gerealiseerd (tabel 5.1). Regionaal zijn er ook hier grote verschillen. In Limburg is nog nauwelijks grond voor natuurontwikkeling aangekocht (5% van de taakstelling), terwijl in Drenthe reeds 25% van de taakstelling is gerealiseerd.

Bovenstaande cijfers geven overigens een vrij ongenueanceerd beeld van de overheidsactiviteiten ten behoeve van natuurontwikkeling. De taakstellingen spreken over realisatie van gebieden, niet over aankoop van gebieden ten behoeve van natuurontwikkeling. Formeel is pas sprake van realisatie als een gebied is aangekocht en overgedragen aan een beheerder. In de jaren 1991-1996 werd iets meer dan 2.000 ha verworven zonder dat het is overgedragen aan een beheerder. Ook is een aantal gebieden gekocht die als ruilobject kunnen dienen bij de verwerving van natuurontwikkelingsgebieden (in het kader van land-inrichtingsprojecten).

Niettemin blijft de realisatie van natuurontwikkelingsgebieden achter bij de planning. Een mogelijke reden is dat provincies de voorkeur geven aan reservaatvorming boven natuurontwikkeling. De vertraging in de beginjaren zou verder kunnen samenhangen met het feit dat de natuurontwikkelingsgebieden, die, anders dan de reservaten, een nieuwe gebiedscategorie vormden, eerst moesten worden begrensd alvorens tot de aankoop kon worden overgegaan. Een belangrijker knelpunt betrof echter de beschikbare financiële middelen. Vooral in het begin van de jaren negentig waren er weinig middelen om gebieden met potentiële hoge natuurwaarden aan te kopen. Dit had onder andere te maken met de

Figuur 5.2 Ontwikkeling van het aantal agrariërs met beheersovereenkomst (exclusief ruime-jas-experiment) en van het beheerde areaal (Bron: Ministerie LNV)

Figuur 5.3 Percentage land- en tuinbouwbedrijven met een functie in natuurbeheer of agrotourisme naar provincie, 1997

langzame opstart van het Groenfonds. Met de extra financiële impuls van 163 miljoen gulden voor de EHS (Dynamiek en Vernieuwing) is hier verandering in gebracht.

5.2.2 Agrarisch natuurbeheer

Natuurbeheer in combinatie met agrarische productie is één van de vormen van multifunctionele of verbrede landbouw. Het agrarisch natuurbeheer op basis van beheersovereenkomsten volgens de Relatienota is daarvan het belangrijkste. Deze vorm van natuurbeheer heeft een vrij sterke groei doorgemaakt (figuur 5.2). Het aantal agrariërs met een beheersovereenkomst is gestegen van 400 in 1984 tot 6.600 in 1997, en de oppervlakte onder een overeenkomst steeg in deze periode van 3.700 tot 48.000 ha.

De afgelopen jaren zijn experimenten gestart waarbij ruime beheersgebieden kunnen worden begrensd, waarbinnen tot een bepaald maximum aan beheersovereenkomsten kunnen worden afgesloten: de zogenaamde "ruime-jasbenadering". Hierdoor kunnen meer boeren een overeenkomst afsluiten. Het doel van deze benadering is het agrarisch natuurbeheer te stimuleren en de uitvoering van het Relatienotabeleid te versnellen (LNV, 1997c). Het aantal deelnemers aan het ruime-jasexperiment is gestegen van 140 in 1995 tot bijna 500 in 1997, en de oppervlakte onder beheer van 900 tot 2.700 ha, wat overeenkomt met bijna twee derde van de maximale oppervlakte voor dit experiment. Er is dan ook besloten de "ruime jas" onder te brengen in de bestaande beheersregelingen.

De omvang van de markt voor betaald natuurbeheer door agrariërs wordt bepaald door de overheid. De taakstelling tot 2018 bestaat uit 135.000 ha agrarisch natuurbeheer, waarvan 90.000 ha binnen en 45.000 ha buiten de EHS (LNV, 1997c). Hierbij kan nog worden opgeteld de 6.700 ha die van de beoogde verwerving voor reservaten is verschoven naar particulier beheer. Als agrariërs hiervan circa 5.000 ha voor hun rekening kunnen nemen, is er op termijn een markt voor agrarisch natuurbeheer van ongeveer 140.000 ha, circa 9% van het areaal gras- en bouwland in 2018 (Luijt, 1997).

De gemiddelde oppervlakte onder beheer per deelnemer bedroeg in 1984 ongeveer 9 ha, daalde tot 6 ha in 1988 en steeg daarna tot circa 7 ha in 1997. Uitgaande van een gemiddelde oppervlakte onder beheer van 7 ha per deelnemer en een oppervlakte voor agrarisch natuurbeheer van 140.000 ha, zijn er in theorie voor 20.000 agrariërs mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer in 2018. Stel dat het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven daalt van 108.000 nu tot circa 70.000 in 2018 (-35%), dan zijn er voor circa 30% van de bedrijven mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer. Momenteel heeft 6,6% van alle land- en tuinbouwbedrijven een overeenkomst afgesloten. Het aandeel loopt uiteen van vrijwel nul in Flevoland tot 11% in Limburg (figuur 5.3).

De vraag is of het tempo waarin overeenkomsten worden afgesloten, kan worden vastgehouden. Vooral de bedrijfsstrategie van de boer bepaalt in hoeverre agrarische natuurbeheer met de bedrijfsvoering kan worden verweven. Zo volgen melkveehouders die daarvoor de meeste ruimte zien over het algemeen een "low cost"-strategie ("kostenbespaarders"). Bij het stimuleren van agrarisch natuurbeheer moet de bedrijfsstrategie daarom een belangrijke rol spelen. Eén van de mogelijkheden om dat te realiseren is het bevorderen van de communicatie tussen boeren met verschillende strategieën. Verder is aanbevolen meer gebruik te maken van convenanten met regionale verenigingen van boeren en het vaststellen van flexibele doelstellingen op gebiedsniveau. Dit vergroot het draagvlak

voor natuurbeheer onder boeren en leidt tot meer duurzame resultaten voor natuur en landschap (Van den Ham et al., 1998a en 1998b).

5.2.3 Bosbouw

Het totale bosareaal in Nederland bedraagt volgens de CBS Bodemstatistiek ongeveer 309.000 ha, wat neerkomt op 9% van de oppervlakte van Nederland. Staatsbosbeheer is de grootste bosbezitter. Van het totale bij het Bosschap geregistreerde bosareaal van 262.000 ha neemt deze organisatie een derde voor haar rekening. De op één na grootste categorie wordt gevormd door de particulieren. In 1996 hadden zij gezamenlijk bijna 60.000 ha bos, ofwel ruim een vijfde van het totaal. Dit aandeel is de afgelopen decennia voortdurend gedaald. Het overige bos is in handen van gemeenten, andere overheden, Natuurmonumenten en Provinciale Landschappen.

De jaarlijkse hutoogst uit dunningen is de afgelopen 10 jaar met iets minder dan 1 miljoen m³ vrij constant geweest. De vlaktegewijze eindhak is vanaf 1990 sterk afgenomen. Deze verandering hangt samen met ontwikkelingen op de houtmarkt, de afschaffing van de plantsubsidie en met nieuwe bosbouwconcepten als geïntegreerd bosbeheer (Hinszen et al., 1998). Nederland is bij lange na niet zelfvoorzienend in hout; in 1995 bedroeg de zelfvoorzieningsgraad slechts 7%. In overheidsnota's wordt als doelstelling genoemd verhoging van de zelfvoorzieningsgraad naar 17% in het begin van de 21e eeuw en naar 25% halverwege de 21e eeuw. Volgens de Natuurverkenning 1997 (RIVM, 1997c) kan de zelfvoorzieningsgraad echter maximaal oplopen tot 13%, maar daarvoor zou het bos geheel voor de houtproductie moeten worden ingericht en niet, zoals nu steeds meer het geval lijkt, mede voor recreatie en natuurbehoud. Meer waarschijnlijk acht het RIVM dat de zelfvoorzieningsgraad op het huidige niveau van 7% zal blijven.

Omdat een aantal maatschappelijk van belang geachte economische baten van het particuliere bos niet gepaard gaan met directe financiële opbrengsten voor de particuliere boseigenaar, ontvangen deze al enige decennia een subsidie per hectare. Vanaf 1 januari 1999 wordt het huidige beloningsstelsel (functiebeloning) vervangen door het Programma Beheer. Met dit stelsel wil de overheid meer sturen op resultaat. Voor het bos zijn (voorlopig) drie doelpakketten samengesteld, te weten: multifunctioneel bos, bos met accent natuur en natuurbos. Staatsbosbeheer valt buiten deze regeling.

Grote bosbedrijven niet verliesgevend

Voor de particuliere bosbouwsector resulteerde er in 1996 een negatief saldo van 3,4 miljoen gulden, tegen 2,2 miljoen gulden in 1995. Gezamenlijk maakten de particuliere boseigenaren in 1996 voor 24,6 miljoen gulden aan kosten, exclusief de kosten van het in grond en plantopstanden geïnvesteerde vermogen. De totale opbrengsten waren in 1996 met 21,2 miljoen gulden bijna gelijk aan die van het jaar daarvoor. In 1996 werd voor 11 miljoen gulden aan subsidies ontvangen, tegen 8,3 miljoen in 1995. De stijging van de subsidies is te danken aan hogere projectsubsidies, onder meer in het kader van het Overlevingsplan Bos en Natuur (OBN). Tegenover de inkomsten uit het OBN staat evenwel een groter bedrag aan kosten, zoals onder meer blijkt uit de toename van de uitgaven van door derden uitgevoerd werk met 2,4 miljoen gulden.

Uit bovenstaande cijfers volgt dat het gemiddelde Nederlandse particuliere bosbedrijf (met meer dan 5 ha bos) in 1996 geen kostendekkende exploitatie bereikte (tabel 5.2). De opbrengsten-kostenverhouding per hectare was lager dan in het voorgaande jaar, maar hoger dan in het begin van de jaren negentig. Rond het gemiddelde resultaat is er overigens een grote spreiding. De kleine bedrijven (met minder dan 50 ha bos) behalen slechtere resultaten dan de grote. De bedrijven met meer dan 250 ha bereikten gemiddeld een verhouding tussen opbrengsten en kosten van meer dan 100%.

5.3 Recreatie en toerisme

5.3.1 Algemeen

De sector recreatie en toerisme wint geleidelijk aan economische betekenis. In de sector zijn ruim 50.000 bedrijven actief, waarvan twee derde in de horecasector. Veel andere bedrijven hebben direct danwel indirect belang bij toeristisch-recreatieve activiteiten. De toeristisch-recreatieve bestedingen in Nederland bedroegen in 1995 circa 40 miljard gulden en waren goed voor een totale directe en indirecte werkgelegenheid van 213.000 mensjaren (280.000 arbeidsplaatsen). De werkgelegenheid groeide in de periode 1992-1995 met 6,5%, wat meer was dan in andere sectoren (tabel 5.3).

Het overheidsbeleid voor de recreatief-toeristische sector is, anders dan voor landbouw of verkeer, bij verschillende ministeries ondergebracht. Het ministerie van LNV behartigt het (openlucht)recreatiebeleid, wat de zorg voor de beschikbaarheid, bereikbaarheid en bruikbaarheid (inclusief beleving) van de groene recreatierruimte omvat. Het beleid gericht op het toeristisch bedrijfsleven valt onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van EZ. Daarbij komt dat ook het beleid van diverse andere ministeries van invloed is op het functioneren van de sector, zoals het sportbeleid (VWS), het mobiliteitsbeleid (Verkeer en Waterstaat) en het beleid inzake arbeidstijden en openingstijden (EZ en SoZa). Daarnaast spelen ook de lagere overheden een rol. In het kader van de decentralisatie-impuls is een aantal taken verschoven naar provincies en gemeenten, onder meer in het kader van de Wet op de Openluchtrecreatie.

Toeristisch beleid

Het toeristisch beleid voor de komende jaren is vastgelegd in de nota "Werken aan concurrentiekracht. Het toeristisch beleid tot 2000" van het ministerie van EZ (1996). Hierin ligt het accent op versterking van de concurrentiekracht van Nederland als aantrekkelijk toerisme- en recreatieland. EZ wil voorwaarden scheppen om de sector toerisme en recreatie te laten groeien, ondanks de toenemende internationale concurrentie. Een van de speerpunten is het creëren van investeringsruimte voor bedrijven en het realiseren van publieke infrastructuur in voor toeristen en recreanten aantrekkelijke gebieden. Deze ondersteuning is van belang aangezien de toeristisch-recreatieve sector al jaren sterk in ontwikkeling is en in de toekomst meer ruimte nodig heeft. In dit verband wordt een uitbreiding met 30% ten opzichte van het gebruik in 1994 genoemd. Ook zal de behoefte aan recreatief medegebruik van gebieden in de omgeving van toeristische bedrijven toenemen.

Tabel 5.2 Opbrengsten en kosten *) per hectare opgaand bos, 1994-1996 (particuliere bedrijven)

	1994	1995	1996
Opbrengsten			
Hout: op stam	70	117	65
geveld	41	57	54
Totaal	111	174	121
Subsidies	182	152	202
Jachthuur	20	22	24
Overig	38	35	40
Totale opbrengsten	351	384	388
Kosten			
Arbeid	87	73	61
Werk door derden	97	68	111
Werktuigen	35	33	29
Grond- en hulpstoffen	28	17	14
Grond en houtopstanden	49	52	58
Beheer, leiding en toezicht	176	166	165
Overig	13	16	14
Totale kosten	484	425	452
Opbrengsten per f 100,- kosten	72	90	86

*) Exclusief vermogenskosten.

Tabel 5.3 Werkgelegenheid (in mensjaren) in de periode 1992-1995 in een aantal sectoren

Sector	Werkgelegenheid 1995	Procentuele ver- andering 1992-95
Recreatie en toerisme	213.000	6,5
Landbouw en visserij	249.000	-5
Bank- en verzekeringswezen	185.000	0
Voedings- en genotmiddelenindustrie	152.000	-5

Bron: MRIT en CBS.

5.3.2 Openluchtrecreatie

In de jaren negentig is ook het beleid ten aanzien van openluchtrecreatie van een kwantitatieve benadering (tekortenbeleid) omgezet in kwaliteitsgericht beleid, met als doel de huidige recreatiemogelijkheden te behouden en de kwaliteit ervan te waarborgen. De doelstelling van het rijksbeleid zoals verwoord in de beleidsnota "Kiezen voor recreatie" (LNV, 1993) is de recreant blijvend waarborgen te bieden voor zijn vrijetijdsbesteding in de openlucht en vanuit dat gezichtspunt bij te dragen aan de leefbaarheid van ons land en aan de revitalisering van het landelijk gebied. Recreatiemogelijkheden ontstaan immers niet vanzelf en blijven ook niet zonder meer in stand. Het is evenmin vanzelfsprekend dat er naast ruimtevragende functies als woningbouw, economische bedrijvigheid, infrastructuur, landbouw en natuur voldoende ruimte voor recreatie blijft bestaan.

Recreatie op het grensvlak van stad en platteland

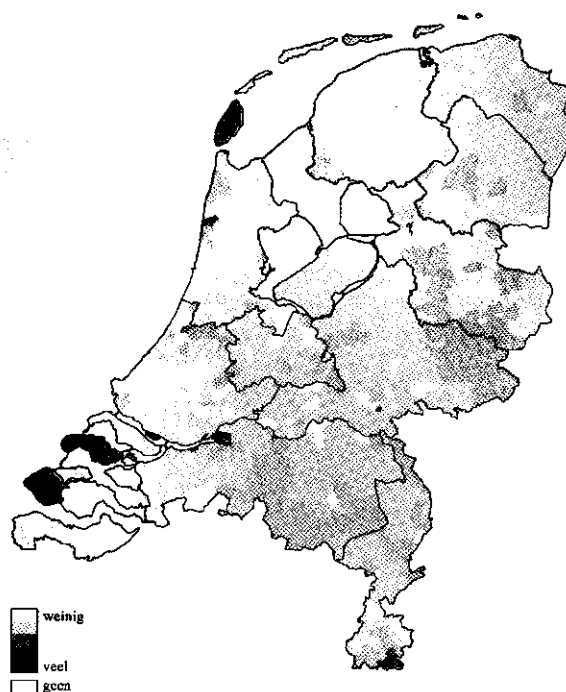
In het kader van het beleidsthema "Recreatie en verstedelijking" uit bovengenoemd beleid, heeft het ministerie van LNV in 1994 het project "Recreatie dicht bij huis" gestart. Het doel ervan is het aanbod aan recreatiemogelijkheden in de woonomgeving beter te laten aansluiten op de behoefte. Het project onderstreept de verschuiving in het denken dat recreatie niet alleen in het landelijk gebied ondersteuning behoeft, maar dat ook in en om de stad voldoende mogelijkheden moeten blijven bestaan voor vrijetijdsbesteding. Een bevestiging hiervan leverde ook het rapport over recreatie in 2020, dat in opdracht van het ministerie van LNV is opgesteld (Van den Heuvel, 1997).

Nederland beschikt over ruim 30.000 ha openbaar recreatiegebied, dat voor iedereen is opengesteld en waarin recreatievoorzieningen zijn aangelegd, zoals strandbaden, ligweiden en fiets- en wandelpaden. Dit zijn basisvoorzieningen die van collectief belang worden geacht. Ruim 28.000 ha wordt beheerd door recreatieschappen; dit zijn intergemeentelijke samenwerkingsverbanden (volgens de Wet Gemeenschappelijke Regelingen) die speciaal voor dit doel zijn ingesteld.

Om nieuwe financiële en organisatorische fundamenteën te plaatsen onder de sector recreatie, is in 1995 vanuit het ministerie van LNV het project "Recreatie op Eigen Benen" (ROEB) opgezet. Het project moet leiden tot een recreatiesector die minder afhankelijk is van financiering uit algemene middelen en meer zelfstandig en marktgericht bezig is. Om de publieke functie van openbare recreatie in de toekomst te waarborgen, moet de recreatiesector meer klantgericht gaan werken. Hiervoor wordt aanpassing van organisatievormen noodzakelijk geacht. In 1997 zijn acht pilotprojecten van start gegaan die invulling moeten geven aan dit beleid.

5.3.3 Agrotourisme

Naast agrarisch natuurbeheer is agrotourisme een veel genoemd voorbeeld van multifunctionele landbouw. Voor het eerst zijn er in 1997 landelijke cijfers beschikbaar gekomen over de omvang van deze activiteit. In totaal zijn er minstens 2.250 agrarische bedrijven met agrotourisme in Nederland, ofwel 2,1% van het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven (Koullil et al., 1998). Het aandeel varieert van ruim 1% in Groningen en Zuid-Holland tot bijna 8% in Zeeland. Ongeveer 60% van het aanbod bestaat uit bedrijven met één of meer

Figuur 5.4 Locatie van land- en tuinbouwbedrijven met een recreatievoorziening, 1997

vormen van verblijfsrecreatie, zoals een camping, logies en ontbijt, huisjes en groepsaccommodatie. Een kwart van de bedrijven heeft één of meer vormen van dagrecreatie, zoals verhuur van caravans en paarden, ontvangst van en verkoop aan recreanten. De overige bedrijven hebben zowel verblijfs- als dagrecreatie. Bedrijven met agrotourisme zijn vooral te vinden op Walcheren en Schouwen-Duiveland, in de Gelderse Vallei, de Graafschap, Salland en Twente, in Brabant (Peel, Kempen en Meierij), in het zuidelijk puntje van Limburg en op Texel (figuur 5.4). In het noorden en het westen van het land zijn de bedrijven met agrotourisme dun gezaaid. Agrotourisme komt vooral voor op de grondgebonden bedrijfstypen (graasdier- en akkerbouwbedrijven) en veel minder op de intensieve bedrijfstypen (tuinbouw- en hokdierbedrijven). Een uitzondering vormt agrotourisme in de vorm van ontvangst van en verkoop aan recreanten, die veel te vinden is op tuinbouwbedrijven.

De gemiddelde omvang van het landbouwgedeelte van de betreffende bedrijven is vrijwel gelijk aan dat van alle bedrijven. Verder is de arbeidsbezetting op de bedrijven met agrotourisme wat hoger door een grotere inbreng van vrouwelijke gezinsarbeid. De toekomstperspectieven ten slotte zien er op basis van de leeftijd- en opvolgingssituatie voor de bedrijven met agrotourisme beter uit dan voor alle bedrijven.

Tegelijk met de gegevens over het aanbod zijn er ook bedrijfseconomische gegevens over agrotourisme beschikbaar gekomen, die verzameld zijn op bedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. Deze bedrijven vormen qua type agrotourisme en ligging een goede afspiegeling van alle bedrijven met agrotourisme (Teeuwen en Voskuilen, 1998). De

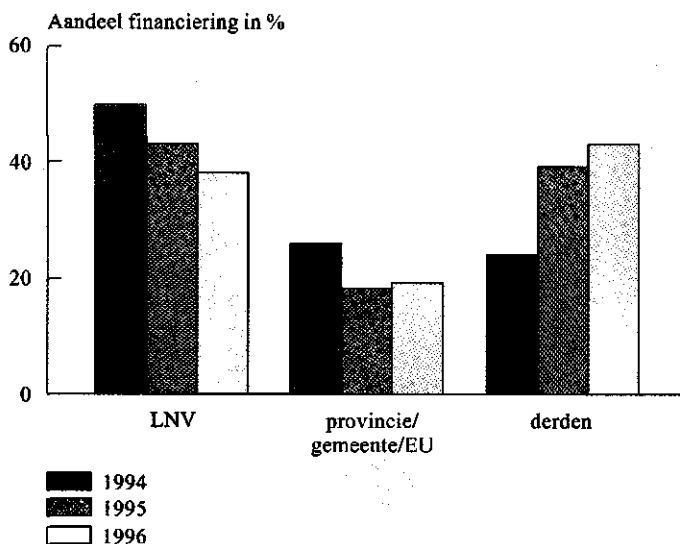
meeste ondernemers zijn al vrij lang actief op deze markt. In de loop der tijd hebben ze gemiddeld voor 40.000 gulden geïnvesteerd in deze tak. Met het agrotourisme hebben ze in 1995 een gemiddelde bruto-opbrengst van 21.400 gulden behaald. Daarvan resteert na aftrek van de vaste en variabele kosten een arbeidsopbrengst van 8.000 gulden als een vergoeding voor de arbeid die het gezin in de recreatietak heeft gestoken. De spreiding rond deze gemiddelde opbrengst is overigens groot. Per uur komen de verdiensten gemiddeld uit op 17 gulden. Het gemiddelde inkomen uit de recreatietak komt uit op 10.900 gulden, ofwel 17% van het totale gezinsinkomen. Van bedrijf tot bedrijf loopt het aandeel van het recreatie-inkomen echter sterk uiteen: van vrijwel nul tot meer dan de helft. Het totale inkomen dat bedrijven met agrotourisme in Nederland met de recreatietak realiseren, wordt geschat op 25 miljoen gulden in 1995. De schatting van Broekhuizen en Van der Ploeg (1997) van 40 miljoen gulden lijkt dan ook aan de hoge kant, evenals de schatting die zij geven van de potentiële mogelijkheden.

Naar verwachting bieden de ontwikkelingen in de recreatieve vraag kansen voor de uitbouw van het agrotourisme (Koullil et al., 1998). De agrariërs en hun organisaties willen die kansen benutten. Om dat met succes te kunnen doen is het van belang dat er regionaal wordt samengewerkt om combinaties van agrotouristische en andere recreatief-toeristische producten in de markt te zetten. Het gaat hierbij vooral om een aantrekkelijk en goed toegankelijk landschap, waarin voor de recreant verschillende activiteiten mogelijk zijn (LNV, 1997d). Vergroting van de toegankelijkheid van het agrarisch gebied stuit nu veelal nog op weerstand bij de agrariërs uit angst voor belemmeringen in de bedrijfsvoering (Teeuwen en Voskuilen, 1998). De terughoudendheid is deels weg te nemen door het vertrouwen van de agrariër terug te winnen door bepaalde zekerheden en stimulerende instrumenten te bieden voor duurzame bedrijfsvoering (Van Leiden, 1997).

5.4 Waardevolle Cultuurlandschappen

Waardevolle Cultuurlandschappen (WCL's) zijn een beleids-/gebiedscategorie in het Structuurschema Groene Ruimte (SGR). Het betreft de volgende 11 gebieden: Zuidwest-Friesland, Noord-Drenthe, Vecht-Regge, Noordoost-Twente, de Graafschap, Winterswijk, Veluwe, Waterland, Zak van Zuid-Beveland, de Meierij en Midden Limburg. Het zijn gebieden met belangrijke natuur- en landschapswaarden, cultuurhistorie en van betekenis voor recreatie en toerisme. De landbouw en soms de bosbouw is en blijft in deze gebieden een belangrijke sociaal-economische drager. De verschillende gebruiksfuncties in de WCL-gebieden zijn veelal sterk verweven, wat kan leiden tot spanning tussen met name landbouw enerzijds en natuur en landschap anderzijds. Het WCL-beleidsinstrument - een vorm van een geïntegreerde gebiedsgerichte aanpak - is bedoeld om deze spanning te vermindere(n) en nieuwe kansen te benutten. In de periode 1994-2001 is er in totaal 115 miljoen gulden beschikbaar, waarvan 60% bestemd is voor projecten gericht op een heroriëntatie van de landbouw. De provincie heeft de regie en het Rijk (LNV) stuurt op afstand. In de periode 1994-1997 zijn in de WCL-gebieden meer dan 1.000 projecten goedgekeurd. Daarmee was in totaal 160 miljoen gulden gemoeid (LNV, 1998a).

Het is de bedoeling dat de regio's het WCL-beleid over een paar jaar zonder LNV-bijdrage kunnen voortzetten. Intussen is het aandeel van LNV teruggelopen van 50% in 1994 tot 37% in 1997 en het aandeel van derden toegenomen tot 43% (figuur 5.5). In 1997

Figuur 5.5 Verdeling (%) investeringsbedrag in Waardevolle Cultuur Landschappen naar financiers (Bron: LNV, 1998a)

werd 58% van de LNV-gelden ingezet voor projecten "heroriëntatie landbouw". Daarmee is bijna voldaan aan de in het SGR geformuleerde doelstelling dat ten minste 60% van de LNV-bijdrage voor dit doel moet worden besteed (LNV, 1998a). De projecten kunnen verschillende doelstellingen hebben: agrarisch natuurbeheer, duurzame landbouw, verbeteren toegankelijkheid en beleevingswaarde, agrotourisme, ruimtelijke afstemming tussen verschillende functies en tegengaan milieubelasting en verdroging. In 1997 werden de meeste projecten uitgevoerd door landbouworganisaties (28%). Daarnaast werden ook veel projecten door particulieren (12%) en samenwerkingsverbanden (12%) uitgevoerd. Bijna 80% werd uitgevoerd door niet-overheden (LNV, 1998a).

Uit de monitoringgegevens over de eerste fase blijkt dat WCL heeft gezorgd voor betere verhoudingen tussen verschillende partijen. Met WCL-middelen werden partijen gestimuleerd om gezamenlijk activiteiten te ondernemen en knelpunten weg te nemen. Het vroegtijdig betrekken van de streek bij het opstellen van het gebiedsperspectief maakt de streek medeverantwoordelijk voor de inhoud en voor de oplossingsrichtingen. Hierdoor worden de economische dragers gemotiveerd om projecten uit te voeren. In alle WCL-gebieden is een netwerk ontstaan van organisaties. Nieuwe communicatievormen zijn opgezet (huiskamerbijeenkomsten, gebiedskrantjes, open dagen, etc.) en nieuwe netwerken zijn ontstaan, zoals samenwerkingsverbanden tussen landbouw, natuur, horeca, Kamer van Koophandel, recreatie, detailhandel. Voorts heeft de WCL-aanpak een aantal nieuwe "producten" opgeleverd in de sfeer van dag- en verblijfsrecreatie, nieuwe natuur, herstel van landschapselementen en uiteraard de gebiedseigen streekproducten en streekgerechten. Als het gaat om de relatie tussen overheden, wordt geconstateerd dat er in sommige gebieden sprake is van een spanning tussen het "bottom-up" aanleveren van projecten en het "top-down" goedkeuren daarvan door LNV (SC-DLO, 1997).

6. Landbouw en milieu

De milieubelasting door de land- en tuinbouw loopt terug. Dit geldt onder andere voor het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. Dat is sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd, vooral door de drastische vermindering van de grondontsmetting. Het fosforoverschot van de sector is ongeveer 30% kleiner geworden. Dat van stikstof is tussen 1985 en het begin van de jaren negentig eveneens aanzienlijk afgenomen, maar loopt sindsdien weer wat op. Dat hangt voor een deel samen met het emissiearm uitrijden van mest, de belangrijkste oorzaak van de vermindering van de uitstoot van ammoniak met 40% in de afgelopen 10 jaar. Tegenover deze gunstige ontwikkelingen staat dat de agrarische sector, evenals de hele economie, een stijgende CO₂-emissie te zien geeft. Dit komt vooral door de groei van de glastuinbouw. De bijdrage van de sector aan de verdroging en aan de afvalproductie is nog niet veel verminderd. Het RIVM verwacht dat de milieubelasting door de agrarische sector de komende 25 jaar verder zal dalen. Alleen de uitstoot van CO₂ zal nog toenemen. De meeste andere emissies nemen onvoldoende af om de door het beleid geformuleerde doelstellingen tijdig te realiseren. De vermindering van de milieubelasting gaat gepaard met relatief sterk stijgende milieukosten voor de sector, die inmiddels zijn opgelopen tot 5 à 6% van de bruto toegevoegde waarde.

6.1 Algemeen

Het RIVM constateert in zijn laatste milieubalans dat de milieukwaliteit in Nederland sinds de jaren tachtig aanzienlijk is verbeterd (RIVM, 1997a:11). De concentratie van milieubelastende stoffen is over een breed front verminderd. De belangrijkste uitzondering daarop is de emissie van het broeikasgas CO₂, die in strijd met het geformuleerde beleid nog steeds toeneemt. De vermindering van de milieubelasting is voor de meeste onderdelen nog onvoldoende om schadelijke effecten te vermijden. Verwacht wordt dat deze tendensen zich de komende tijd voortzetten (RIVM, 1997b).

De vraag of de landbouw beter of slechter presteert dan andere sectoren is moeilijk te beantwoorden, vanwege het specifieke karakter van de milieubelasting van de sector. Voorzover een vergelijking zinvol is, lijkt de land- en tuinbouw per saldo min of meer in de pas te lopen met andere sectoren. Zo is het aandeel in de landelijke CO₂-uitstoot tussen 1985 en 1996 gestegen van 3,7% tot 5,4%, maar is dat in de verzuring verminderd van bijna 40% tot ruim 35%. Het aandeel in het totale broeikaseffect en in de emissie van stikstof naar water bleef vrijwel ongewijzigd, maar het aandeel in de afvalproductie nam iets toe.

Aandeel agrarische sector in milieukosten relatief hoog

Afgaande op het niveau en het verloop van de milieukosten ontstaat de indruk dat de agrarische sector een relatief grote inspanning levert. De milieukosten voor de hele economie zijn, gecorrigeerd voor inflatie, tussen 1990 en 1996 met ongeveer 60% toegenomen (RIVM, 1997a:149) en komen inmiddels overeen met een kleine 3% van het bruto binnenlands product. De milieukosten van de agrarische sector zijn in die periode meer dan 10

keer zo groot geworden en komen overeen met ongeveer 5,5% van de bruto toegevoegde waarde. Een belangrijk deel van de milieukosten heeft betrekking op de opslag en afvoer van mest. Alleen in de openbare nutsbedrijven (onder meer electriciteitsopwekking en watervoorziening) is het aandeel van de milieulasten hoger dan in de landbouw. Die bedrijfstakken kunnen deze lasten echter vrij gemakkelijk doorberekenen aan de afnemers. Het RIVM verwacht dat ook in de komende decennia de milieukosten van de agrarische sector sterker zullen stijgen dan van andere sectoren: ten opzichte van 1995 zullen de milieukosten voor de hele economie in 2020, afhankelijk van het scenario, reëel met 30 tot 50% zijn toegenomen. Dat is minder dan de verwachte stijging van het nationaal inkomen. Voor de landbouw wordt een toename van de milieukosten verwacht tussen 60 en 150%. In 2020 zullen ze deze kosten dan ook opgelopen zijn tot 8 à 10% van de toegevoegde waarde.

De relatieve toename van de milieukosten enerzijds en het feit dat althans een aantal vastgelegde milieudoelstellingen niet tijdig zullen worden behaald (zie volgende paragrafen) anderzijds, doet vermoeden dat het uitgestippelde milieubeleid voor de agrarische sector de komende jaren regelmatig aanleiding zal geven tot discussie. Het verschijnsel dat de milieubelasting van de land- en tuinbouw ondanks de relatief grote inspanning, niet sneller daalt dan van andere sectoren, heeft vooral te maken met het specifieke karakter van de sector. Het is bijvoorbeeld veel eenvoudiger om de verzurende uitstoot van een tiental electriciteitscentrales terug te dringen dan die van 80.000 veehouderijbedrijven.

Landbouwmilieubeleid krijgt ander karakter

Binnen het landbouwmilieubeleid komen geleidelijk meer stimulerende regelingen. Een eerste voorbeeld is de landbouwmilieuverordening van de EU (zie paragraaf 3.4). Een tweede voorbeeld is de regeling "vrije afschrijving milieu-investeringen" (VAMIL), op grond waarvan het mogelijk is om investeringen in bijvoorbeeld groen-labelstallen en warmte/krachinstallaties snel af te schrijven. Een derde voorbeeld vormen de "groenlabelkassen". Door middel van een puntensysteem wordt bepaald hoe milieuvriendelijk een nieuw te bouwen kas is. Wanneer voldoende punten worden gehaald, komt de tuinder in aanmerking voor een lening met een lagere rente.

Een ander voorbeeld betreft de steun voor de omschakeling naar biologische landbouw. Deze is weliswaar nog klein (in 1997 ruim 600 bedrijven met ongeveer 1% van het totale landbouwareaal), maar vertoont wel een sterke groei: de laatste vijf jaar ongeveer 10% per jaar. Het feit dat sinds enige tijd enkele supermarktketens biologische voedingsmiddelen in het pakket opnemen zal ongetwijfeld een verdere stimulans inhouden. De biologische landbouw is in het algemeen aanzienlijk milieuvriendelijker dan de gangbare landbouw. Op sommige punten vallen er echter wel kritische kanttekeningen bij te maken, zoals het soms omvangrijke gebruik van natuurlijke bestrijdingsmiddelen (CLM, 1997a).

Een andere tendens, die in belangrijke mate met het voorgaande samenhangt, is dat dwingende regelgeving meer en meer wordt aangevuld door convenanten tussen overheid en bedrijfsleven, al dan niet samen met milieu-organisaties, waarin meer het accent ligt op doelstellingen en minder op middelen. Op regionaal niveau krijgt dit gestalte in de zogenaamde milieucoöperaties, waarvan er inmiddels verscheidene bestaan. Een belangrijk landelijk voorbeeld van deze benadering is het convenant tussen de glastuinbouw en de landelijke en provinciale overheden, dat eind 1997 na jarenlange onderhandelingen werd ondertekend. De milieu-organisaties waren wel bij het overleg betrokken, maar hebben het con-

Tabel 6.1 Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw

	Werkelijk verbruik (mln. kg actieve stof)					Reduc-	Taakstel-
	1984-88	1993	1994	1995	1996 (v)	tie (%) 96/84-88	ling (%) 2000 a)
Categorie:							
Grondontsmetting	10,25	2,59	2,54	2,39	1,75	83	68
Onkruidbestrijding	4,60	3,44	3,48	3,98	3,96	14	45
Schimmelbestrijding	4,45	4,61	4,58	4,49	4,10	8	36
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,53	0,55	0,67	3	36
Overige	1,31	2,05	1,75	1,20	0,35 b)	-	36
Totaal	21,30	13,25	12,88	12,61	10,83	49	50

a) Bron: IKC, 1997a; b) Vanaf maart 1995 exclusief minerale olie als hulpstof, die niet meer wordt aangemerkt als bestrijdingsmiddel. In 1994 ging het hierbij om ongeveer 1,5 miljoen kilogram actieve stof.

Bron: Brouwer et al., 1997.

venant niet ondertekend. In het convenant is onder meer vastgelegd dat met ingang van 2000 de tuinders de plicht hebben jaarlijks een rapport op te stellen over hun milieuprestaties. Ze zijn grotendeels vrij in de manier waarop ze de vastgelegde milieudoelstellingen willen realiseren. Bij de laatste gaat het onder meer om een drastische vermindering van het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen en om een forse uitbreiding van het glasareaal dat verwarmd wordt met warmte/krachtkoppeling of restwarmte.

6.2 Gewasbeschermingsmiddelen

Rond 1990 - een recenter cijfer is niet beschikbaar - nam de agrarische sector ongeveer 60% van het totale verbruik van bestrijdingsmiddelen voor zijn rekening. In het niet-agrarische verbruik, dat tussen 1985 en 1991 met een kwart is gedaald, heeft de houtverduurzamingssector een belangrijk aandeel (CBS, 1997b:66). In 1996 werd het totale verbruik van gewasbeschermingsmiddelen door de Nederlandse land- en tuinbouw geschat op 10,8 miljoen kilogram werkzame stof (tabel 6.1). Per hectare cultuurgrond werd er in 1996 bijna 5,5 kg actieve stof verbruikt. Dat was bijna 50% minder dan in de tweede helft van de jaren tachtig. Wanneer men dit relateert aan de groei van de plantaardige productie van 40 à 50% in de betreffende periode, betekent dit dat de efficiency van het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen met ongeveer een factor 3 is toegenomen, althans in kilogrammen actieve stof.

De sterkste daling van het verbruik - ruim 80% - deed zich voor bij de grondontsmettingsmiddelen, die voor meer dan de helft werden toegepast in de aardappelteelt. De vermindering was vooral een gevolg van de strenge regulering van de grondontsmetting,

het gebruik van resistente rassen en een intensieve grondbemonstering tegen aaltjes. Bij de onkruid- en insectenbestrijdingsmiddelen was in 1993 eveneens sprake van een duidelijke daling ten opzichte van de referentieperiode, maar de laatste jaren lijkt deze ontwikkeling te stagneren of zelfs in ongunstige zin te zijn omgebogen. Het RIVM wijst erop dat onkruid- en insectenbestrijdingsmiddelen vaak schadelijker zijn voor het milieu dan grondontsmettingsmiddelen (RIVM, 1997a:41). Bij de middelen tegen schimmels viel tot 1996 nog geen vermindering van het verbruik te signaleren. De tamelijk sterke daling in 1996 hing voor een deel samen met het vrij droge weer en was voor een ander deel het gevolg van het gebruik van middelen met een lagere dosering werkzame stof. Het verbruik van de "overige middelen" geeft, rekening houdend met de gewijzigde registratie van minerale olie als hulpstof, evenmin een duidelijke daling te zien. Voorlopige cijfers van het totale verbruik in 1997 komen uit op een stijging van meer dan 10%. De toename komt grotendeels voor rekening van het gebruik van schimmelbestrijdingsmiddelen als gevolg van de Phytophthora-problemen in de aardappelteelt.

In samenhang met de sterke teruggang van de chemische grondontsmetting komt het grootste deel van de totale vermindering van het verbruik voor rekening van de akkerbouw, waar zich sinds 1991 een vermindering van ongeveer 60% voordoet (Brouwer et al. 1997:177). In de veehouderij, die slechts circa 10% van het totale verbruik voor haar rekening neemt, is eveneens sprake van een dalende lijn, maar in de glastuinbouw lijkt zich de laatste jaren eerder een stijging dan een daling voor te doen.

Doelstellingen deels gehaald

Een vergelijking van de tot dusver bereikte reductie met de voor 2000 in het Meerjarenplan Gewasbescherming (MJP-G) vastgelegde taakstellingen wijst erop dat deze gehaald zullen worden voor de grondontsmettingsmiddelen. Realisatie van de taakstelling voor de andere categorieën middelen wordt erg moeilijk. Vooral in een aantal takken van de tuinbouw moet nog veel gebeuren. De algemene doelstelling van het beleid, namelijk een vermindering van de chemie-afhankelijkheid, komt voor wat betreft de grondontsmetting duidelijk dichterbij, maar voor de andere categorieën niet of nauwelijks. De afhankelijkheid van schimmelbestrijdingsmiddelen is, rekening houdend met de opkomst van nieuwe middelen met een lagere dosering, zelfs toegenomen (IKC, 1997a). Dat komt vooral doordat de aardappelziekte *Phytophthora infestans* voor steeds meer problemen zorgt. In de evaluatie van het gewasbeschermingsbeleid concludeert de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij dan ook dat de beoogde trendbreuk nog niet heeft plaatsgehad (TK, 1996).

Er bestaat trouwens niet altijd een rechtlijnig verband tussen het verbruik en de milieubelasting. Bij de loofdoding in de aardappelteelt blijkt de laatste jaren de introductie van nieuwe middelen gepaard te gaan met een toename van het aantal kilogrammen werkzame stof, maar ook met een kleinere milieubelasting (Brouwer et al., 1997: 86 e.v.). Het tegenovergestelde behoort echter ook tot de mogelijkheden: minder middel, maar meer milieubelasting.

Over niet-chemische bestrijdingsmethoden is vrij weinig informatie beschikbaar. Biologische bestrijding wordt het meest toegepast in de glasgroenteteelt. Daar werd in 1995 gemiddeld per hectare ruim 4.000 gulden uitgegeven voor deze vorm van bestrijding tegen ongeveer 6.000 gulden voor chemische bestrijding (Brouwer et al., 1997: 83). In de glasbloementeleel en de champignonteleel is de biologische bestrijding nog van onderge-

schikte betekenis, maar vertonen ze wel een stijgende lijn. Een andere vorm van niet-chemische bestrijding, de mechanische onkruidbestrijding, gaf tussen 1992 en 1995 voor een groot aantal gewassen een toename te zien (CBS, 1997b:70).

Verdere vermindering vereist veelomvattend beleid

Een deel van de ingezette ontwikkelingen zal na 2000 tot een verdere vermindering van het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen leiden. Dit geldt waarschijnlijk niet voor de grondontsmettingsmiddelen, gelet op de sterke afname in de afgelopen 10 jaar (RIVM, 1997b:49). Zelfs een stijging is niet uitgesloten omdat naar verwachting het areaal aardappelen en vollegrondsgroenten de komende jaren zal toenemen ten koste van de oppervlakte granen. Voor de andere categorieën middelen verwacht het RIVM een verdere daling. Per saldo kan het totale verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de agrarische sector in 2020 afgenomen zijn tot 8,3 à 9,4 miljoen kilogram werkzame stof (RIVM, 1997b:50).

Ten aanzien van de emissies van gewasbeschermingsmiddelen naar het oppervlaktewater verwacht het RIVM een verdere daling, maar onvoldoende om de doelstelling van 90% reductie te realiseren. Voor de emissie naar bodem en grondwater voorziet het RIVM zelfs geen verdere verbetering ten opzichte van het huidige niveau. Een vraag is of bij deze prognoses voldoende rekening is gehouden met de voorgenomen sanering van het huidige pakket van gewasbeschermingsmiddelen. Uit een onderzoek van de Plantenziektenkundige Dienst blijkt dat bij de herbeoordeling van middelen in het kader van het toelatingsbeleid het merendeel van de middelen voor open teelten niet voldoet aan de nieuwste, strenge normen en dus wellicht niet meer gebruikt zal mogen worden (PD, 1997).

Het voorgaande wijst erop dat extra inspanningen noodzakelijk zijn. In het kader van de tweede fase van het MJP-G zijn dan ook een aantal aanvullende maatregelen getroffen om realisering van de doelstellingen van het MJP-G binnen bereik te brengen (TK, 1997b). Er zijn nog diverse mogelijkheden om het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen verder terug te dringen, zoals: stimuleren van bedrijfsvergelijking, begeleiding bij de keuze van rassen en teeltsysteem, de ontwikkeling van nieuwe rassen, stimuleren van milieukeuren, beperking van het aantal toegelaten middelen en onderzoek naar en voorlichting over aangepaste teeltsystemen (zie Brouwer et al., 1997:100 e.v.). Daarnaast worden als mogelijkheden genoemd: heffingen, toepassing van bepaalde middelen op recept en een verzekering tegen mogelijke (inkomens)verliezen bij omschakeling op andere teeltsystemen (CLM, 1997b). In het algemeen is voor het draagvlak van het beleid van belang dat er een evenwicht is tussen de druk om de bedrijfsvoering aan te passen en de beschikbare (technische) mogelijkheden daartoe voor de producent.

6.3 Broeikasgassen en energieverbruik

De land- en tuinbouw als zodanig neemt circa 12% van de totale Nederlandse bijdrage aan het broeikaseffect voor zijn rekening (RIVM, 1997a:138). Het aandeel in de Nederlandse CO₂-uitstoot wordt weliswaar geschat op slechts circa 5%, maar het aandeel in twee andere broeikasgassen is aanzienlijk hoger. Het gaat hier om N₂O (lachgas) en CH₄ (methaan) waarin de landbouw volgens de jongste inzichten een aandeel heeft van 35 à 40%. N₂O komt vrij uit de bodem bij de omzetting van nitraat uit (kunst)mest en CH₄ komt vrij uit

Tabel 6.2 Emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw (miljoen kilogram)

	1985	1990	1994	1995	1996
Uitstoot kooldioxyde (CO ₂)	5.600	8.600	9.300	9.400	9.400
w.v. door glastuinbouw (gecorrigeerd voor temperatuur)	±4.700	±7.300	±8.000	±7.800	±8.000
Uitstoot methaan (CH ₄)	527	507	486	479	479
Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	23,6	22,2	26,4	27,6	27,5
Totaal, in miljard CO ₂ -equivalenten	24,0	26,1	28,8	28,0	28,0

Bron: RIVM-Milieubalans 1996 en, idem, 1997; CO₂-emissie glastuinbouw: Van der Velden et al., 1997 en Stuurgroep, 1998.

runderen en uit mestopslag. Een kilogram van deze twee gassen levert een veel grotere bijdrage aan het broeikaseffect dan een kilogram CO₂. In feite heeft de emissie van N₂O en CH₄ vanuit de agrarische sector een groter aandeel in het broeikaseffect dan de CO₂-uitstoot van deze sector.

Het energieverbruik van het totale agrocomplex (primaire sector plus toeleverende en verwerkende industrie) is 1,5 à 2 maal zo groot als dat van de land- en tuinbouw als zodanig (Brouwer et al. 1997:33 e.v.). Het totale energieverbruik per arbeidsplaats in het agrocomplex ligt ongeveer 40% boven het nationale gemiddelde. Dat verschil komt geheel voor rekening van de glastuinbouw. In de andere onderdelen van de sector is het energieverbruik per arbeidsplaats vrijwel even hoog of lager dan het landelijke gemiddelde.

De CO₂-uitstoot van de land- en tuinbouw is tot en met 1995 voortdurend toegenomen, heeft zich in 1996 gestabiliseerd (tabel 6.2) en is in 1997 waarschijnlijk verminderd. De geschatte uitstoot van N₂O gaf in de eerste helft van de jaren negentig een toename te zien, vooral als gevolg van het onderwerken van mest, maar lijkt de laatste jaren min of meer stabiel te blijven. De emissie van CH₄ is van 1985-1996 gedaald als gevolg van de inkrimping van de melkveestapel. Per saldo is het aandeel van de agrarische sector aan het broeikaseffect sinds 1985 weinig veranderd.

Energieverbruik glastuinbouw in 1997 gedaald

In het directe energieverbruik van de agrarische sector heeft de glastuinbouw een aandeel van meer dan 80%. Vanaf het midden van de jaren tachtig zijn het energieverbruik en de CO₂-emissie van de glastuinbouw vrijwel voortdurend toegenomen. Tussen 1984 en 1996 bedroeg de stijging bijna 80%. In die periode is het productievolume van de Nederlandse glastuinbouw ongeveer evenveel toegenomen, zodat de hoeveelheid energie per eenheid product per saldo min of meer gelijk is gebleven. In de jaren 1980-1985 had zich, waarschijnlijk onder invloed van de hoge energieprijzen, een vermindering met 35 à 40% voorgedaan (Van der Velden et al., 1997:65). Tussen 1985 en 1991 vertoonde dit kengetal, dat een belangrijke rol speelt bij het energiebeleid voor de glastuinbouw, een stijging. Sindsdien doet zich een voorzichtige daling voor, die in 1997 in een stroomversnelling lijkt te zijn gekomen. In dat jaar nam het productievolume per vierkante meter glas toe met 0,5%, maar het energieverbruik nam met ruim 7% af (Stuurgroep, 1998). De hoeveelheid energie

per eenheid product daalde dus met ongeveer 8%, waarmee de totale vermindering vanaf het referentiejaar 1980 uitkomt op 42%. De overeengekomen doelstelling voor het jaar 2000 is 50%, terwijl voor 2010 een vermindering van 65% wordt nagestreefd.

De energiebesparende investeringen beginnen blijkbaar hun vruchten af te werpen. In 1996 had ongeveer 87% van de glastuinbouwbedrijven een klimaatcomputer, beschikte circa 60% over een beweegbaar energiescherm en eveneens 60% over een condensor op de verwarmingsketel.

Behalve energiebesparende maatregelen op bedrijfsniveau, leverde het toenemend gebruik van warmte van derden (restwarmte en warmte uit warmte/kracht-installaties van nutsbedrijven) een belangrijke bijdrage aan de energiebesparing in 1997. In de afgelopen twee jaar is het aantal glastuinbouwbedrijven dat gebruik maakt van restwarmte verdubbeld, vooral door het gereedkomen van enkele projecten in de B-driehoek (bij Rotterdam) en in Drenthe. Naast voorlichting en onderzoek krijgt herstructurering van de sector de laatste jaren steeds meer aandacht als mogelijkheid om tot energiebesparing te komen. Daarmee worden tevens verschillende andere doelstellingen gediend, zoals productiviteitsverbetering en vermindering van de milieubelasting in het algemeen. Alleblas en Mulder (1997) berekenen dat het energieverbruik per eenheid product in de glastuinbouw in 2010 bij een "optimale" structuur van de bedrijven bijna 30% lager zou zijn dan bij een autonome ontwikkeling. Het aantal bedrijven zou in het eerste geval bijna 60% lager zijn dan in het tweede, bij een gelijke oppervlakte glas.

Energiebeleid in toekomst scherper?

De doelstellingen ten aanzien van de emissie van broeikasgassen zijn voortdurend in discussie. In het derde Nationaal Milieu Beleidsplan (NMP3, blz. 213) staat vermeld dat voor N_2O wordt gestreefd naar een stabilisatie tussen 1990 en 2000 en voor CH_4 naar een vermindering met 10%. Het ziet er naar uit dat de doelstelling voor N_2O niet zal worden gehaald, maar die voor CH_4 wel. Op dat laatste is de daling van de CH_4 -emissie uit de landbouw, die vooral een gevolg is van de melkquotering, van invloed. Ten aanzien van de landelijke CO_2 -emissie is een aantal jaren geleden afgesproken dat deze na 2000 minstens 3% lager dient te zijn dan in 1990 (NMP3, 1998:213), maar deze doelstelling zal niet worden gerealiseerd.

Gelet op het groeiend besef omtrent de ernst van de gevolgen van de klimaatsverandering en de in verband daarmee in december 1997 in Kyoto gemaakte afspraken, lijkt vroeg of laat een verdere aanscherping van het energiebeleid in de rede te liggen. Voor Nederland komen deze afspraken waarschijnlijk neer op een reductie van de totale emissie van broeikasgassen met 6% in 2010 ten opzichte van 1990. Voor de CO_2 -emissie gaat het CPB uit van een vermindering met 3% ten opzichte van 1990, terwijl bij het beleid zoals voorgenomen in het Derde Nationaal Milieubeleidsplan een stijging van zo'n 15% mag worden verwacht (CPB, 1998:117). Een (verdere) verhoging van de energieprijzen zal wellicht een onderdeel vormen van het aangescherpte energiebeleid. Het CPB stelt althans dat een verdere verhoging van energieheffingen de meest kosteneffectieve manier is om de CO_2 -emissie te beperken (CPB, 1998:107). De vraag blijft of een eventuele verhoging van de energieprijs ook van toepassing zal zijn op de glastuinbouw. Tot dusver wordt deze sector ontzien, evenals andere energie-intensieve sectoren.

Tabel 6.3 Emissie van nutriënten door de agrarische sector naar het milieu (miljoen kilogram)

	1985	1990	1993	1994	1995	1996
Uitstoot fosfor (P) naar bodem	87	71	67	70	63	60
Uitstoot stikstof (N) naar bodem	527	426	427	461	509	473
Uitstoot ammoniak (NH ₃)	239	220	184	160	141	138

Bron: RIVM-Milieubalans, diverse jaren.

De prognoses van het RIVM voor het toekomstig verloop van de bijdrage van de agrarische sector aan het broeikaseffect verschillen al naar gelang het scenario. Voor CO₂ verwacht het RIVM in twee van de drie scenario's, die zijn ontleend aan het Centraal Plan-Bureau, een vrij sterke stijging als gevolg van een verdere productiegroei van de glastuinbouw (RIVM, 1997b: 49). Het glasareaal zal daarbij enigszins inkrimpen. Voor de andere twee "agrarische broeikasgassen" wordt op een daling gerekend vanwege de inkrimping van de veestapel. Per saldo zou dit min of meer een stabilisatie ten opzichte van 1995 betekenen. Alleen in het derde scenario, waarin de productiegroei van de glastuinbouw beperkt blijft tot 25%, tekent zich een substantiële daling af. Meer gedetailleerde berekeningen van LEI-DLO op basis van dezelfde CPB-scenario's komen voor 2010 op een daling van de CO₂-emissie door de glastuinbouw en wel met 5% ten opzichte van 1990 (Brouwer et al. 1997:40 e.v.). Een belangrijk verschil met het RIVM is dat LEI-DLO een verdubbeling verwacht van het gebruik van restwarmte in de periode 1997-2010. De door LEI-DLO voor de glastuinbouw verwachte vermindering van de CO₂-emissie zou vrij goed sporen met een nationale reductiedoelstelling van 6%.

6.4 Mest en ammoniak

Sinds het midden van de jaren tachtig is de emissie van fosfor naar de bodem vanuit de agrarische sector met ongeveer 30% verminderd en er lijkt nog steeds sprake te zijn van een dalende lijn (tabel 6.3). Bij stikstof deed zich in de tweede helft van de jaren tachtig eveneens een duidelijke daling voor, maar de laatste jaren lijkt deze te zijn omgebogen in een toename. Belangrijke oorzaken van de daling van de emissies zijn de inkrimpande rundveestapel onder invloed van de melkquotering, de verlaging van het fosfaatgehalte van het (varkens)voer en het zuiniger omspringen met meststoffen door de boeren in het algemeen. Zo is de hoeveelheid stikstofkunstmest tussen 1985 en 1993 verminderd van 500.000 tot 370.000 ton, waarna zich in 1994 en 1995 weer een beperkte toename voerde. De hoeveelheid fosfaat in kunstmest verminderde van circa 85.000 ton in 1985 tot zo'n 62.000 ton in 1995, maar lag in 1996 weer wat hoger. De stijging van het stikstofgebruik in de laatste paar jaar hangt voor een deel samen met weersomstandigheden, zoals de natte winter van 1994/95, waardoor veel stikstof uitspoelde, en de droge zomers van 1995 en 1996, die eveneens aanleiding gaven tot extra bemesting. Daarnaast is de recente toename van de stikstofemissie deels toe te schrijven aan het verplicht onderwerken van mest in het kader van het ammoniakbeleid. Daardoor komt er meer stikstof in de bodem

Tabel 6.4 Verliesnormen en mineralenheffingen in het kader van het mestbeleid

	1998	2000	2002	2005	2008/10
Fosfaatverliesnorm (kg P_2O_5 /ha) a)	40	35	30	25	20
Lichte heffing (f per kg fosfaatverlies b)	2,50	5,00	5,00	5,00	5,00
Zware heffing (idem) b)	10,00	20,00	20,00	20,00	20,00
Aanvoernorm fosfaat (kg/ha) c)	100/120	85	80	80	80
Stikstofverliesnorm grasland (kg N/ha)	300	275	250	200	180
Stikstofverliesnorm bouwland (idem)	175	150	125	110	100
Stikstofheffing (f/kg N)	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50

a) 1 kg fosfaat komt overeen met bijna 0,44 kg fosfor (P); b) Tot en met 2002 geldt de lichte heffing voor de eerste 10 kg overschrijding van de norm, nadien voor de eerste 5 kg. De zware heffing geldt voor de volgende kilogrammen overschot; c) De aanvoernormen gelden voor bedrijven die niet MINAS-plichtig zijn; in 1998 geldt voor grasland een ruimere aanvoernorm dan voor bouwland.

Bron: Brouwer et al., 1997.

beschikbaar voor de planten, wat tot dusver onvoldoende is gecompenseerd door een vermindering van de kunstmestgift.

Mineralenaangiftesysteem gestart

De belangrijkste elementen van het mest- en mineralenbeleid zijn weergegeven in het Landbouw-Economisch Bericht van 1997 (zie Silvis en Van Bruchem, 1997: 181 e.v.). Het mineralenaangiftesysteem (MINAS), dat met ingang van 1998 voor bedrijven met meer dan 2,5 grootvee-eenheden per hectare verplicht is, brengt een aanzienlijke administratieve belasting met zich mee, maar confronteert wel iedere deelnemer met het werkelijke overschot van zijn bedrijf. Ruim de helft van de melkveebedrijven valt, op basis van de situatie van 1997, onder deze verplichting. De invoering van MINAS wordt begeleid met een uitgebreide voorlichtingscampagne. Het is de bedoeling dat het systeem geleidelijk wordt uitgebreid tot andere groepen bedrijven. Daarnaast is van belang dat in het kader van het Project Keten Kwaliteit Melk vanaf het jaar 2000 melk van bedrijven die niet meedoen aan MINAS, tegen een lagere prijs zal worden afgezet in het diervoedercircuit (LNV, 1998b).

Tabel 6.4 geeft een overzicht van de vastgestelde normen en heffingen. Bij de evaluatie van het beleid in 2000 zal rekening worden gehouden met resultaten uit de praktijk. Daartoe zijn 240 voorbeeldbedrijven aangewezen.

Een belangrijke nieuwe ontwikkeling in het kader van het mestbeleid in het afgelopen jaar was de totstandkoming van wetgeving inzake de herstructurering van de varkenshouderij (zie hoofdstuk 12). Vermindering van het mineralenprobleem was een van de doelstellingen van deze maatregelen. Verwacht wordt dat hierdoor, en door een verdere verlaging van het fosfaatgehalte van het veevoer, het fosfaatoverschot met ongeveer 14 miljoen kilogram zal verminderen.

Een complicerende factor bij het mestbeleid is de tegenvallende ontwikkeling van de export van pluimveemest. In de "Integrale Notitie" (TK, 1995) werd verondersteld dat deze export zou toenemen tot 15 miljoen kilogram fosfaat. In 1995 bedroeg deze export

ruim 13 miljoen kilogram fosfaat, maar in 1996 is dit gedaald naar 8,5 miljoen kilogram, terwijl in 1997 slechts 7 miljoen kilogram werd geëxporteerd. Volgens het RIVM (1997b:51) zal deze export niet of nauwelijks groeien. Afhankelijk van het scenario zal de totale mestproductie tussen 1995 en 2020 met 15 tot 30% verminderen (RIVM, 1997b:52). Dat hangt samen met een kleinere mestproductie per dier en met de verwachte, vrij forse, inkrimping van de veestapel. Deze wordt voor melkvee geschat op 20 tot 30% en voor varkens op 15 tot 50%.

Aanvullend mineralenbeleid aangekondigd

De prognoses van het RIVM wijzen erop dat de terugdringing van de mineralenoverschotten nog onvoldoende snel gaat om de vastgestelde normen voor 2010 te halen (RIVM, 1997b:53/54). Dit geldt voor stikstof op grasland en voor fosfaat in het algemeen. Het RIVM trekt daaruit de conclusie dat "de instrumentatie van het vastgestelde mestbeleid niet toereikend is om de gestelde verliesnormen voor fosfaat en stikstof te bereiken, zowel op korte als op lange termijn" (RIVM, 1997b:53). Dit zou kunnen betekenen dat een vrij groot deel van vooral de veehouders in de toekomst zal worden geconfronteerd met aanzienlijke bedragen aan fosfaat- en stikstofheffingen. Het alternatief is dat de overeengekomen normen worden afgezwakt, zoals in feite de afgelopen jaren ook is gebeurd.

Bij de huidige uitstoot van fosfor naar de bodem van ongeveer 30 kg/ha neemt de uitspoeling naar grond- en oppervlaktewater slechts langzaam af (RIVM, 1997a:87). Dit probleem doet zich vooral voor op de sterk fosfaatverzadigde gronden, waarvoor dan ook aanvullende maatregelen zijn aangekondigd. De mogelijke inhoud daarvan is nog niet bekend (LNV, 1998a). De nitraatconcentratie in het bovenste grondwater onder maispercelen daalt weliswaar, maar onder gras- en bouwland neemt deze nog verder toe. Onder ruim een derde van het landbouwareaal was in 1995 de nitraatconcentratie in het grondwater hoger dan de in EU-verband nagestreefde grenswaarde van 50 mg/l (Oenema et al., 1997:15). Deze auteurs verwachten dat zich hierin een gestage verbetering zal voordoen, maar dat in 2015 nog onder circa 20% van de landbouwgrond deze waarde zal worden overschreden. Dit betreft vooral de droge zandgronden.

De regering heeft dan ook aangekondigd dat er aanvullend beleid zal worden ontwikkeld gericht op het verminderen van de stikstofbelasting van deze gronden. Juist op deze, van nature arme gronden heeft de kunstmest de ontwikkeling naar de huidige, tamelijk welvarende landbouw mogelijk gemaakt. Toch wijzen de ervaringen op het speciale melkvee-proefbedrijf "De Marke" in Oost-Gelderland, dat grotendeels op dergelijke grond is gelegen, erop dat ook daar de grenswaarde niet onhaalbaar is. Het nitraatgehalte in het grondwater is daar gedaald van bijna 200 milligram per liter in 1990 tot minder dan 50 milligram gemiddeld in de laatste jaren (Aarts, 1998). Hierbij moet wel worden aangetekend dat de kostprijs van melk op "De Marke" 4 à 5 cent per kilogram hoger is dan op een vergelijkbaar bedrijf (Mandersloot et al., 1998).

In de praktijk is een aanzienlijke vermindering van de mineralenverliezen mogelijk, zoals onder meer blijkt uit de resultaten van de zogenaamde MDM-bedrijven (Management op Duurzame Melkveebedrijven). Deze hadden in 1995/96 een fosfaatoverschot, berekend volgens de MINAS-regels, van 35 kg/ha, terwijl het vergelijkbare overschot op het gemiddelde melkveebedrijf uit het Informatienet van LEI-DLO 67 kg/ha bedroeg (Brouwer et al., 1997:68). Voor stikstof waren de overschotten respectievelijk 273 en 359 kg/ha. Deze rela-

tief gunstige resultaten gingen niet gepaard met een hogere kostprijs. Een vergelijking met de verliesnormen (tabel 6.4) geeft aan dat de MDM-bedrijven in 1995/96 in doorsnee al voldeden aan de normen voor 2000. Hierbij moet worden bedacht dat zich een vrij grote spreiding rond het gemiddelde voordoet en dat op de MDM-bedrijven hoge eisen worden gesteld aan de capaciteiten van de ondernemers. Het is de vraag welk deel van de agrariërs aan deze eisen kan voldoen. Anderzijds zullen op enige termijn ongetwijfeld nieuwe technische mogelijkheden ter beschikking komen, waardoor een verdere verlaging van de mineralenoverschotten binnen bereik komt.

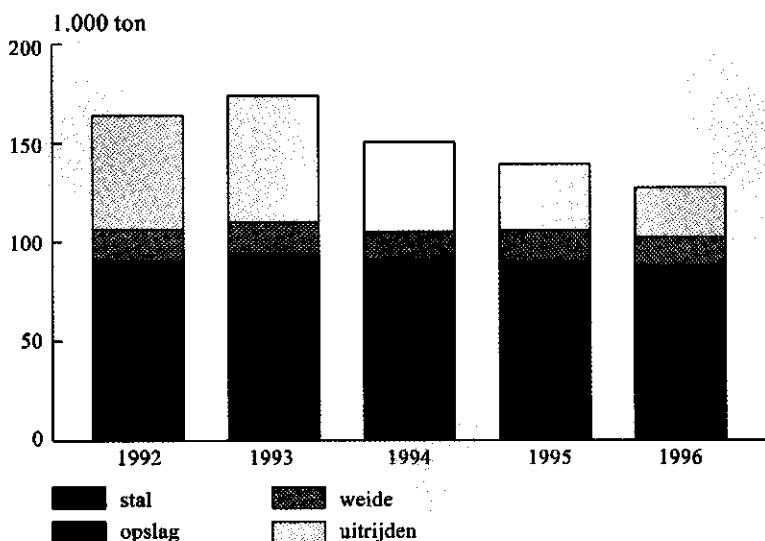
In wezen gaat het om een betere benutting van de aangevoerde mineralen. Er zijn aanwijzingen dat de stikstof-efficiency van de Nederlandse melkveehouderij de afgelopen decennia is teruggelopen. In 1950 werd 46% van de aangevoerde stikstof benut, maar in 1980 was dit nog slechts 16% (Van Bruchem, 1997). In 1990 was de benutting weer toegenomen tot 19%. Vooral een verbetering van de (micro)biologische functies van de bodem kan volgens deze auteur bijdragen aan een grotere stikstofbenutting in de melkveehouderij.

Ammoniakemissie omlaag

De uitstoot van ammoniak is tussen 1985 en 1996 met ongeveer 40% verminderd (tabel 6.3). Hierbij moet worden aangetekend dat deze gegevens deels zijn gebaseerd op berekende emissiefactoren. Metingen van de concentratie van ammoniak in de lucht leveren voor de periode 1990-1996 geen duidelijke daling op (Erisman et al., 1998). De oorzaken van deze tegenstrijdigheid zijn niet duidelijk. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de werkelijke reductie bij bepaalde methoden van emissiearm uitrijden kleiner is dan werd aangenomen (RIVM, 1997a: 40). Op grond hiervan zou de werkelijke ammoniakemissie 10% hoger zijn dan in tabel 6.3 is aangegeven. In verband met de tegenvallende emissiereductie bij het uitrijden is het beleid op dit punt aangescherpt, in die zin dat in de voor nitraatuitspoeling gevoelige gebieden (voornamelijk de zandgronden) alleen de meest effectieve emissiearme uitrijtechnieken zijn toegestaan.

De grootste bijdrage aan de verlaging van de ammoniakuitstoot in de afgelopen jaren komt voor rekening van het emissiearm uitrijden van mest (mestinjectie, direct onderwerken enzovoort). Sinds 1980 is de ammoniakemissie bij het uitrijden, die toen meer dan de helft van het totaal vertegenwoordigde, bijna 80% verminderd. Het aandeel van deze emissiebron is daardoor teruggelopen tot ongeveer 20%. De uitstoot bij het weiden en vanuit de stallen blijft ongeveer gelijk en die vanuit de mestopslag vertoont de laatste paar jaar een duidelijke daling (figuur 6.1). Het overkappen van mestsilos levert maar een beperkte bijdrage aan de vermindering van de ammoniakuitstoot.

Omdat inmiddels het overgrote deel van de mest emissiearm wordt uitgereden, is aannemelijk dat de daling van de ammoniakemissie de komende jaren trager zal verlopen dan in de afgelopen tijd. Er zijn nog wel mogelijkheden om via aanpassing van de veevoeding de ammoniakuitstoot te beperken (IKC, 1997b). De bouw van emissiearme stallen begint op gang te komen, vooral in gebieden waar AmmoniakreductiePlannen van kracht zijn, maar is een geleidelijk en kostbaar proces. De bedoeling is om in 1999 een Algemene Maatregel van Bestuur in te voeren op grond waarvan emissiearme stallen verplicht worden voor bedrijven met meer dan 2 GVE per hectare, met een overgangsperiode tot 2010.

*Figuur 6.1 Berekende ammoniakemissie van de veestapel naar emissieplaats, 1992-1996
(Bron: Berekend uit gegevens CBS-Landbouwtellingen)*

Reductiedoelstellingen niet tijdig bereikt?

Op grond van een en ander verwacht het RIVM dat de voor 2000 beoogde halvering van de ammoniakemissie ten opzichte van 1980 niet vóór 2005 zal worden gerealiseerd (RIVM, 1997a:54). De voor 2005 beoogde reductie van 70% zou zelfs pas na 2020 worden bereikt. Een en ander wijst erop dat extra inspanningen noodzakelijk zijn, te meer omdat de zure depositie vooral in de zandgebieden in 2020 in het algemeen nog meer dan tweemaal zo hoog zal zijn dan toelaatbaar wordt geacht (RIVM, 1997a:121/122). Alleen bij een forse inkrimping van de veestapel wordt het beeld anders. Wanneer deze achterwege blijft, zullen (vrijwel) alle landbouwhuisdieren in emissiearme stallen moeten worden gehuisvest. Volgens het RIVM kan met een maximale inzet van "bewezen technische maatregelen" een reductie van de ammoniakemissie tot ongeveer 60 miljoen kilogram worden bereikt. De daarvoor benodigde maatregelen zouden minstens 1 miljard gulden per jaar kosten, meer dan 10% van de verwachte toegevoegde waarde van de veehouderij (RIVM, 1997b:198). Het bereiken van de doelstelling van maximaal 50 miljoen kilogram NH_3 vereist een verdere inkrimping van de veestapel, dan wel totaal nieuwe technologieën. De maatregelen in het kader van de herstructurering varkenshouderij (zie hoofdstuk 12) dragen aan deze doelstelling bij doordat er zogenaamde varkensarme zones komen. De genoemde verlaging wordt noodzakelijk geacht om natuurgebieden te beschermen en om de vitaliteit van de bossen te verbeteren. Ongeveer 20% van de Nederlandse bossen is onvoldoende vitaal.

6.5 Verdroging en afval

Het vitaliteitsprobleem wordt niet alleen veroorzaakt door verzuring, maar ook door verdroging. Deze komt vooral tot uiting in de geleidelijke daling van de grondwaterstand. Metingen wijzen erop dat in 1995 min of meer sprake was van een stabilisatie van de grondwaterstanden, maar het droge weer in 1996 zorgde voor een verdere daling. Volgens de laatste inventarisatie is ruim 620.000 ha met hoofd- of nevenfunctie natuur verdroogd (RIVM, 1997a:111). Waarschijnlijk kan zo'n 60% van de verdroging worden toegeschreven aan de ontwatering van de landbouw (RIVM, 1997a: 110). Daarnaast hebben bebouwing, asfaltering en dergelijke tot gevolg dat het regenwater steeds sneller wordt afgevoerd. Binnen de landbouw zorgen vooral cultuurtechnische werken voor een verlaging van het waterpeil door een versnelde afvoer van water. Verder speelt de beregening van landbouwgewassen een rol. Deze vertoont op langere termijn gezien een stijgende lijn. In de periode 1976-1985 werd gemiddeld per jaar 176.000 ha beregend en in de periode 1986-1995 in doorsnee 227.000 ha, terwijl de regenval in de tweede periode circa 10% groter was dan in de eerste (Brouwer et al., 1997:106).

Stijgende waterkosten voor de agrarische sector

Verwacht wordt dat de vraag naar (leiding)water de komende decennia fors zal toenemen; de ramingen van het RIVM lopen uiteen van 7% tot 41% voor de periode 1995-2020 (RIVM, 1997b:77). Daarbij zal meer dan in het verleden gebruik (moeten) worden gemaakt van oppervlaktewater. De eisen aan de kwaliteit daarvan zullen dus strenger worden en de concurrentie om het water zal heviger worden. Een en ander zal ongetwijfeld consequenties hebben voor de agrarische sector, in de vorm van meer beperkingen ten aanzien van het watergebruik en van vervuilende emissies, en in de vorm van hogere lasten voor water en waterbeheer.

Een concreet voorbeeld van dat laatste is de belasting op grondwateronttrekking, die vanaf 1 januari 1997 geldt voor hoeveelheden vanaf 40.000 m³. In 1995, toen de vrijstellingsgrens nog 100.000 m³ was, hebben naar schatting ruim 600 agrarische bedrijven meer dan 40.000 m³ water gebruikt. Zij zouden op basis van de nieuwe grens ongeveer 6 miljoen gulden aan heffing hebben moeten betalen (Brouwer et al., 1997:107). Een ander voorbeeld is de stijging van de prijs van leidingwater, dat de laatste jaren ieder jaar ongeveer 10% duurder is geworden. In 1995 kostte het leidingwater de agrarische sector naar schatting zo'n 185 miljoen gulden (Brouwer et al., 1997:108). De totale "waterlasten" (polderlasten, zuiveringslasten, kosten van beregening en van leidingwater enzovoort) van het gemiddelde landbouwbedrijf (exclusief tuinbouw) bedroegen in 1994/95 en 1995/96 bijna 7.700 gulden, tegen 6.400 gulden in 1990/91 en 1991/92 (Brouwer et al., 1997:115). Daarnaast is aannemelijk dat de landbouw in sommige gebieden te maken krijgt met opbrengstreducties ("vermatingschade") doordat bij het waterbeheer een hogere prioriteit wordt gegeven aan het behoud van natuurwaarden. Inmiddels is hiervoor een vergoedingsregeling van kracht.

In het kader van het verdrogingsbeleid worden op gebiedsniveau projecten ontwikkeld, waarbij een beroep kan worden gedaan op de GEBEVE-regeling (Gebiedsgerichte Bestrijding Verdroging). In 1996 was nog maar 4 miljoen gulden van de in dat kader beschikbare 48 miljoen gulden uitgegeven. Een belangrijke oorzaak van deze trage ontwikkeling is dat bij de anti-verdrogingsprojecten veel partijen zijn betrokken en dat het veel tijd

en creativiteit vergt om deze op een lijn te krijgen. Het RIVM verwacht dan ook niet dat de voor 2000 geformuleerde doelstelling - 25% minder verdroogd natuurgebied ten opzichte van 1985 - gehaald zal worden. Ten aanzien van de doelstelling voor 2010 - 40% minder - verwacht het RIVM dat deze in 2020 vrijwel gehaald zal zijn (RIVM, 1997b:159). Toch zou ook dan nog 60% van de natuurgebieden te droog zijn, zodat aanvullend beleid niet uitgesloten lijkt.

Meer agrarisch afval, maar groter deel hergebruikt

Over de ontwikkeling van de bijdrage van de agrarische sector aan de afvalproductie bestaat slechts summiere informatie. In 1996 bedroeg de totale afvalproductie (exclusief mest) van deze sector ruim 1,6 miljoen ton, wat ongeveer 70% meer was dan tien jaar tevoren (RIVM, 1997a:148). Hierbij moet onder andere worden gedacht aan organisch afval, vooral in de vorm van plantenresten, die in het algemeen goed opnieuw zijn te gebruiken in de vorm van compost. Verder gaat het om landbouwplastic en ander verpakkingsmateriaal. De totale Nederlandse afvalproductie is in de genoemde periode toegenomen van ruim 46 miljoen ton tot 51 miljoen ton. Het aandeel van de agrarische sector is dus beperkt, maar vertoont wel een stijging. Onder andere de opkomst van de substraatteelt in de glastuinbouw, die extra afval oplevert in de vorm van substraatkorrels enzovoort, is daarop van invloed geweest.

Behalve beperking van de totale hoeveelheid afval, wordt er naar gestreefd het hergebruik te vergroten en storten en lozen zoveel mogelijk te vervangen door verbranden. Het hergebruik van landbouwafval - in 1996 bijna circa 85% van het totaal - is sinds 1985 ongeveer verdubbeld (RIVM, 1997a:148). Voor de totale Nederlandse afvalproductie bedroeg de groei van het hergebruik bijna 60% en kwam het aandeel van hergebruik in 1996 op 73%. Het verbranden van landbouwafval is met ruim 50% toegenomen, iets minder sterk dan de afvalverbranding in het algemeen. De hoeveelheid landbouwafval die wordt gestort, nam in de aangegeven periode af met ruim 35%, terwijl er landelijk gezien sprake was van een vermindering met bijna 60%. Met betrekking tot de ontwikkeling van de afvalproductie scoort de land- en tuinbouw dus relatief ongunstig, maar met betrekking tot de verwerking van het afval tamelijk gunstig. Voor de volledigheid moet erop worden gewezen dat de agrarische sector ook grote hoeveelheden afval verwerkt, vooral in de vorm van compost en een deel van het veevoeder.

Het RIVM verwacht dat de totale afvalproductie tot 2020 nog met 10 à 25% zal toenemen (RIVM, 1997b:248/249). Voor de agrarische sector varieren de prognoses, afhankelijk van het scenario, van een daling met ruim 20% tot een stijging met 23%. Meer dan 90% van het agrarisch afval zal dan worden hergebruikt en er zal niets meer worden gestort. Van de totale afvalproductie zal ongeveer 85% worden hergebruikt.

7. Structuur van de land- en tuinbouw

De productiecapaciteit van de land- en tuinbouw in Nederland vertoont de laatste jaren een lichte daling. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven daalt sneller, wat betekent dat de gemiddelde productie per bedrijf steeds verder toeneemt. Grote bedrijven omvatten een steeds groter wordend aandeel van de totale productiecapaciteit. Bedrijven zijn sterk type-trouw: het komt bijna niet voor dat ze geheel van type veranderen. Wel is er nog steeds een tendens dat gecombineerde bedrijven zich specialiseren. Gelijk met de afname van het aantal bedrijven daalt ook het aantal arbeidskrachten dat hierop werkzaam is. Het aandeel van de arbeidskrachten van buiten het gezin wordt steeds groter, met name in de tuinbouw. Het areaal cultuurgrond daalt licht. Het aandeel van de pacht in het totale areaal cultuurgrond vertoont nog steeds een afname. Mede hierdoor neemt de kapitaalbehoefte van de boeren en tuinders toe. In de bedrijven is gemiddeld 1,75 miljoen gulden geïnvesteerd, waarvan zo'n 60% in grond en gebouwen. De investeringen in de akkerbouw, glastuinbouw en veehouderij belopen de laatste 10 jaar tussen de 5 en 6,5 miljard gulden per jaar. Op bedrijfsniveau lopen de bedrijfsinvesteringen in de periode 1992-1996 uiteen van gemiddeld 67.000 gulden in de akkerbouw tot 113.000 gulden per jaar in de glastuinbouw.

7.1 Omvang van de productie

De totale productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw gemeten in Nederlandse Grootte-Eenheden (nge) neemt de laatste jaren licht af. In de periode mei 1991 tot mei 1997 verminderde de productiecapaciteit met ongeveer 0,7% per jaar, terwijl er in 1987-1991 per saldo nog sprake was van een toename van 0,4% per jaar (tabel 7.1). De vermindering voltrok zich vooral in de graasdierhouderij. Ook in de glastuinbouw daalde de productiecapaciteit tot vorig jaar. Intussen is echter weer volop in kassen geïnvesteerd, zodat de Meitelling van 1998 waarschijnlijk een stijging zal laten zien.

Ondanks de al jaren voortdurende vermindering van de productiecapaciteit neemt de graasdierhouderij nog steeds het grootste aandeel (ruim 40%) in de totale productie van de land- en tuinbouw voor haar rekening. De productiecapaciteit in de glastuinbouw is eveneens vrij omvangrijk en vertegenwoordigt 20% van het totaal. De intensieve veehouderij, akkerbouw en overige tuinbouwsectoren nemen alle ongeveer een achtste deel van de totale productiecapaciteit voor hun rekening. De laatste jaren hebben zich in deze verdeling geen grote veranderingen voorgedaan.

Grote bedrijven steeds belangrijker

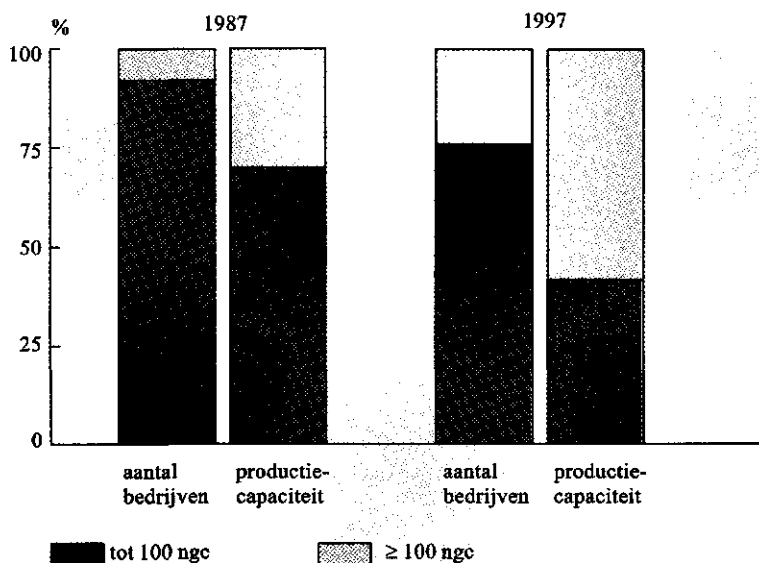
Per bedrijf neemt de gemiddelde productiecapaciteit nog steeds toe. In 1987 bedroeg de gemiddelde bedrijfsomvang 47 nge, terwijl dit in 1997 was gestegen tot 73 nge. Het aandeel grote bedrijven met een omvang van 100 nge en meer neemt duidelijk toe (figuur 7.1). In 1987 had nog maar 8% van de bedrijven een dergelijke omvang, maar in 1997 was dit al een kwart. Ter illustratie: een glastuinbouwbedrijf van 100 nge komt overeen met 0,5 ha potplanten en een melkveebedrijf van 100 nge heeft circa 75 melkkoeien. Grote bedrijven

Tabel 7.1 Ontwikkeling en verdeling van de totale productiecapaciteit (in nge) naar sector a) in de periode 1987-1997

Sector	Verandering in % per jaar				Verdeling nge (%)	
	'87-'91	'91-'94	'94-'96	'96-'97	1987	1997
Akkerbouw	0,3	-1,9	2,3	0,2	14	12
Glastuinbouw	2,7	0,9	-0,8	-1,7	18	20
Overige tuinbouw	2,0	1,2	-0,3	1,0	12	13
Graasdierhouderij (incl. voedergewassen en gras)	-0,9	-2,2	-1,1	-3,0	42	41
Intensieve veehouderij	-1,4	0,4	-1,4	3,5	14	14
Alle sectoren	0,4	-0,8	-0,6	-0,6	100	100

a) Binnen de verschillende tijdvakken zijn de prijsveranderingen buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren.

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

Figuur 7.1 Verdeling van de bedrijven naar omvang en aandeel in productiecapaciteit, 1987 en 1997 (Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO)

Tabel 7.2 Type-verandering van gecontinueerde bedrijven (in %) naar type in 1984 en 1994 a)

Type in 1984	Aantal in 1984	Type in 1994 (%)						
		akk.	glastb.	ov.tb.	grasd.	int. vee	gecom.	totaal
Akkerbouw	9.441	87	0	2	2	1	8	100
Glastuinbouw	5.985	0	94	6	0	0	0	100
Overige tuinbouw	7.994	1	9	84	1	0	4	100
Graasdierbedrijven	42.938	2	0	0	88	1	8	100
Intensieve veehouderij	7.349	2	0	1	6	81	9	100
Gecombineerde bedrijven	8.519	18	0	9	17	12	44	100
Totaal	82.226	13	8	10	49	9	11	100

a) Voor de vergelijkbaarheid is in de onderzochte periode één nge-norm gehanteerd.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

nemen dan ook een toenemend deel van de totale productiecapaciteit voor hun rekening. Momenteel wordt meer dan de helft (58%) van de totale productiecapaciteit in de land- en tuinbouw geproduceerd door de groep bedrijven van 100 nge en meer, tegen 30% in 1987.

Type-verandering van gecontinueerde bedrijven

Het komt bijna niet voor dat bedrijven in de loop van de tijd volledig van productierichting veranderen. Voor alle gespecialiseerde bedrijfstypen geldt dat 80% of meer van de tussen 1984-94 gecontinueerde bedrijven hetzelfde type heeft behouden (tabel 7.2). Van de bedrijven met gecombineerde productietakken in 1984 is ruim de helft in de loop der jaren meer gespecialiseerd geworden, met name richting akkerbouw (18%), graasdierhouderij (17%) en intensieve veehouderij (12%). De glastuinbouwbedrijven zijn het minst van type veranderd. Slechts 6% van deze bedrijven is in de periode 1984-94 overgegaan naar een ander type, namelijk overige tuinbouw. Dit kan het gevolg zijn van het deels of volledig afstoten van de glastuinbouw tak of van een uitbreiding van de teelt van overige (opengronds) tuinbouwproducten. Een tegengestelde ontwikkeling heeft zich ook voorgedaan: zo veranderde 9% van de overige tuinbouwbedrijven in 1984 naar glastuinbouwbedrijf in 1994.

7.2 Bedrijfsstructuur

In mei 1997 telde ons land bijna 108.000 land- en tuinbouwbedrijven van 3 nge en meer. Dit was 2,5% minder dan in mei 1996 (tabel 7.3). Het aantal graasdierbedrijven is verreweg het grootst; bijna de helft van het totaal aantal bedrijven behoort tot dit type. In de periode 1996-1997 voltrok zich bij deze groep de sterkste daling; het aantal bedrijven nam af met 4%. Bij de andere bedrijfstypen is in 1996-97 eveneens een daling van het aantal

bedrijven waarneembaar. Een uitzondering hierop vormt de intensieve veehouderij. De stijging komt vooral voor rekening van de varkensbedrijven die met 1,5% in aantal opliepen. De toename vond plaats voor het uitbreken van de varkenspest begin 1997. Gezien de op stapel staande herstructurering van de sector wordt de komende jaren een inkrimping verwacht. Opmerkelijk is verder de vrij forse daling van het aantal glastuinbouwbedrijven sinds 1994. Gelet op de recente verbetering in bedrijfsresultaten en bestaande expansieplannen binnen deze sector is voorlopig geen sterke daling meer te verwachten.

Opheffingen en stichtingen

De voortdurende afname van het aantal land- en tuinbouwbedrijven bestaat in overwegende mate uit bedrijfsopheffingen (tabel 7.4). Een opgeheven bedrijf kan in zijn geheel of in delen worden verkocht. Een andere mogelijkheid is dat eerst het vee, de inventaris en dergelijke worden afgestoten en daarna de grond, waarbij men nog een korte tijd in het huis blijft wonen. Daarna kan de boerderij of tuinderswoning een andere functie krijgen, bijvoorbeeld voor wonen of recreatie. Tegenover de bedrijfsopheffingen staat een niet onaanzienlijk aantal nieuw in de landbouwtelling verschenen bedrijven in de vorm van stichting en (af)splitsing, gemiddeld 0,9% per jaar. Een rol in de aantalsontwikkeling spelen ook bedrijven die groter of kleiner dan 3 nge worden en daardoor wel of niet meer worden geregistreerd (telgrensoverschrijdingen).

In de periode 1990-1997 zijn er wat de nieuw verschenen bedrijven betreft enige verschillen naar productierichting. Opengrondstuinbouw- en intensieve-veehouderijbedrijven zitten enigszins boven het gemiddelde van 0,9% per jaar (respectievelijk 1,8% en 1,3%), terwijl de gemengde bedrijven daar iets onder zitten (0,6%). Verschillen zijn er eveneens naar bedrijfsomvang.

Het nieuw verschijnen van bedrijven heeft verhoudingsgewijs het meest betrekking op kleine bedrijven (beneden 20 nge 1,7% per jaar) in met name de overige graasdierhouderij en wat minder in de opengrondstuinbouw. Het nieuw verschijnen van grote bedrijven ligt weliswaar op een wat lager niveau, maar bedraagt voor bedrijven van 70 nge of groter jaarlijks toch nog gemiddeld 0,5%. Ruim de helft van de bedrijfshoofden bij de nieuw verschenen bedrijven was jonger dan veertig jaar en ruim een vierde tussen veertig en vijftig jaar. Ongeveer een op de vijf bedrijfshoofden is ouder dan 50 jaar.

Het percentage opheffingen is in de akkerbouw relatief hoog (-3,9% tegenover -2,9% gemiddeld); in de melkveehouderij en bij de gemengde bedrijven was dit met amper -2,5% per jaar minder dan gemiddeld. De meeste opgeheven bedrijven zijn klein: ruim drie vierde had een omvang van minder dan 40 nge (65% tot 20 nge en 14% 20 tot 40 nge). In veel gevallen ging het om bedrijven van oudere agrariërs zonder opvolger en voor een deel ook om nevenberoepsbedrijven. Bij deze kleine bedrijven waren vooral de overige graasdierbedrijven sterk vertegenwoordigd.

Bedrijfsopheffing had in de periode 1990-1997 voor ruim de helft van de gevallen betrekking op agrariërs van 60 jaar en ouder. Ruim een tiende was tussen 55 tot 60 jaar, terwijl rond een derde jonger dan 55 jaar was. Bij agrariërs van circa 60 jaar of ouder zonder opvolger, gaat het meestal om vrijwillige bedrijfsopheffing. Gedwongen bedrijfsopheffing heeft daarentegen vaak betrekking op agrariërs die jonger zijn dan 55 jaar. Deze groep wordt verder aangeduid met de term "voortijdige beëindigers". Financiële en economische factoren spelen bij deze vorm van beëindiging een belangrijke rol, zoals het niet kunnen voldoen aan betalingsverplichtingen.

Tabel 7.3 Ontwikkeling van het aantal bedrijven (in % per jaar) naar bedrijfstype, 1987-1997

Bedrijfstype	Veranderingen in % per jaar a)				Aantal bedrijven in 1997
	1987-1991	1991-1994	1994-1996	1996-1997	
Akkerbouw	-2,3	-0,8	0,1	-0,2	14.652
Glastuinbouw	0	-1,5	-3,6	-3,2	8.785
Overige tuinbouw	-2,2	-2,0	-3,1	-2,9	11.962
Graasdierbedrijven	-1,1	-1,7	-2,8	-4,0	50.471
Intensieve veehouderij	-3,1	-2,9	-3,8	0,8	11.392
Gecombineerde bedrijven	-3,9	-2,0	-3,4	-0,6	10.657
Alle bedrijfstypen	-1,8	-1,8	-2,7	-2,5	107.919

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn, binnen de verschillende tijdvakken, de prijsveranderingen buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren.

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

Tabel 7.4 Verloop van het aantal bedrijven naar aard van de mutatie, 1990-1997

Aantal bedrijven in 1990	124.903
Opgeheven	- 20.110
Nieuw verschenen	+ 6.312
Saldo	-13.798
	111.105
Saldo onder/boven telgrens e.d.	- 3.186
Aantal bedrijven in 1997	107.919

Bron: LEI-DLO Mutatiebestand.

Tabel 7.5 Aantal bedrijfsbeëindigingen tot 55 jaar naar bedrijfsomvang, 1992-1995

Bedrijfsomvang	Tot 30 jaar	30 - 40	40 - 50	50 - 55	Totaal
Tot 40 nge	132	254	269	143	798 (60%)
40 - 70 nge	25	76	75	33	209 (16%)
70 - 100 nge	6	43	54	24	127 (9%)
100 nge en meer	18	59	86	43	206 (15%)
Totaal	181	432	484	243	1.340 (100%)
%	14	32	36	18	100

Bron: LEI-DLO Mutatiebestand.

Voortijdige bedrijfsbeëindigingen en faillissementen

In de periode 1990-1997 zijn 1.340 bedrijven voortijdig beëindigd. De meeste van deze bedrijven lagen in Zuid-Holland (25%), Noord-Brabant (20%) en Gelderland (13%). De modale leeftijd van de voortijdige beëindigers lag rond 40 jaar (tabel 7.5). De meeste voortijdig beëindigde bedrijven waren klein: 60% telde minder dan 40 nge. Meestal waren dit gemengde bedrijven, die als nevenberoepsbedrijf werden geëxploiteerd. Verder had 16% van de beëindigde bedrijven een omvang tussen 40 en 70 nge, waarvan de meeste hoofdberoepsbedrijf waren. Bijna een kwart van de voortijdig beëindigde bedrijven was groter dan 70 nge. Van alle voortijdige bedrijfsbeëindigingen had een derde betrekking op de glastuinbouw (vooral in 1993-1995) en een achtste op de varkenshouderij (met name in 1992-1994). Het zijn vooral jongere agrariërs met een overwegend klein bedrijf die voortijdig zijn gestopt en naar verhouding weinigen met een groot bedrijf. In het algemeen heeft de cultuurgrond van de voortijdig beëindigde bedrijven een agrarische bestemming gehouden. Er zijn weinig bedrijven voortijdig beëindigd als gevolg van onteigening vanwege woningbouw, wegeaanleg of recreatie. Een beperkt deel van de voortijdige bedrijfsbeëindigingen heeft de vorm van een faillissement. Liquidatie van het bedrijf brengt vaak voldoende op om de schulden af te lossen. Gemiddeld over de periode 1992-1995 waren er jaarlijks 115 faillissementen. In de piekjaren 1993 en 1994 ging het om respectievelijk 137 en 125 gevallen; in 1997 viel het aantal faillissementen terug naar 89.

Meeste verzoeken om financiële steun vanuit glastuinbouw

Het aantal agrariërs dat een beroep deed op financiële steunregelingen is de laatste jaren verder gedaald. Zo daalde het aantal verzoeken om financiële hulp in het kader van het Besluit Bijstandsverlening Zelfstandigen (BBZ) van 558 in 1996 naar 474 in 1997. Net als vorig jaar waren relatief veel verzoeken afkomstig uit de glastuinbouw (30%), waarvan in totaal 91 uit de glasbloemen- en 42 uit de glasgroentesector. In andere sectoren was het percentage aanvragen lager: zowel uit de melkveehouderij, de akkerbouw en de varkenshouderij kwam circa 10% van het totale aantal aanvragen. Bij toekenning van het verzoek om steun in het kader van deze regeling krijgt de aanvrager in het algemeen een lening.

Het aantal verzoeken om borgstelling via het Borgstellingsfonds (BF) in 1997 was, met 53% van het totale aantal aanvragen, eveneens het hoogst in de glastuinbouw. Verder kwam een groot aantal verzoeken (60 stuks) uit de varkenshouderij. Ook dienden relatief veel pluimveehouders een aanvraag in voor borgstelling (35 stuks).

Het aantal ingediende aanvragen voor financiële hulp in het kader van de IOAZ-regeling (Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte gewezen Zelfstandigen) daalde van 271 in 1996 naar 220 in 1997. Het merendeel van de aanvragen kwam, evenals in 1996, uit de sectoren melkveehouderij en varkenshouderij.

Bijdrageregeling ondersteunde innovatieproces

Van eind 1991 tot begin 1997 is voor de land- en tuinbouw de Bijdrageregeling innovatieprojecten van kracht geweest. Intussen is deze in gewijzigde vorm opgegaan in het Stimuleringskader (Innovatie markt en concurrentiekracht). De regeling was destijds in het leven

Tabel 7.6 Aantal aanvragen Bijdrageregeling innovatieprojecten per bedrijfstype

Bedrijfstype	Aantal aanvragen Bijdrageregeling innovatieprojecten			
	aantal	% van bedrijven van dat type	aantal goed-gekeurd	% van ingediend
Akkerbouw	52	0,35	21	40,3
Tuinbouw a)	217	1,41	111	51,3
Blijvende teeltbedrijven	53	0,94	28	52,8
Graasdierbedrijven	37	0,07	13	35,1
Hokdierbedrijven	110	1,07	52	47,3
Overig b)	24	-	4	16,7
Totaal	493	0,45	229	46,5

a) Exclusief blijvende teeltbedrijven; b) Aan primaire sector gerelateerde bedrijven.

Bron: Diederer et al., 1998.

geroepen om innovaties in de land- en tuinbouw (op projectbasis) te stimuleren. Activiteiten die voor subsidie in aanmerking kwamen moesten gericht zijn op kostenverlaging, verbetering van bedrijfssystemen, kwaliteitsverbetering, bescherming van het milieu, productvernieuwing en dergelijke.

Uit een recente economische en bestuurlijke evaluatie van de regeling blijkt dat bijna 500 subsidieaanvragen werden ingediend (tabel 7.6). De helft daarvan had als doel machines of apparatuur in technisch opzicht te verbeteren. Automatisering speelde in ongeveer een kwart van de projecten de belangrijkste rol. De overige projecten beoogden vooral verbeteringen in logistiek en opslag te bewerkstelligen en - vooral in de plantaardige sector - verbeteringen in de teeltwijze. Ongeveer de helft van de aanvragen werd gehonoreerd. Relatief veel aanvragen (44%) hadden betrekking op tuinbouw: groententeelt, sierteelt en vooral champignonteelt. Vanuit de veehouderij werden relatief weinig aanvragen ingediend. Het hoge aantal aanvragen uit de tuinbouwhoek wordt mede verklaard uit de ruimere technologische mogelijkheden voor innovatie in deze arbeidsintensieve sector, zoals mechanisatie, automatisering, verbetering van logistiek en procesbeheersing. Ook wordt genoemd de relatief grote omvang van de bedrijven en de nog steeds voortdurende schaalvergroting in de tuinbouw, waardoor kapitaalintensieve investeringen eerder rendabel worden.

De ambitie van de regeling was innovatie te bevorderen en te vergemakkelijken. De gerealiseerde projecten hebben tot voorbeeld gediend binnen de sector. Voorlichters, collega-ondernemers, leveranciers, onderzoekers en scholieren hebben voor een aantal projecten grote belangstelling getoond. Over twee derde van de projecten werd in vakbladen geschreven. Ook is navolging door collega-ondernemers geconstateerd. Veel innovatieprojecten zouden waarschijnlijk ook zonder subsidie zijn uitgevoerd. Niettemin heeft de regeling een duidelijke steun betekend voor het innovatieproces (Diederer et al., 1998).

Tabel 7.9 Veranderingen in het agrarisch grondgebruik, 1987-1997

	Aantal ha 1997 x1000	Gem. verandering/jaar (%)		Verdeling ha (%)	
		1987-1992	1992-1997	1987	1997
Totale areaal cultuurgrond a)	1965	-0,3	-0,2	100	100
w.o.: grasland	1030	-1,1	-0,6	56	52
voedergewassen	245	2,4	1,4	10	12
overig bouwland	564	-0,3	-0,4	29	29
tuinbouw open grond	102	2,7	0,2	4	5
tuinbouw onder glas	10	2,0	-0,1	0,5	0,5
braak + snelgroeiend hout	14	2,8	17,8	0,3	0,7

a) Oppervlakte cultuurgrond (gemeten maat) in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

moeders. Daarmee wordt hun arbeidstrategie minder bepaald door trouwen en/of kinderen krijgen en meer door de wil om gebruik te maken van de eigen arbeidsmogelijkheden. Verder speelt mee dat men niet langer alleen van het agrarisch inkomen afhankelijk wil zijn. Veel vrouwen die elders een inkomen verdienen, verwachten hun baan te blijven combineren met werk op het bedrijf. Daarnaast blijft voor een deel van de jonge vrouwen een arbeidsperspectief aantrekkelijk, waarbij werk op het bedrijf en in de huishouding kan worden gecombineerd.

Ten opzichte van de studiegebieden in Italië en Noorwegen valt op dat in Nederland veel vrouwen hoofdzakelijk op het agrarisch bedrijf hun inkomen verdienen. In Italië en in Noorwegen werken veel meer vrouwen buitenshuis, omdat de agrarische bedrijven veelal parttime worden gedreven en te weinig inkomen verschaffen. In Griekenland werkt eenzelfde aantal vrouwen op het bedrijf, maar dit wordt vooral veroorzaakt door het gebrek aan betaald werk op het platteland. De waardering voor het agrarisch werk is sterk verschillend. In de zuidelijke studiegebieden ervaren vrouwen het meer als een last, die hun weinig inkomen oplevert. In de noordelijke studie gebieden biedt agrarisch werk vrouwen een aantrekkelijke optie om dicht bij huis een inkomen te verdienen.

7.4 Grond

In de afgelopen tien jaar is het areaal cultuurgrond in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven verder gedaald. Het jaarlijkse dalingspercentage bedroeg gemiddeld 0,2%. Meer dan de helft van het land- en tuinbouwareaal wordt gebruikt als grasland. Bijna 30% is als bouwland in gebruik en de rest hoofdzakelijk voor de teelt van voedergewassen. De afgelopen tien jaar is deze verdeling nauwelijks gewijzigd (tabel 7.9).

Het areaal glastuinbouw is in de periode 1987-1997 over het geheel genomen gestegen met circa 850 ha. De stijging voltrok zich met name eind jaren '80, begin jaren '90.

Tabel 7.10 Aandeel eigendom en pacht van cultuurgrond, 1987-1995 (%)

	1987	1990	1995	1997
Eigendom	61,1	63,6	65,5	65,5
Erfpacht	3,2	3,4	3,8	5,7
Pacht	34,7	31,4	28,6	27,4
Overige exploitatievormen	1,0	1,7	2,1	1,4
Totaal	100	100	100	100

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

Tabel 7.11 Gemiddelde grondprijs van tuinland a) over de periode 1994/1997 en de pachtnormen voor 1995 en 1998

Gebied	Gem. aantal trans- acties/ jaar	Gem. prijs tuin- land	Pacht- norm 1995	Pacht- norm 1998	% toe- name t.o.v. 1995
Westelijk Holland	83	149.712	3.535	3.900	10%
Zuidwest Brabant & Zdl.veehoud.geb.	66	79.066	1.897	1.953	3%
Overig Nederland	57	79.188	1.730	1.818	5%

a) Glastuinbouw niet meegerekend.

Bron: Luijt, 1998.

Hierna deed zich een daling voor. Het afgelopen jaar is het glastuinbouwareaal weer licht gestegen. Momenteel wordt ruim 10.000 ha grond voor glastuinbouw gebruikt. Hoewel nog steeds verreweg de grootste glastuinbouwprovincie, is Zuid-Holland de enige provincie waar de glastuinbouw duidelijk aan betekenis heeft verloren. Met name in Brabant, Utrecht, West-Friesland en de omgeving van Emmen zijn sinds 1990 veel nieuwe glastuinbouwbedrijven opgezet.

Nieuwe pachtvormen in opmars

Het pachtareaal loopt nog steeds terug. In de periode 1987-1997 daalde het aandeel van de pacht in het totale areaal cultuurgrond van bijna 35% naar ruim 27%. Het merendeel van de geregistreerde cultuurgrond is in eigendom van de bedrijfshoofden, terwijl het aandeel van de erfpacht en van de overige exploitatievormen (deelpacht en gronden die gratis ter beschikking zijn gesteld) vrij klein is (tabel 7.10).

Het huidige pachtareaal, bijna 540.000 ha groot, kent vier verschillende soorten pachtovereenkomsten. Een klein deel (1%) van het pachtareaal bestaat uit los land van 1 ha of minder. De meest bekende en al lang bestaande "reguliere pachtovereenkomst" komt verreweg het vaakst voor (79%). Deze pachtvorm heeft een duur van 6 jaar of langer en de pachtprijs is aan een maximum gebonden.

Bij de wijziging van de Pachtwet eind 1995 werden twee nieuwe pachtvormen geïntroduceerd: "teelpacht" en "eenmalige pacht". Bedoeling van de wetswijziging was de achteruitgang van het pachtareaal - en daarmee van een belangrijke financieringsbron voor de landbouw - een halt toe te roepen. De nieuwe pachtvormen zouden verder de verpachters een meer marktconform rendement moeten bieden. Via teelpacht is verpachting voor een periode van 1 of 2 jaar mogelijk (gedurende de teelt van het gewas). Voor de tweede nieuwe pachtvorm, de eenmalige pacht, geldt een periode van maximaal 12 jaar. Voor beide vormen geldt dat de verpachter niet is gebonden aan wettelijk vastgestelde maxima voor de pachtprijs. Intussen zijn deze vormen al van toepassing op 21% van het pachtareaal: 6% betreft teelpacht en 15% eenmalige pacht. Een verklaring voor het "succes" van de eenmalige pachtovereenkomsten is dat veel - twee derde volgens Somsen (1997) - worden afgesloten ten behoeve van quota-overdrachten.

2%-pachtnormen lopen op

In het Pachtnormenbesluit van 1995 is de maximale pachtprijs voor reguliere pachtovereenkomsten vastgesteld op 2% van de vrije verkeerswaarde. De verkeerswaarde kan in onderling overleg tussen pachter en verpachter worden bepaald. De aldus overeengekomen pachtprijs kan worden getoetst bij de Grondkamers die daarvoor (gebiedsgewijs) zogenaamde pachtnormen hanteren. De pachtnorm is de hoogst toelaatbare pachtprijs in een gebied. Deze wordt berekend met behulp van gegevens van transacties van land- en tuinbouwgrond in dat gebied.

Onlangs zijn de 2%-pachtnormen voor 1998 beschreven op basis van grondprijzen van land- en tuinbouwgrond in de periode 1994-1997 naar gebieden (Luijt, 1998). Door de stijging van de grondprijs (zie hierna) zijn de pachtnormen in alle gebieden omhoog gegaan, gemiddeld met 12% ten opzichte van 1995. De 2%-pachtnormen voor landbouwgrond liggen momenteel tussen 591 en 1.427 gulden per hectare, die van tuinland tussen de 1.818 en 3.900 gulden per hectare (tabel 7.11). De pachtnormen voor tuinland liggen hoger dan voor landbouwgrond vanwege de gemiddeld hogere grondprijzen die gelden voor tuinland (glastuinbouw overigens niet meegerekend).

Verscheidene oorzaken voor grondprijsstijging

Nadat de prijs van landbouwgrond in het begin van de jaren negentig stabiel was gebleven, is die de afgelopen jaren flink opgelopen (figuur 7.2). De lage rentevoet en ontwikkelingen binnen de landbouw bieden hiervoor een belangrijke verklaring. Veel melkveebedrijven hebben behoefte aan grond voor bedrijfsontwikkeling en beschikken over mogelijkheden om grondaankoop te financieren. De grondprijsstijging in 1995 is mede veroorzaakt door de zeer hoge akkerbouwinkomens in 1994/95. In toenemende mate is ook de situatie in de intensieve veehouderij een factor van gewicht. De combinatie van topinkomens in de afgelopen jaren en steeds knellender milieuwetgeving vormt een stimulans voor bedrijfsver-

Tabel 7.12 Totaalbalans (in mrd. guldens) van de land- en tuinbouw, 1-1-1997

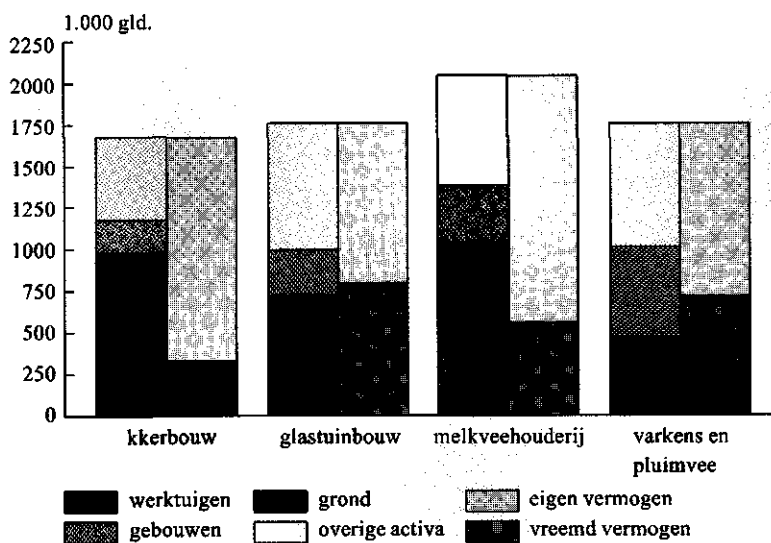
	Landbouw	Tuinbouw	Totaal
Activa			
Grond en gebouwen	68,7	11,3	80,0
Overig	35,4	13,4	48,8
Liquiditeiten en overige bezittingen	15,1	6,5	21,7
Totaal activa	119,2	31,3	150,5
Passiva			
Lang vreemd vermogen	32,1	10,4	42,5
w.v.			
banken	27,9	9,1	37,1
familieleden	3,4	1,0	4,4
overige	0,8	0,2	1,1
Kort vreemd vermogen	1,5	1,4	2,9
Eigen vermogen	85,6	19,5	105,0
Totaal passiva	119,2	31,3	150,5
Verpachtersvermogen			33,0
Balanstotaal incl. verpachtersvermogen			183,5

* balans voor alle bedrijven vanaf 3 nge.

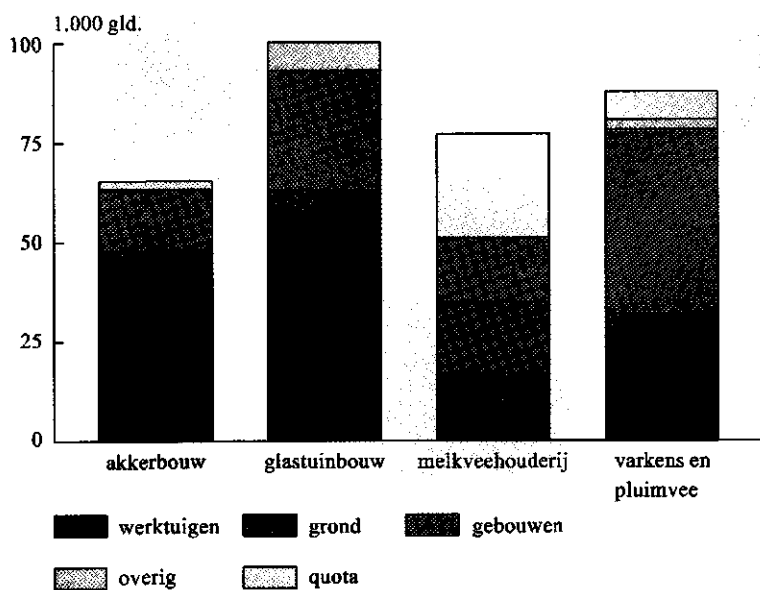
plaatsing naar gebieden zonder mestoverschot. Tenslotte heeft de positieve inkomensontwikkeling in de glastuinbouw voor een investeringsimpuls gezorgd (zie paragraaf 10.3), die zich in gebieden waar kassen mogen worden gebouwd vertaalt in hogere grondprijzen.

De grondprijsstijging houdt mede verband met de vraag naar landbouwgrond voor niet-agrarische doeleinden, zoals infrastructuur (bij voorbeeld de HSL en Betuwelijn), woningbouw (Vinex) en natuur (EHS). Het is de betrokken land- en tuinbouwers steeds duidelijker geworden dat het hierbij niet alleen om plannen gaat, maar dat die plannen dankzij de gunstige algemeen-economische ontwikkeling werkelijkheid worden. Vooral de plannen waarbij door de bestemmingswijziging hoge prijzen worden betaald, zoals in Vinex-locaties, kunnen verwachtingen wekken bij agrariërs die worden uitgekocht in het kader van de realisering van de EHS. Het adagium hierbij is "Rood betaalt voor groen".

De gemiddelde grondprijs van bouwland (inclusief grasland) vertoont een grote spreiding: van minder dan 30.000 tot meer dan 70.000 gulden per hectare. De laagste grondprijzen komen voor in Noordoost-Nederland (Noord-Holland, Friesland, Drenthe en Groningen), de hoogste in Brabant en in enkele gebieden in midden en west Nederland en Overijssel (figuur 7.3).

Figuur 7.4 Gemiddelde balans van landbouw- en glastuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1997

Figuur 7.5 Investerings van landbouw- en glastuinbouwbedrijven naar bedrijfstype

7.5 Kapitaal

Het totaal geïnvesteerde vermogen in de primaire land- en tuinbouw is sinds 1980 met 50 miljard gulden gestegen naar 184 miljard gulden per 1 januari 1997 (tabel 7.12). Mede doordat in 1980 de grondprijzen op een topniveau lagen bleef de jaarlijkse toename (2,1%) iets achter bij de inflatie (2,5%). De grond en bedrijfsgebouwen in eigendom vertegenwoordigen een waarde van 80 miljard gulden. Het verpachtersvermogen, de marktwaarde van de gepachte grond en gebouwen, wordt per begin 1997 geschat op 33 miljard gulden. Samen maken grond en bedrijfsgebouwen ruim 60% uit van het balanstotaal. De overige productiemiddelen, vooral machines, werktuigen en productierechten komen met bijna 49 miljard gulden uit op ruim een kwart (27%). In de liquiditeiten en overige bezittingen (waaronder ledenrekeningen van coöperaties, woningen, beleggingen buiten bedrijf) zit een vermogen van bijna 22 miljard gulden. Bijna 80% van het vermogen is terug te vinden op akkerbouw- en veehouderijbedrijven. Het aandeel van de tuinbouwsector is de laatste jaren gestegen naar ruim 20%, tegen 17% in het midden van de jaren tachtig.

In de laatste decennia is de rol van het verpachtersvermogen relatief gedaald ten gunste van langlopende leningen van kredietinstellingen. De financieringsrol van de familie blijft met 4,4 miljard gulden beperkt tot zo'n 10%, tegen 15% in 1980. Relatief wordt er in de tuinbouw veel met vreemde middelen gefinancierd. De rol van het verpachtersvermogen is in de tuinbouw beperkt; alleen in de bloembollenteelt wordt relatief veel grond gepacht.

Groeiende kapitaalbehoefte per bedrijf

In 1997 beschikten zowel akkerbouw- en veehouderijbedrijven als glastuinbouwbedrijven met een omvang tussen de 16 en 800 nge gemiddeld over een balanstotaal van 1,75 miljoen gulden (exclusief verpachtersvermogen). In 1980 was dit 900.000 gulden per bedrijf voor akkerbouw- en veehouderijbedrijven en 1 miljoen gulden voor glastuinbouwbedrijven. Oorzaken van de toegenomen kapitaalbehoefte per bedrijf zijn het verdergaande schaalvergrotingsproces in de land- en tuinbouw, de voortdurende vervanging van arbeid door kapitaal, nieuwe investeringen als gevolg van wetgeving op het gebied van mest en dierenwelzijn en de opgetreden prijsstijging van reeds aanwezige activa.

De melkveehouderij is gemiddeld het meest kapitaalintensief. Ultimo april 1997 bedroeg het gemiddelde balanstotaal meer dan 2 miljoen gulden per bedrijf (figuur 7.4). Ruim 43% daarvan is vastgelegd in de grond. Daarnaast vertegenwoordigt het aangekochte en nog niet afgeschreven melkquotum 8% van het balanstotaal. In de akkerbouw en varkens- en pluimveehouderij was het aandeel van productierechten in het balanstotaal ruim 2%. In laatstgenoemde bedrijfstak ligt een groot deel van het vermogen (31%) vast in de bedrijfsgebouwen. Het eigen vermogen in de grondgebonden akkerbouw en melkveehouderij ligt op een hoog niveau. Dit is mede het gevolg van de waardering van de activa tegen vervangingswaarde, waarbij de grond in eigendom wordt gewaardeerd als een pachtvrij object met agrarische bestemming.

Investeringstrends

De investeringen in de akkerbouw, glastuinbouw en veehouderij beliepen de laatste 10 jaar tussen de 5 en 6,5 miljard gulden per jaar en maken daarmee 60 tot 65% van de totale be-

stedingen uit. Op bedrijfsniveau liepen de bedrijfsinvesteringen in de periode 1992-1996 uiteen van gemiddeld 67.000 gulden per jaar in de akkerbouw tot 113.000 gulden in de glastuinbouw. Akkerbouwers investeerden relatief veel in werktuigen en grond (figuur 7.5). Glastuinders hebben ruim de helft van het investeringsbedrag aangewend voor werktuigen, inclusief inventaris, terwijl een kwart naar modernisering en/of uitbreiding van glasopstanden is gegaan. In de intensieve veehouderij werd ruim de helft van de investeringen (90.000 gulden) vastgelegd in gebouwen. Melkveehouders wendden bijna eenderde deel van het investeringsbedrag (van gemiddeld 77.000 gulden per jaar) aan voor de aankoop van productierechten. Ook de aankoop van grond of grondverbetering stond met een aandeel van een kwart behoorlijk in de belangstelling.

8. Akkerbouw

Voor de Nederlandse akkerbouw, die ongeveer 12% van de agrarische productiecapaciteit vertegenwoordigt, bleken ook in 1997 suikerbieten en zetmeelaardappelen rustgevend elementen. Voor beide producten is het EU-landbouwbeleid door de jaren heen een belangrijke voorwaarde voor stabiele teeltoppervlakten en prijzen. Voor de granen ging de lagere oogst in 1997 gepaard met een verdere daling van de prijzen. Daarentegen trad een forse prijsstijging op bij zaaiuien. De prijzen van pootaardappelen bleven gedrukt, maar die van consumptieaardappelen liepen weer iets op. Overigens besloten de pootaardappelteelers de STOPA-regeling op non-actief te zetten. In 1997/98 nam het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf toe van 40.000 tot 60.000 gulden per ondernemer. Mede daardoor konden weer positieve besparingen worden gerealiseerd.

8.1 Structuur

De akkerbouwsector vertegenwoordigde in 1997 zo'n 12% van de productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw in nge. De regionale spreiding van de akkerbouwproductie is vrij groot. In een paar provincies bepaalt deze sector het beeld van de land- en tuinbouw. Zo geldt voor Zeeland en Flevoland dat meer dan de helft van de agrarische productiecapaciteit van de provincie uit akkerbouw bestaat; ook in Groningen ligt dit met ongeveer 40% nog op een hoog niveau (figuur 8.1).

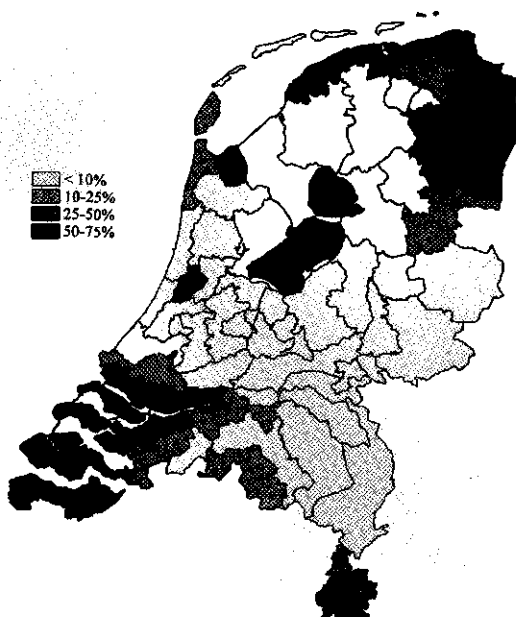
Afgezien van snijmaïs, dat vooral door veehouderijbedrijven wordt geteeld, beslaat het totale areaal akkerbouwgewassen ongeveer 560.000 ha. Hiervan bestond in 1997 het merendeel uit granen, aardappelen en suikerbieten. Andere akkerbouwproducten zoals uien, peulvruchten, handelsgewassen en oliezaden hebben in het Nederlandse bouwplan een gering aandeel. Hoewel veel bedrijven akkerbouwgewassen in het bouwplan hebben, behoort slechts 10% van de bedrijven tot het type akkerbouw. Het merendeel van deze bedrijven is gespecialiseerd in de teelt van hakvruchten (aardappelen, suikerbieten en andere knol- en wortelgewassen), al of niet gecombineerd met andere akkerbouwgewassen. Dit zijn tevens de akkerbouwbedrijven met gemiddeld de grootste omvang (tabel 8.1).

Min of meer in aansluiting op herstructureringsplannen in andere sectoren, beraden ook de akkerbouwers zich op de toekomst van hun sector. Daarbij spelen diverse ontwikkelingen in de markten en in het Europese en nationale overheidsbeleid een rol. Als mogelijke antwoorden van de sector wordt gesproken over versnelde bedrijfsvergroting, maar ook aan verbreding van de bedrijven met andere takken of activiteiten zoals natuurbeheer.

8.2 Markten

8.2.1 Granen

Het totale Nederlandse graanareaal bleef in 1997 vrijwel onveranderd ten opzichte van het voorafgaande jaar. Bijna driekwart van het graanareaal betreft tarwe. Er was in 1997 wel

*Figuur 8.1 Aandeel akkerbouw in agrarische productiecapaciteit (nge) per landbouwgebied
(Bron: CBS-Landbouwstellingen, bewerking LEI-DLO)*

Tabel 8.1 Verdeling (%) akkerbouwbedrijven naar omvang (nge), 1997

	Omvang (nge)			Totaal aantal	Nge/ bedrijf
	3-40	40-100	≥ 100		
Alle akkerbouwbedrijven	53	31	16	14.652	54
w.o.: graanbedrijven	86	11	3	683	19
hakvruchtbedrijven	35	42	23	9.505	71
akkerbouw- en groentebedrijven	86	11	3	1.750	24

Bron: CBS-Landbouwstellingen, bewerking LEI-DLO.

een verschuiving in areaal van winter- naar zomergranen. De productie van zomertarwe nam als gevolg daarvan met bijna 70% toe tot circa 88.000 ton, terwijl de productie van wintertarwe 20% lager uitviel en uitkwam op bijna 975.000 ton.

De totale graanproductie nam in 1997 met meer dan 10% af (tabel 8.2). Niettemin lag de tarweprijs in 1997 onder het niveau van de twee voorafgaande jaren (tabel 8.3). Deze prijsdaling heeft zich begin 1998 voortgezet, mede door de gestegen wereldproductie en de geringe export van de EU. De totale graanproductie van de EU bleef in 1997 op vrijwel hetzelfde niveau als in 1996, terwijl de tarweproductie met 4% daalde. Op wereldni-

Tabel 8.2 Productievolume akkerbouwgewassen (in 1.000 ton)

Productgroep	1995	1996	1997	1997 in % van 1996
Granen	1.444	1.572	1.368	87
w.o. tarwe	1.168	1.269	1.063	84
Aardappelen (totaal)	7.440	8.056	7.973	99
w.o. cons. aardappelen	3.908	4.102	3.775	92
pootaardappelen	1.028	1.331	1.361	102
fabriksaardappelen	2.504	2.623	2.821	108
Suikerbieten	6.449	6.416	6.606	103
Zaaiuien (excl. uitval)	445	577	533	92

Bron: CBS.

veau kwam de graanproductie op een nieuw record uit van bijna 1,9 miljard ton. De wereldtarweproductie liet in 1997 ondanks de alarmerende effecten van El Niño, een lichte stijging zien van 3%.

De plannen die de Europese Commissie gepresenteerd heeft in Agenda 2000 (zie paragraaf 3.3) voorzien in het afschaffen van de verplichte braak. Voor het huidige en komende graanseizoen ligt het braakpercentage nog op 5%. In recente studies wordt gesteld dat afschaffing van de verplichte braak na het jaar 2000 tot flinke graanoverschotten in de EU zou kunnen leiden (USDA, 1998b; SOW-VU, 1998).

In Nederland is een aantal projecten in het leven geroepen om de graantelers een hogere prijs en meer afzetzekerheid te bieden. Het gaat hier onder meer om tarwe die wordt geteeld volgens milieukeurmerken, projecten in brouwergerst en diverse regionale projecten zoals Drents Boerenbrood en Flevobrood.

8.2.2 Suiker

Het Nederlandse areaal suikerbieten daalde in 1997 licht, maar de productie nam met 3% toe. De gemiddelde opbrengst per hectare steeg met 5% tot 58 ton, een fractie lager dan het gemiddelde van de afgelopen vijf jaar. Een relatief laag suikergehalte van 15,9%, dat waarschijnlijk mede werd veroorzaakt door het rhizomanievirus, leidde ertoe dat de hoeveelheid suiker in 1997 onder het niveau van 1996 uitkwam. De prijs die de industrie uitbetaalde lag boven de gemiddelde prijs van de afgelopen vijf jaar. Ten eerste was er in 1997 een toename van de minimumbietenprijzen uitgedrukt in guldens, vanwege de koersdaling van de gulden ten opzichte van de ecu. Ten tweede werd de prijs van C-suiker positief beïnvloed door de stijging van de dollarkoers ten opzichte van de gulden. Het lage suikergehalte en de slechte pulpprijzen hadden een negatieve invloed op de prijs. De tweede achtereenvolgende verlaging van de opslagvergoeding (voor 1998 van 0,42 naar 0,38 ecu/100 kg) kan in het komende marktjaar tot lagere prijzen leiden.

Tabel 8.3 Ontwikkeling van de kilogramopbrengsten a) per hectare en prijzen b) van de belangrijkste akkerbouwgewassen op grotere akkerbouwbedrijven

	Winter- tarwe	Zomer- gerst	Cons.- aard.	Poot- aard.	Fabr.- aard.	Suiker- bieten	Zaa- uien
Ton/ha							
1986/87-1990/91	7,7	5,3	47,2	32,0	45,4	9,6	48,5
1991/92-1995/96	8,8	5,9	47,7	33,9	44,5	9,8	51,1
1994/95	8,9	5,3	45,6	33,9	45,0	9,1	41,6
1995/96	9,1	5,9	44,8	34,4	48,0	9,5	44,4
1996/97	9,1	6,9	52,0	35,1	44,1	9,6	54,1
1997/98 (r)	8,2	6,6	46,7	35,5	48,0	9,4	55,9
Mutatie in procenten t.o.v. vorig jaar							
1997/98 (r)	-10	-4	-10	1	9	-2	3
Prijzen (gld./100 kg)							
1986/87-1990/91	43,85	47,00	20,45	45,65	12,90	110,90	18,05
1991/92-1995/96	35,10	40,60	21,45	46,05	11,80	110,75	18,45
1994/95	32,50	38,15	36,90	57,00	11,85	120,30	36,10
1995/96	32,00	39,15	21,80	56,25	12,00	114,75	11,75
1996/97	30,70	34,15	12,35	36,25	12,55	117,40	13,35
1997/98 (r)	27,50	32,00	18,50	36,00	12,30	124,00	35,00
Mutatie in procenten t.o.v. vorig jaar							
1997/98 (r)	-10	-6	50	-1	-2	6	162

a) Fabriksaardappelen bij 400 gr. onderwatergewicht, suikerbieten in polsuiker; b) Fabriksaardappelen bij 400 gr. onderwatergewicht, suikerbieten in gld./ton product bij 16% suiker, granen exclusief Mac Sharry-compensatie.

Agenda 2000 laat suikermarktordening met rust

Hoewel de Europese Commissie de suikermarktordening in de Agenda 2000 met rust heeft gelaten, levert de voorgenomen uitbreiding van de EU vermoedelijk wel problemen op voor de suikermarktordening. Tussen de huidige en toekomstige leden van de EU bestaan grote prijsverschillen. Daarbij komt dat de kandidaatlidstaten over het algemeen netto-exporterend zijn voor suiker. Het toepassen van de instrumenten van het GLB in de kandidaatlidstaten zou leiden tot een toename van de suikerproductie, die vanwege WTO-afspraken niet met subsidies op de wereldmarkt kan worden afgezet. Mocht de gesubsidieerde export verder worden gelimiteerd, dan zullen quotaverlagingen onvermijdelijk zijn. Een hervorming zoals bij granen - prijssteun vervangen door inkomenssteun - brengt grote budgettaire lasten met zich mee. Ter voorkoming van interventievoorraden zal het huidige beleid waarschijnlijk gecontinueerd worden, zij het met enige verlaging van prijzen en quota.

8.2.3 Aardappelen

Het totale Nederlandse aardappelareaal daalde in 1997 met 3% tot 180.000 ha. Het aardappelareaal bestond in 1997 voor respectievelijk 43%, 35% en 22% uit consumptie-, fabrieks- en pootaardappelen. Wat betreft hectareopbrengsten is Nederland koploper in Europa. Sinds 1980 is de gemiddelde aardappelopbrengst per hectare met 16% gestegen naar ruim 44 ton in 1997.

Verwerking en export consumptieaardappelen toegenomen

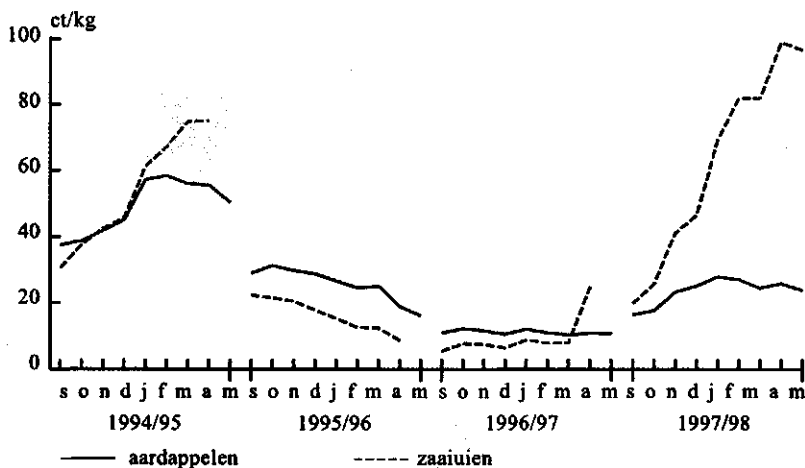
Zowel wereldwijd als in de EU vielen de totale aardappelopbrengsten in 1997 lager uit dan in 1996. Hierdoor trokken de aardappelprijzen aan; vooral eind 1997 namen de prijzen van consumptieaardappelen toe (figuur 8.2). De export van Nederlandse aardappelen liet een sterke toename zien. Vooral Spanje, Portugal en Duitsland namen meer Nederlandse aardappelen af.

De verwerkende industrie is belangrijkste afnemer van de aardappel. Sinds 1983 is de hoeveelheid aardappelen die gebruikt wordt door de verwerkende industrie jaarlijks met gemiddeld 7,8% gestegen, van 1 miljoen ton in 1983 tot 2,8 miljoen ton in 1997. Door het toegenomen verbruik van gemaksvoning in de EU is de export van aardappelproducten eveneens sterk gestegen. De grootste afnemer van Nederlandse aardappelproducten in 1997 was het Verenigd Koninkrijk met een aandeel van 26% in een exporttotaal van 1,1 miljoen ton. Verder gaan er veel aardappelproducten naar Duitsland en Frankrijk.

Perspectieven fabrieksaardappelen niet rooskleurig

De gunstige groeiomstandigheden in de zomer van 1997 leidden tot topoogsten van fabrieksaardappelen in Noord-Nederland. Daar kwam bij dat de aardappelen een bovengemiddeld zetmeelgehalte hadden. Een en ander leidde ertoe dat het zetmeelquotum van aardappelzetmeelverwerker Avebe te klein was. Bij overschrijding van het quotum zou het coöperatieve zetmeelconcern grote boetes riskeren. Hierdoor kwamen tal van fabrieksaardappeltelers met overschotten te zitten die ze op de reeds overvoerde markt niet of nauwelijks kwijt konden. Zo was de markt voor veevoeder in 1997 al ruimschoots bedield met maïs en gras. Daarnaast was er in geheel Europa sprake van topoogsten van fabrieksaardappelen en was er wereldwijd weinig vraag naar zetmeel. Uiteindelijk besloot Avebe de overschotten binnen het leveringsrecht maar buiten het zetmeelquotum over te nemen. Hiervoor werd gebruikgemaakt van de mogelijkheid zetmeelquotum van volgend jaar te lenen (ruim 3%). De (geringe) opbrengsten van de verkoop van de resterende overschotten dienen ter dekking van de transportkosten.

De toekomstverwachtingen ten aanzien van de zetmeelaardappelteelt zijn weinig positief. De telers zijn voor hun opbrengsten in grote mate afhankelijk van de steun uit Brussel. Volgens de voorstellen tot hervorming van het GLB zal de minimumprijs van zetmeelaardappelen met 20% dalen. Deze prijsdaling wordt volgens deze voorstellen voor minder dan de helft door toeslagen gecompenseerd. Bovendien is er sprake van sterk schommelen in de marktprijzen van onbewerkt zetmeel en blijft de afzetgroei van basiszetmeel wereldwijd al enige tijd achter bij de economische groei.

Figuur 8.2 Maandprijzen van consumptieaardappelen en zaaiuien, 1994/95-1997/98

STOPA-regeling op non-actief

Het areaal pootaardappelen bedroeg in 1997 ruim 39.000 ha, wat een lichte stijging ten opzichte van het voorafgaande jaar betekende. De jarenlange stabiliteit van het pootgoedareaal houdt mede verband met de STOPA-regeling, die ruim 40 jaar in ons land als garantieregeling voor de teelt heeft gefunctioneerd. De regeling bood voor het niet in de markt te plaatsen overschot aan pootaardappelen een minimumprijs; voor de kleinere maat pootgoed bedroeg de vergoeding recentelijk 25 gulden per 100 kg. De regeling werd gefinancierd door een stelsel van verplichte telersheffingen. Deze heffingen konden in jaren met een groot overschot oplopen tot 1.000 gulden per hectare. Een dergelijke situatie wakkerde de discussie over het al dan niet laten voortbestaan van de STOPA-regeling extra aan. Eind 1997 spraken de telers zich in een stemming in ruime meerderheid uit tegen het voortbestaan van de huidige regeling. Daar de beslissing over een nieuwe regeling een jaar werd vooruitgeschoven, zal voor de oogst 1998 geen financieel vangnet beschikbaar zijn.

Door overschotten aan de pootgoedmarkt te onttrekken kon de STOPA-regeling prijsbederf tegengaan. Zodoende heerste er een zekere rust en werd zeer scherpe prijsconcurrentie vermeden. De Nederlandse exportprijs kon mede hierdoor gemiddeld 10% hoger zijn dan die van buitenlandse aanbieders. Dit betekent dat de concurrentie met andere exporteurs nu zal toenemen en ook die tussen de handelshuizen in Nederland. Dit zal zowel binnen het seizoen als tussen de seizoenen tot scherper wisselende prijzen kunnen leiden. Berekend is dat het ene ras meer profiteerde van de STOPA-regeling dan het andere. Het saldo na het wegvallen van deze regeling kan afhankelijk van het ras tussen de 5 en 15%

dalen. Voor een akkerbouwbedrijf met gemiddeld 12 ha pootaardappelen en een saldo van 11.000 gulden per hectare bedraagt de achteruitgang gemiddeld 13.000 gulden. Vooral voor telers met een relatief laag saldo voor pootaardappelen (het gemiddelde van de laagste 20% is door de jaren heen 5.600 gulden) wordt het zonder STOPA eerder noodzakelijk over te stappen op bijvoorbeeld de consumptieaardappelteelt. Aan de andere kant zullen de handelshuizen de markt goed in de gaten houden en door middel van afzetcontracten hun regulerende invloed uitoefenen. Ook buitenlandse telers zullen nadelen ondervinden, zodat er op langere termijn een concurrentievoordeel kan optreden (De Bont et al., 1997).

8.2.4 Uien

De uienmarkt wordt gekenmerkt door sterke schommelingen in teeltoppervlakten en prijsvorming. De prijzen worden grotendeels bepaald door ontwikkelingen op de Europese markt. In het afgelopen jaar liep de prijs sterk op (figuur 8.2). Met een uienproductie van tussen de 500.000 en 600.000 ton is Nederland na Polen de tweede producent in Europa. Na de slechte oogst in 1996 werd het Nederlandse areaal in 1997 fors ingekrompen. Het zaaiuienareaal bedroeg in 1997 ruim 10.600 ha, een afname van 9% ten opzichte van 1996 en de productie nam met 8% af tot bijna 533.000 ton. De binnenlandse afzet is al enige jaren stabiel op ongeveer 55.000 ton. De export nam echter sterk toe, wat voornamelijk te danken was aan de fors gestegen afzet (+53%) naar Rusland. In waarde uitgedrukt verviervoudigde de export naar Rusland zelfs. De stijgende lijn van de uienexport heeft zich in het begin van 1998 voortgezet waardoor de totale uienexport in het seizoen 1997/98 de recordhoeveelheid van 545.000 ton van het voorgaande seizoen mogelijk zal overtreffen.

8.3 Bedrijfsresultaten

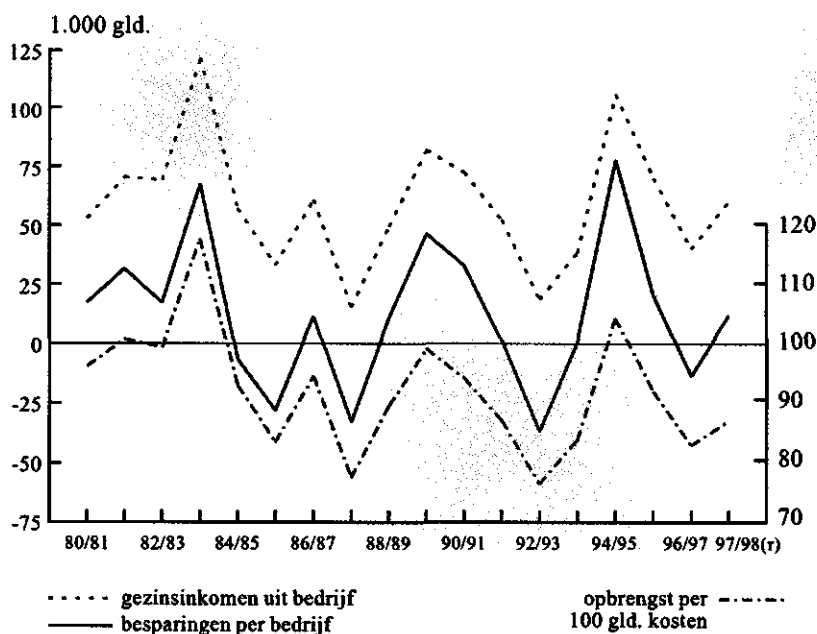
8.3.1 Opbrengsten en kosten

De kilogramopbrengsten per hectare van met name consumptieaardappelen en wintertarwe vielen in 1997/98 lager uit dan in het voorgaande jaar, maar die van fabrieksaardappelen namen sterk toe (tabel 8.3). De gemiddelde kilogramopbrengsten van de akkerbouw lagen in 1997/98 zo'n 6% beneden hun normale niveau, terwijl de opbrengstprijzen gemiddeld 11% boven die in het voorgaande jaar uitkwamen. De totale kosten namen in geringe mate af. Per saldo nam de opbrengsten-kostenverhouding met 6% toe (tabel 8.4).

8.3.2 Gezinsinkomen en besparingen

In 1997/98 zijn betere resultaten geboekt dan in het voorgaande jaar: het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf nam toe van 40.000 tot 60.000 gulden per ondernemer (figuur 8.3). De resultaten in de onderscheiden regio's liepen maar weinig uiteen (tabel 8.5).

Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer varieerde op de grotere bedrijven van gemiddeld 62.000 gulden in de Noordelijke regio's tot 79.000 in het Zuidwestelijk kleigebied. De inkomsten van buiten het bedrijf waren in de Veenkoloniën hoog (38.000 gulden), met name door een forse stijging van de inkomsten uit arbeid. Doordat de belastingen en gezinsbestedingen in de Veenkoloniën in 1997/98 afnamen, resulteerden er besparingen

Figuur 8.3 Ontwikkeling uitkomsten van akkerbouwbedrijven

Tabel 8.4 Ontwikkeling prijzen en productiviteit op grotere akkerbouwbedrijven (in % per jaar)

Boekjaar	Opbrengst- prijzen per eenheid product	Prijzen produc- tiemid- delen	Bruto- produc- tiviteit	Productie- kosten per eenheid product	Opbreng- sten/kos- tenverhou- ding
1985/86-1990/91	1,5	2,2	3,4	-1,1	2,6
1990/91-1995/96	0,5	2,4	0,9	1,5	-0,9
1994/95	36,0	2,1	-6,1	8,8	25,1
1995/96	-14,4	3,4	4,0	-0,6	-13,8
1996/97	-12,9	1,1	4,9	-3,6	-9,6
1997/98 (r)	11,0	-1,0	-5,5	5,0	6,0

Tabel 8.5 *Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen op akkerbouwbedrijven*

	Neder- land	Grotere bedrijven					Kleinere bedrijven
		to- taal	Noord. klei- gebied	Centr. klei- gebied	Zuidwst. klei- gebied	Veen- kolo- niën	
Aantal bedrijven (1996/97)	10.426	7.864	1.148	2.281	2.134	1.563	2.562
Hectare per bedrijf	48,3	56,9	72,4	43,3	56,4	69,5	21,9
Sbe per bedrijf	221	270	367	264	249	238	69
Ondernemers per bedrijf	1,23	1,27	1,46	1,25	1,22	1,27	1,04
Opbrengst per 100 gulden kosten (pachtbasis)							
1986/87-1990/91	91	92	89	99	91	89	74
1991/92-1995/96	89	90	93	95	89	86	68
1994/95	104	106	109	115	112	87	82
1995/96	92	94	102	97	87	95	65
1996/97	83	85	84	83	83	92	70
1997/98 (r)	87	90	88	92	90	91	72
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer							
1986/87-1990/91	55,9	61,2	59,9	78,4	54,0	54,5	22,6
1991/92-1995/96	57,0	65,8	82,5	82,3	66,3	46,0	12,0
1994/95	105,4	122,3	152,1	163,9	134,3	50,8	29,1
1995/96	69,5	84,6	124,1	93,7	64,3	77,6	7,0
1996/97	40,1	45,6	42,2	37,4	50,1	63,0	19,5
1997/98 (r)	60,0	71,0	62,0	77,0	79,0	62,0	21,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf							
1986/87-1990/91	13,8	16,9	6,3	30,5	16,7	13,6	-1,2
1991/92-1995/96	12,7	17,7	31,6	25,1	23,2	1,0	-4,2
1994/95	77,6	94,3	125,8	130,1	100,8	9,8	18,4
1995/96	20,7	29,5	83,2	29,7	13,5	26,0	-7,9
1996/97	-13,6	-19,4	-24,0	-44,7	-12,5	16,6	2,9
1997/98 (r)	12,0	15,0	-1,0	6,0	26,0	19,0	3,0

van gemiddeld 19.000 gulden per bedrijf. Dit lag boven het gemiddelde niveau in de kleigebieden. Hier liepen de besparingen uiteen van plus 26.000 gulden in het Zuidwestelijk kleigebied tot min 1.000 gulden in het Noordelijk kleigebied.

Door de goede aardappeljaren 1994 en 1995 werden de ondernemers in de kleigebieden geconfronteerd met hoge afdrachten aan de fiscus. Daar kwam bij dat de gezinsbestanden in het Centraal kleigebied en het Noordelijk kleigebied, waar relatief veel huishoudens per bedrijf zijn, op een hoger niveau lagen dan in de Veenkoloniën en het Zuidwestelijk kleigebied.

*Tabel 8.6 Herkomst en besteding van financieringsmiddelen van het gemiddelde akkerbouwbedrijf
(x 1.000 gld./bedrijf)*

	1986/87- 1990/91	1991/92- 1995/96	1994/95	1995/96	1996/97
<i>Herkomst</i>					
Eigen middelen	62,1	76,9	140,2	94,0	55,8
w.v. besparingen	13,8	12,7	77,6	20,7	-13,6
afschrijvingen	36,2	44,9	43,8	45,0	44,1
overig	12,1	19,3	18,8	28,3	25,4
Vreemde middelen	23,6	35,1	23,6	49,3	49,4
Totaal beschikbare middelen	85,7	112,0	163,7	143,3	105,2
<i>Besteding</i>					
Aflossingen	15,4	25,0	27,4	22,2	20,5
Bedrijfsinvesteringen	53,7	66,5	82,1	87,0	76,6
w.v. werktuigen	22,0	28,5	30,0	33,5	28,2
gebouwen	7,7	15,0	10,5	21,7	21,5
grond	21,4	19,1	40,6	27,1	26,5
immateriële activa	2,6	3,4	1,1	4,8	0,3
Overig	16,5	20,5	54,2	34,1	8,1
Totaal bestede middelen	85,7	112,0	163,7	143,3	105,2

Gemiddeld lagen de besparingen in 1997/98 met 12.000 gulden per bedrijf vrijwel op het niveau van het langjarige gemiddelde. De grotere bedrijven realiseerden gemiddeld 15.000 gulden aan besparingen en de kleine bedrijven 3.000 gulden.

In 1996/97 behaalde 20% van de bedrijven met de beste resultaten een besparingsniveau van 63.000 gulden; aan de andere kant realiseerde 20% van de bedrijven ontsparingen van 110.000 gulden. De spreiding in bedrijfsresultaten was niettemin geringer dan in voorgaande jaren. Dit werd veroorzaakt door gemiddeld lagere bedrijfsresultaten, die vooral door de prijsvorming van de vrije producten worden bepaald. Hierdoor bevond zich een kwart van de bedrijven buiten de range van 50.000 gulden boven of onder het gemiddelde van alle akkerbouwbedrijven. In het topjaar 1994/95 was dit aandeel ruim 40%. Ondanks de gemiddeld sterke daling in resultaten wist één op de drie bedrijven in 1996/97 een verbetering van de resultaten te realiseren. Vooral in de Veenkoloniën waren veel bedrijven (45%) die door hogere opbrengsten een beter inkomen behaalden.

Gevolgen voorgestelde hervorming lopen uiteen

Volgens de hervormingsvoorstellen van de Europese Commissie worden de interventieprijzen voor granen en fabrieksaardappelen met 20% verlaagd en wordt de braakverplichting afgeschaft. Gemiddeld betekenen de voorstellen een opbrengstdaling van ruim 10.000 gulden per bedrijf. Hiervan wordt 41% gecompenseerd door toeslagen. De (nadelige) inkomenseffecten zijn het grootst in de Veenkoloniën. De opbrengstdaling van ruim 24.000

gulden wordt daar voor slechts 10.000 gulden gecompenseerd. In het Noordelijk kleigebied, waar gemiddeld ruim 30 ha granen per bedrijf wordt geteeld, ligt het negatieve inkomenseffect ook boven het landelijk gemiddelde met ruim 8.200 gulden. In de overige kleigebieden is het effect veel geringer. Eveneens wordt in het voorstel gesproken over een systeem van kortingen op de toeslagen boven de 100.000 ecu (ongeveer 220.000 gulden) per bedrijf. Naar verwachting zou dit voor een kleine 100 akkerbouwbedrijven in Nederland gaan gelden.

8.3.3 Investeringsen

Na twee goede jaren nam het totale bedrag aan financieringsmiddelen in 1996/97 door negatieve besparingen af tot 105.000 gulden (tabel 8.6). Voor het tweede achtereenvolgende jaar werd voor bijna 50.000 gulden aangetrokken van derden. Deze vreemde middelen waren nodig voor investeringen. Vanaf het begin van de jaren negentig vinden vooral investeringen plaats in gebouwen. De investeringen in grond fluctueren sterk, maar liggen de laatste jaren boven het langjarig gemiddelde.

In 1996/97 werd voor bijna 49.000 gulden geïnvesteerd in machines en gebouwen (tabel 8.6). Er werd veel geïnvesteerd in werktuigen zoals trekkers, veldspuiten, aardappelrooiers en aanverwante apparatuur. Onder de categorie bedrijfsgebouwen werd met name geïnvesteerd in aardappelbewaarplaatsen en werktuigenbergingen. Het regelmatigst wordt het geld uitgegeven aan trekkers: ieder jaar door circa 20% van de akkerbouwbedrijven. De investeringen in grond bleven vrij stabiel. Intussen is de grond op zo'n 40% van de akkerbouwbedrijven gedraineerd. Dat de aardappelteelt in Nederland overheerst vinden we ook terug in de investeringscijfers: over de periode 1994/95-1996/97 werd ruim 40% van het investeringsbedrag besteed aan productiemiddelen die betrekking hebben op de aardappelteelt.

9. Opengrondstuinbouw

De productiecapaciteit van de opengrondstuinbouw komt met een aandeel van 12% in de land- en tuinbouw overeen met die van de akkerbouw, maar is gebaseerd op een veel groter aantal teelten: diverse soorten opengrondsgroente, fruit en sierteeltproducten zoals bloembollen en boomkwekerijproducten. De afgelopen jaren is het aandeel van de boomkwekerijproducten in de opengrondstuinbouw steeds toegenomen. In 1997 nam de waarde van deze productgroep verder toe, terwijl de productiewaarden van de andere productgroepen achterbleven. Deze ontwikkeling kwam ook tot uiting in de bedrijfsresultaten. Op het gebied van inkomensresultaten hebben de boomkwekerijen de koppositie overgenomen van de bloembollenbedrijven. Na jaren van hoge tot zeer hoge besparingen op de bloembollenbedrijven, werden deze in 1997 geconfronteerd met ontsparingen. Ook de fruitteeltbedrijven hadden te kampen met ontsparingen, hoewel minder dan in 1996. De opengrondsgroentebedrijven behaalden duidelijk hogere opbrengsten, waardoor de besparingen per bedrijf meer dan verdubbelden.

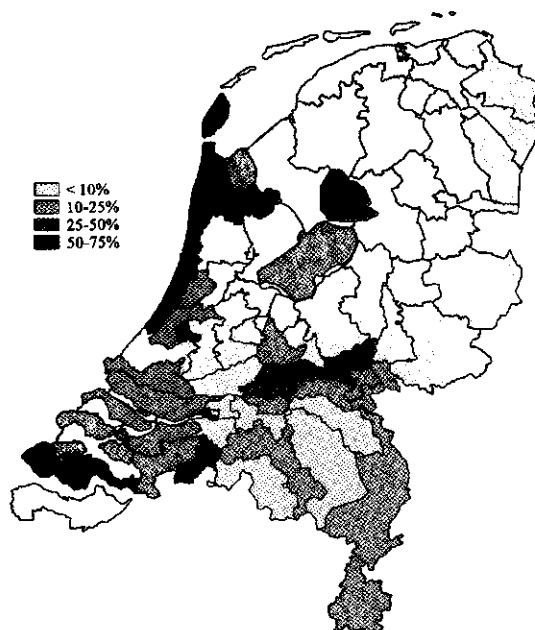
9.1 Structuur

Met een aandeel van 12% vertegenwoordigt de opengrondstuinbouw een ongeveer even groot deel van de agrarische productiecapaciteit in Nederland als de akkerbouw. De sector is echter heterogener dan de akkerbouw. Ze omvat veel verschillende producten en productiesystemen, met eenjarige en meerjarige gewassen; groenteteelt is eenjarig, fruitteelt en boomkwekerij zijn voorbeelden van meerjarige teelten, terwijl in de bloemkwekerij zowel een- als meerjarige teelten voorkomen. In alle provincies worden opengrondstuinbouwproducten geteeld, maar in de noordelijke provincies met een gering aandeel in de productiecapaciteit. In Noord-Holland en Flevoland heeft de opengrondstuinbouw het grootste aandeel in de productiecapaciteit (figuur 9.1).

Er zijn ruim 21.000 bedrijven met tuinbouwgewassen in de open grond, maar minder dan 11.500 worden gerekend tot het bedrijfstype opengrondstuinbouw. Het merendeel van deze bedrijven is gespecialiseerd in fruitteelt, boomkwekerij of in de teelt van opengrondsgroente of bloembollen. De laatstgenoemde bedrijven hebben gemiddeld veruit de grootste omvang (tabel 9.1).

9.2 Markten

De productiewaarde van de opengrondstuinbouw bedroeg in 1997 bijna 4 miljard gulden, 4% minder dan in 1996 (tabel 9.2). Terwijl de productiewaarde van opengrondsgroente (-5%), fruit (-9%) en bloembollen (-10%) terugviel, steeg die van boomkwekerijproducten (+10%). Het aandeel van de boomkwekerij was in 1997 met 29% nagenoeg even groot als dat van de opengrondsgroente, vóór bloembollen (25%) en fruit (16%). In 1985 bedroeg het aandeel van de boomkwekerij nog minder dan 20%.

Figuur 9.1 Aandeel opengrondstuinbouw in agrarische productcapaciteit (nge) per landbouwgebied (Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO)

Tabel 9.1 Verdeling (%) opengrondstuinbouwbedrijven naar omvang (nge), 1997

	Omvang (nge)			Totaal aantal	Nge/ bedrijf
	3-40	40-100	≥ 100		
Alle opengrondstuinbouwbedrijven	44	32	24	11.377	81
w.o.: opengrondsgroentebedrijven	65	24	11	1.739	45
opengrondsbloem(bollen)bedrijven	37	25	38	2.317	126
fruitbedrijven	44	33	23	2.616	66
boomkwekerijbedrijven	45	37	18	2.478	72

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

9.2.1 Opengrondsgroente

De opengrondsgroenteteelt omvat een groot aantal verschillende producten, zoals peen, kool, spruiten, prei, witlof en asperges, die alle een betrekkelijk klein aandeel in de productiewaarde vertegenwoordigen. Het totale areaal opengrondsgroente nam in 1997 toe met circa 1.600 ha tot 44.700 ha. Dergelijke verschuivingen zijn niet ongebruikelijk. Voor veel akkerbouwbedrijven is de opengrondsgroenteteelt immers een neventak, waardoor verschuivingen met andere teelten relatief gemakkelijk plaatsvinden.

Tussen 1985 en 1997 kende de productiewaarde van opengrondsgroente jaarlijks een gemiddelde groei van 1,8%. De laatste jaren stagneert de ontwikkeling van de productiewaarde. In 1997 nam deze af tot minder dan 1,2 miljard gulden (tabel 9.2).

De aanvoer en prijsvorming van opengrondsgroente zijn behalve van het areaal sterk afhankelijk van de weersomstandigheden. Dit was in 1997 goed merkbaar met een extreem koude winter en een zeer warme zomer. De prijs van prei was vanwege het koude weer in januari 1997 ongeveer het viervoudige van de gemiddelde geraamde prijs voor het lopende oogstjaar. In het algemeen waren de prijzen van opengrondsgroente in de eerste helft van 1997 echter laag. Vooral sluitkool, peen en knolselderij brachten weinig op. In de zomer trokken de prijzen aan. Van asperges, ijsbergsla en uien waren de prijzen in 1997 hoger dan in 1996. De prijs van spruiten was redelijk.

9.2.2 Fruit

Het totale areaal fruit bleef in 1997 stabiel op circa 23.000 ha. Het leeuwendeel bestaat uit appels (15.200 ha) en peren (6.000 ha). De groei van de productiewaarde van fruit heeft tussen 1985 en 1997 ongeveer gelijke tred gehouden met die van de totale opengrondstuinbouw. De productiewaarde viel in 1997 terug tot ongeveer 650 miljoen gulden (tabel 9.2). In het eerste halfjaar van 1997 stonden de appelprijzen onder sterke druk van de grote Europese voorraden.

Anders dan die van appels, laat de afzet en prijsvorming van Nederlandse peren de laatste jaren een gunstige ontwikkeling zien (figuur 9.2). De gemiddelde perenprijzen waren in 1997/98 wederom beter dan in het voorgaande seizoen. Door het sterke pond en de tegenvallende oogst in het Verenigd Koninkrijk, traditioneel de belangrijkste exportbestemming van Nederlandse peren, nam de totale perenexport met ruim 7% toe.

Concurrentie uit zuidelijk halfrond

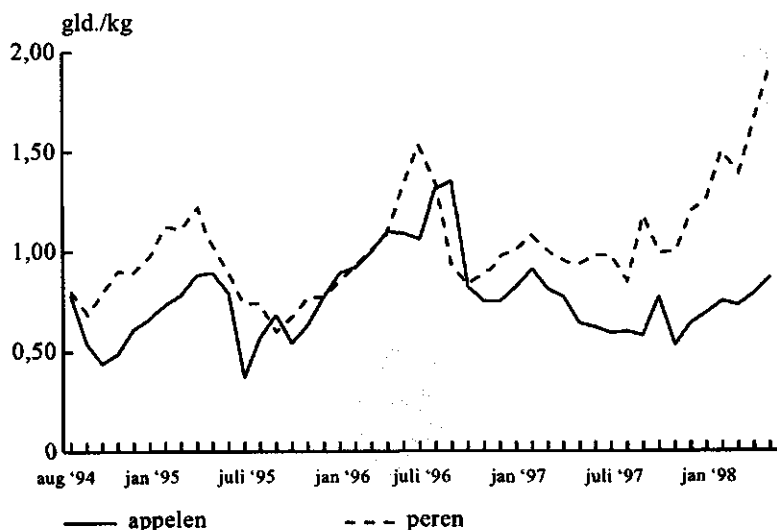
Naar verwachting zal de druk op de appelprijzen de komende jaren blijven bestaan vanwege de toename van de wereldproductie bij een stagnerende vraag (Gijsberts, 1998). Sinds 1987/88 is de wereldappelproductie jaarlijks voortdurend met ruim 1,2 miljoen ton gestegen tot zo'n 50 miljoen ton in 1995/96, maar in 1996/97 viel de productie terug tot 37,2 miljoen ton. Nederland heeft maar een klein deel van de productie. In volumina uitgedrukt neemt Nederland met zo'n 500.000 ton de 23ste plaats in op de ranglijst van appelteilers. China en de Verenigde Staten voeren de ranglijst aan. Een sterke toename in de appelproductie heeft zich de laatste jaren voorgedaan in China en het zuidelijk halfrond. De sterke productietoename van appels in het zuidelijk halfrond, vooral in Zuid-Afrika, Brazilië en Chili, baart de Nederlandse en Europese telers zorgen. In de betreffende landen gaan lage lonen samen met een zwakke munt, wat ze een duidelijk concurrentievoordeel biedt.

De totale import van appels en peren uit het zuidelijk halfrond was in 1997 lager dan in 1996. De EU nam minder appels af uit Chili, Zuid-Afrika en Nieuw-Zeeland, maar meer uit Argentinië en Brazilië. Over de wereldfruitmarkt in het lopende en komende seizoen kunnen nauwelijks betrouwbare uitspraken gedaan worden. In Chili wordt een grote productietoename verwacht door het in productie komen van een forse jonge aanplant. Hier staat tegenover dat El Niño in de landen rond de Grote Oceaan grote negatieve gevolgen

Tabel 9.2 Ontwikkeling productiewaarde opengrondstuintbouw per jaar (in miljoenen guldens)

	1985	1990	1995	1996	1997	1997 in % van 1996	1997 in % van 1985
Groente	950	1.222	1.237	1.240	1.175	95	124
w.o.: peen	91	117	150	185	140	76	154
witlof	158	176	145	164	140	85	89
prei	74	95	100	125	118	94	159
bloemkool	62	81	71	45	48	107	77
spruiten	82	90	82	72	78	108	95
Fruit	432	650	628	715	650	91	150
w.o.: appels	255	370	385	452	330	73	129
peren	86	138	115	125	165	132	192
aardbeien	65	110	78	88	90	102	138
Bloembollen	784	839	1.106	1.098	1.000	91	128
Boomkwekerijproducten	533	672	950	1.065	1.170	110	220
Totaal opengrondstuintbouw	2.699	3.383	3.921	4.118	3.995	96	148

Bron: Produktschap Tuinbouw.

Figuur 9.2 Maandprijzen (gld/kg) van Nederlandse appels en peren, 1995-1998
(Bron: Produktschap Tuinbouw)

kan hebben voor de fruitoogsten. Verder kan de economische crisis in Zuidoost-Azië leiden tot een afname van de vraag naar fruit op de wereldmarkt.

Beperkte oppervlakte voor rooiregeling

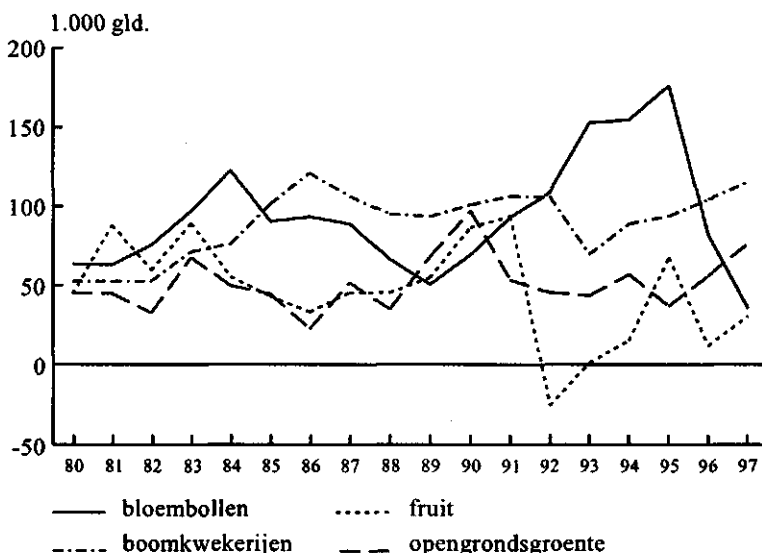
Een middel om de overproductie van fruit in de EU tegen te gaan is het stimuleren van het rooien van fruitbomen. De nieuwe EU-rooiregeling voor het seizoen 1997/98 heeft betrekking op ten hoogste 10.000 ha appels of peren en 10.000 ha perziken of nectarines. Appelen en perenrassen bestemd voor de sapindustrie komen niet in aanmerking voor de subsidie, evenmin als boomgaarden met minder dan 300 bomen per hectare. Verder wordt geëist dat percelen een minimale oppervlakte van 0,5 ha hebben en dat er op de percelen waarvoor rooisubsidie wordt ontvangen de eerste 15 jaar geen appel- en/of perenbomen worden ingeplant. In het kader van de regeling mag Nederland maximaal 593 ha rooien. De vergoeding bedraagt bij het rooien van de totale boomgaard 11.000 gulden per hectare en bij een gedeelte van de boomgaard 9.000 gulden per hectare. Er is door circa 190 bedrijven rooisubsidie aangevraagd voor een oppervlakte van 880 ha, waaronder ruim 700 ha appels. Grote oppervlakten hebben bij toewijzing van de subsidie voorrang boven kleine oppervlakten. Het valt overigens te betwijfelen of het evenwicht op de EU-markt door deze rooiregeling kan worden hersteld. Volgens de NFO (Nederlandse Fruittelers Organisatie) wordt de grootste aantrekkingskracht van dergelijke regelingen doorgaans uitgeoefend op telers die toch al wilden stoppen met hun bedrijf. De rooiregeling die vier jaar geleden gelanceerd werd heeft nauwelijks een beperkend effect gehad op de fruitproductie in de EU.

9.2.3 Bloembollen

De meest geteelde bloembollen zijn tulpen, lelies, hyacinten, gladiolen en narcissen. De productiewaarde van bloembollen nam in de periode 1985-1997 gemiddeld 2% per jaar toe, maar in 1997 trad een daling op van 9% (tabel 9.2). Nederland is marktleider in de wereld op bloembollengebied. Maar liefst 93% van de waarde van de bloembollenuitvoer van de EU komt voor rekening van Nederland. Ongeveer 54% van de Nederlandse bloembollenexport gaat naar bestemmingen binnen de EU en 46% naar bestemmingen buiten de EU. De exportwaarde van bloembollen bleef in 1997 vrijwel gelijk aan die in 1996. De export naar EU-landen was een fractie groter dan in 1996. De export naar Japan, met een aandeel van circa 17% de grootste afnemer van Nederlandse bloembollen buiten de EU, viel terug, terwijl ook de export naar andere Aziatische afnemers (Taiwan en Zuid-Korea) achterbleef. De export van bloembollen naar Noord-Amerika, Noorwegen, Rusland, Australië en Polen liet daarentegen een groei zien.

9.2.4 Boomkwekerijproducten

De Nederlandse boomkwekerij omvat de deelsectoren bos- en haagplantsoen, laan- en parkbomen, vruchtbomenteelt, rozenstruiken, sierconiferen en -heesters, klimplanten en de vaste planten. Het areaal stijgt geleidelijk en nadert de grens van 10.000 ha. De productiewaarde nam in de periode 1985-1997 met bijna 7% per jaar toe, beduidend meer dan de gemiddelde jaarlijkse toename van de totale opengrondstuinbouw. In 1997 kwam de productiewaarde van boomkwekerijproducten 10% hoger uit dan in 1996 (tabel 9.2).

Figuur 9.3 Ontwikkeling gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op opengrondstuinbouwbedrijven

De exportwaarde van boomkwekerijproducten steeg in 1997 met 8% tot 740 miljoen gulden. Naar praktisch alle landen kon meer worden uitgevoerd. Tuinieren wint in veel landen aan populariteit. Vooral in Nederland en Duitsland besteden steeds meer mensen aandacht en geld aan hun tuin. De sterkste groei werd dan ook geboekt in consumentenproducten zoals sierheesters en vaste planten.

9.3 Bedrijfsresultaten

Bij de raming van de bedrijfsresultaten in de opengrondstuinbouw worden de opbrengsten van de oogst 1997 die in 1998 wordt verkocht, toegerekend aan 1997. De ramingen zijn tot stand gekomen door prijs- en volumemutaties toe te passen op de definitief vastgestelde bedrijfsresultaten in 1996.

9.3.1 Opengrondsgroentebedrijven

Over 1997 wordt voor de opengrondsgroentebedrijven een verbeterde rentabiliteit geraamd van 91 gulden opbrengsten per 100 gulden kosten, tegenover 84 in 1996 en 79 in 1995 (figuur 9.3 en tabel 9.3). De opbrengsten per bedrijf vielen 11% hoger uit, ondanks de afname van de fysieke productie. Daartegenover stond een lichte stijging van de kosten, voornamelijk door hogere rentekosten in verband met de toegenomen waarde van de grond. Het ge-

Tabel 9.3 Rentabiliteit, inkomen en besparingen van opengrondstuinbouwbedrijven

	Opengronds- groente- bedrijven	Bloembollen- bedrijven	Fruiteelt- bedrijven	Boom- kwekerij- bedrijven
Aantal bedrijven (1996)	1.320	1.200	2.000	2.000
Hectare per bedrijf	6,82	14,55	9,75	5,45
Nge per bedrijf	67	172	77	81
Ondernemers per bedrijf	1,26	1,63	1,27	1,19
Opbrengst per 100 gulden kosten				
1993	82	106	66	83
1994	85	105	69	88
1995	79	105	88	89
1996	84	91	69	95
1997 (r)	91	82	76	98
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer				
1993	44,1	153,4	1,8	70,4
1994	57,5	155,5	15,8	89,7
1995	37,7	177,0	68,2	94,6
1996	56,8	81,9	12,7	105,2
1997 (r)	77,0	36,0	31,0	116,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf				
1993	2,3	151,0	-66,1	-7,0
1994	27,2	126,1	-22,0	30,6
1995	-14,0	146,8	56,0	39,4
1996	17,9	3,0	-27,3	49,1
1997 (r)	37,0	-59,0	-15,0	60,0

zinsinkomen uit bedrijf per ondernemer is geraamd op 77.000 gulden en de besparingen per bedrijf op 37.000 gulden.

De definitieve uitkomsten voor 1996 laten zien dat de opengrondsgroentebedrijven gemiddeld een verbeterd gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer realiseerden en positieve besparingen bereikten. De rentabiliteit van de opengrondsgroentebedrijven op kleigronden liet echter een verslechtering zien van 97% in 1995 naar 90% in 1996; bij de bedrijven op zandgronden vond een verbetering plaats van 70% naar 82%. Dit kwam doordat de kosten van de bedrijven op kleigronden toenamen, terwijl de bedrijven op zandgronden relatief hogere opbrengsten realiseerden.

De opengrondsgroentebedrijven hadden in 1996 ruim 74.000 gulden aan financieringsmiddelen tot hun beschikking, waarvan 70% voortkwam uit eigen middelen (tabel 9.4). De beschikbare middelen werden grotendeels besteed aan investeringen, met name in bedrijfsgebouwen. Er werd in 1996 meer afgelost dan aan vreemde middelen werd aangetrokken.

Tabel 9.4 *Beknopt financieringsoverzicht van opengrondstuinbouwbedrijven, (x 1.000 gld. per bedrijf)*

	Opengr.- groente- bedrijven	Bloem- bollen- bedrijven	Fruit- teelt- bedr.	Boom- kwekerij- bedrijven
Totale financieringsmiddelen				
1992	94,8	276,6	58,6	107,9
1993	108,8	367,9	126,8	69,0
1994	79,6	389,4	99,7	85,1
1995	175,7	405,6	153,2	80,3
1996	74,3	273,0	98,3	112,3
Brutobedrijfsinvesteringen				
1992	55,4	147,5	122,7	96,6
1993	82,6	270,9	67,4	47,7
1994	22,3	263,5	67,0	52,1
1995	45,0	279,6	41,0	48,0
1996	68,7	205,3	86,9	65,7
Vreemd vermogen				
1992	368,7	845,3	376,6	266,0
1993	414,2	986,0	380,5	248,6
1994	333,3	965,1	381,1	214,5
1995	363,1	1.084,0	407,5	212,6
1996	286,3	1.071,6	353,2	265,0

9.3.2 Fruitteeltbedrijven

Na een teleurstellend 1996 hebben de fruitteeltbedrijven ook in 1997 geen goede resultaten geboekt (tabel 9.3). Volgens de raming verbeterde de rentabiliteit in 1997 tot 76 gulden opbrengsten per 100 gulden kosten, tegenover 69 in 1996 en 88 in 1995. De omzet per bedrijf nam naar verwachting met 10% toe, terwijl de kosten stabiel bleven. Tegenover de iets hogere loonkosten stonden lagere rentekosten.

In 1997 komt het gezinsinkomen uit bedrijf volgens de raming uit op 31.000 gulden per ondernemer, tegenover 13.000 gulden in 1996. Aanvullingen met inkomen van de overige gezinsleden en inkomen van buiten het bedrijf wegen niet voldoende op tegen de belastingen en gezinsbestedingen. Per bedrijf worden ontsparingen geraamd van gemiddeld -15.000 gulden, tegenover -27.000 gulden in 1996. In 1995 werden positieve besparingen gerealiseerd van gemiddeld 56.000 gulden per bedrijf.

Door de negatieve besparingen nam het beschikbaar gekomen bedrag aan eigen middelen in 1996 af tot 61.000 gulden, tegenover 136.000 gulden in 1995. De daling werd gedeeltelijk opgevangen door meer vreemde middelen aan te trekken (tabel 9.4). De financieringsmiddelen werden voornamelijk besteed aan investeringen in vaste activa en dan met name grond, gebouwen en levende inventaris. Door de slechte resultaten in de fruitteelt van de afgelopen jaren zijn de investeringen in plantopstanden drastisch teruggelopen. In de pe-

riode 1986 tot en met 1993 werd per bedrijf gemiddeld voor 44.000 gulden in plantopstanden geïnvesteerd. De afschrijvingen bedroegen in die periode gemiddeld 30.000 gulden per jaar, wat een duidelijke verjonging van de plantopstanden betekende. In de periode 1994-96 waren de investeringen teruggelopen tot gemiddeld 25.000 gulden, tegen gemiddelde afschrijvingen van 44.000 gulden per jaar. In deze periode is dus een veroudering van de plantopstanden opgetreden. Recentelijk is overigens sprake van een toename van de investeringen in aanplant.

9.3.3 Bloembollenbedrijven

In 1997 is de rentabiliteit van de bloembollenteelt gedaald tot 82 gulden opbrengsten per 100 gulden kosten (tabel 9.3). In de eerste helft van de jaren negentig boekten de bloembollenbedrijven uitstekende resultaten. Door lagere opbrengsten kwam het rentabiliteitscijfer in 1996 voor het eerst sinds 1992 echter niet boven 100%. De kosten bleven in 1997 nagenoeg gelijk, maar de omzet die in 1996 al met 17% was afgenomen, daalde opnieuw fors (-13%). Mede door de uitbreiding van het areaal daalde de prijs gemiddeld met 6%. Voor narcissen, irissen en hyacinten werden iets hogere prijzen genoteerd. Doordat een groot aantal meerjarige contracten liep tot en met 1996 kwam de feitelijke prijsdaling van de lelies pas in 1997 tot uiting in de bedrijfsresultaten. De oogst was in 1997 teleurstellend, mede door waterschade in de bollenstreek en de Noordoostpolder. Ook de korte maar strenge winter heeft hierop invloed gehad. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer nam volgens de raming af tot 36.000 gulden, maar de spreiding zal groot zijn. De ontsparingen beliepen in 1997 gemiddeld -59.000 gulden per bedrijf.

Door de verslechterde bedrijfsresultaten daalden de beschikbaar gekomen eigen middelen op de bloembollenbedrijven van 276.000 gulden in 1995 tot 132.000 gulden in 1996. Een lichte toename van het aangetrokken vreemd vermogen zorgde ervoor dat de totale hoeveelheid beschikbare middelen minder afnam (tabel 9.4). De totale bedrijfsinvesteringen bedroegen in 1996 205.000 gulden, tegenover 280.000 gulden in 1995. Met zulke cijfers onderscheiden de bloembollenbedrijven zich positief van de overige tuinbouwsectoren.

De investeringen in levende inventaris namen in 1996 ten opzichte van 1995 sterk af: van 82.000 gulden tot 16.000 gulden. Dit werd veroorzaakt door de crisis in de lelieteelt, waardoor de investeringen in teeltrechten afnamen. Alleen de middelgrote bedrijven investeerden fors in levende inventaris. Toch lagen de totale investeringen per bedrijf hoger dan de afschrijvingen, zodat de bedrijven verder werden gemoderniseerd en uitgebreid.

9.3.4 Boomkwekerijen

De boomkwekerij heeft als enige sector binnen de opengrondstuinbouw een gebroken boekjaar (1 juli-30 juni). In 1997/98 werd een gemiddelde rentabiliteit geraamd van 98 tegenover 95 in 1996/97 (tabel 9.3). Hiermee heeft de boomkwekerij de koppositie binnen de opengrondstuinbouw overgenomen van de bloembollenteelt.

De grote belangstelling voor de siertuin in binnen- en buitenland vertaalt zich in hogere opbrengsten. Behalve bos- en haagplantsoen deden alle subsectoren het goed. De omzet steeg met ongeveer 5% tot ruim 57.000 gulden per hectare. De kosten namen met 2% toe, onder meer doordat de arbeidskosten, die ongeveer de helft van de totale kosten beslaan, met 500 gulden per hectare omhoog gingen. Verder stegen de kosten van duurzame

productiemiddelen met 300 gulden. Dankzij de lagere rentevoet namen de rentelasten niet verder toe. Per saldo steeg het geraamde gezinsinkomen uit bedrijf in 1997/98 naar 116.000 gulden per ondernemer, terwijl de besparingen toenamen tot 60.000 gulden per bedrijf.

In 1996/97 namen de financieringsmiddelen toe tot gemiddeld 112.000 gulden per bedrijf (tabel 9.4). Ruim de helft van de beschikbare middelen is besteed aan investeringen in vaste activa, en dan met name in grond en gebouwen. De afschrijvingen op de slijtende activa waren lager dan de desbetreffende investeringen, waardoor ook de boomkwekerij verder moderniseerde.

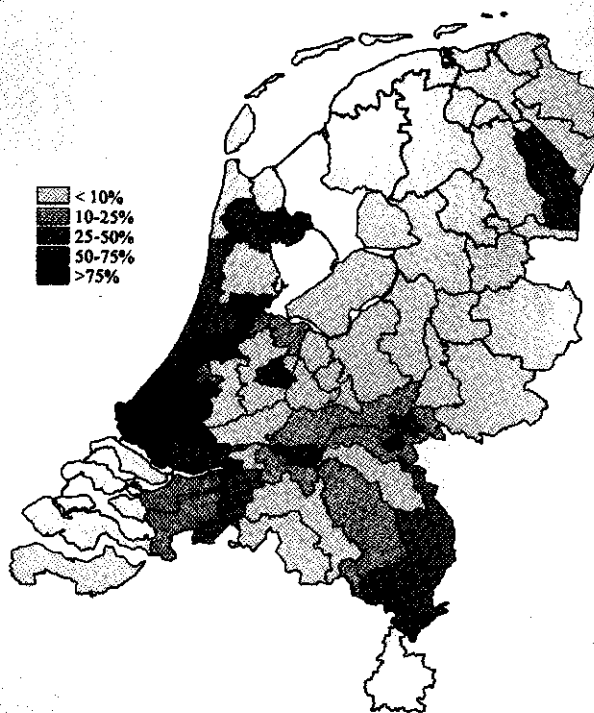
10. Glastuinbouw en champignonteelt

De bedekte tuinbouwteelten nemen meer dan een vijfde van de agrarische productiecapaciteit in Nederland voor hun rekening. De champignonsector, die hoofdzakelijk in het zuiden van het land is gevestigd, telt een kleine 600 bedrijven. Bijna 9.000 bedrijven worden gerekend tot het type glastuinbouw. Daarvan is bijna twee derde gespecialiseerd in de teelt van bloemen of planten en ruim een derde in de groenteteelt. Het glasareaal pot- en perkplanten vertoont de afgelopen jaren een duidelijke stijging. De gemiddelde bedrijfsomvang is relatief groot en neemt nog voordurend toe. In de discussie over de herstructurering van de sector speelt de toekomstige locatie een belangrijke rol. Volgens de Economische Hoofdstructuur Glastuinbouw zouden de oude centra zoals het Westland glasareaal moeten inleveren. Daarentegen zouden andere gebieden, waaronder Midden-Zuid-Holland, een veel groter glasareaal moeten krijgen. De sector is overigens volop bezig het productenpakket te vernieuwen, mede om tegenwicht te bieden tegen de toenemende internationale concurrentie. Om dezelfde reden is bij de bloemenveilingen een zakelijker tariefstelsel voor de leveranciers ingevoerd. De rentabiliteit van de glastuinbouw heeft zich de laatste jaren positief ontwikkeld. Nadat in 1996 een flinke stap vooruit werd gezet, is voor 1997 een verdere verbetering geraamd. Ook de resultaten van de champignonbedrijven verbeterden in 1997, nadat ze in 1996 waren teruggevallen. De glasgroentelers scoorden gemiddeld de hoogste rentabiliteit, mede dankzij fors hogere paprikaprijzen.

10.1 Structuur

De glastuinbouw en champignonteelt vertegenwoordigen samen 21% van de productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw. De glastuinbouw is sterk geconcentreerd in de provincie Zuid-Holland, die meer dan de helft van de Nederlandse productiecapaciteit herbergt (figuur 10.1). De champignonteelt vindt hoofdzakelijk plaats in de provincies Limburg, Noord-Brabant en Gelderland. De sector bestaat in veel sterkere mate dan de opengrondtuinbouw uit gespecialiseerde bedrijven. In 1997 werden 9.370 bedrijven (bijna 9% van alle land- en tuinbouwbedrijven) gerekend tot het type glastuinbouw of champignonkwekerij. Met een aantal van ongeveer 600 zijn de champignonbedrijven duidelijk in de minderheid. Van de glastuinbouwbedrijven is 37% gespecialiseerd in de groenteteelt en 63% in de teelt van bloemen of planten. Qua economische omvang komen de bedrijven overigens sterk met elkaar overeen; het merendeel van de bedrijven is groter dan 100 nge en de gemiddelde bedrijfsomvang ligt op een relatief hoog niveau van circa 165 nge (tabel 10.1).

De toekomstige locatie van de glastuinbouw is een van de centrale elementen in de discussie over de herstructurering van de sector. In het rapport "Kansen voor kassen" is met de Economische Hoofdstructuur Glastuinbouw een ideaalbeeld ontworpen. Het ontwerp voorziet in een grotere spreiding van de productie over Nederland dan in de huidige situatie. Er zijn locaties van uiteenlopende omvang. Midden-Zuid-Holland zou de grootste locatie worden met 2.000 ha. Het Westland zou 2.500 ha glas moeten prijsgeven en met 1.500 ha de tweede locatie worden. Verder zijn er volgens het ideaalbeeld drie locaties met

Figuur 10.1 Aandeel glastuinbouw en champignonteelt in agrarische productiecapaciteit (nge) per landbouwgebied (Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO)

Tabel 10.1 Verdeling (%) glastuinbouwbedrijven en champignonbedrijven naar omvang, 1997

	Omvang (nge)			Totaal aantal	Nge/ bedrijf
	3-70	70-150	≥ 150		
Alle glastuinbouw- en champignonbedr.	26	35	40	9.370	167
w.o.: glasgroentebedrijven	26	35	39	3.269	161
sierteeltbedrijven	25	33	41	5.516	171
champignonbedrijven	24	43	33	585	169

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

Tabel 10.2 Ontwikkeling arealen gewassen op glastuinbouwbedrijven in 1987-1997

Bedrijfsomvang	Verandering in % per jaar					Aantal ha 1997
	groente- areaal	bloemen- areaal	planten- areaal	totaal areaal	aantal bedr.	
Tot 70 nge	-9,9	-6,9	-3,3	-8,5	-6,1	596
70-150 nge	-6,3	-4,3	2,1	-4,8	-3,3	2.196
≥ 150 nge	7,3	6,3	6,2	6,7	6,8	6.428
Alle klassen	-0,2	1,2	4,5	1,0	-1,5	9.220

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

1.000 ha glas, namelijk Aalsmeer en omstreken, Heerhugowaard en omstreken en West-Brabant. Uitbreiding is er ook in IJsselmonde, de Veenstreek en Zeeland. De locaties in het oosten van het land zouden minder belangrijk worden (Alleblas en Mulder, 1997).

Groeiend areaal pot- en perkplanten

Het totale glasareaal op de gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven is in de periode 1987-1997 met 1% per jaar gestegen, terwijl het aantal bedrijven van dit type met 1,5% is gedaald. De gemiddelde glasoppervlakte is hierdoor toegenomen van 0,8 ha naar 1,0 ha per bedrijf. De belangrijkste glasteelten zijn groenten, bloemen en planten. Het aandeel van fruit in de glastuinbouw is zeer beperkt en bestaat hoofdzakelijk uit aardbeien.

In de periode 1987-1997 is de teelt van groenten onder glas licht afgenomen. Het areaal glasgroenten daalde met gemiddeld 0,2% per jaar (tabel 10.2). De teelt van bloemen en vooral van planten laat daarentegen een toename zien van respectievelijk 1,2% en 4,5% per jaar. De groei in het areaal planten voltrok zich zowel bij de potplanten (voor de bloei en voor het blad) als bij de perkplanten. Momenteel bestaat 16% van de geteelde gewassen op glastuinbouwbedrijven uit pot- of perkplanten, tegen 11% in 1987. Het aandeel groentegewassen in het totaal areaal daalde van 48% in 1987 naar 43% in 1997, terwijl het aandeel bloemen ongeveer 40% is gebleven.

Per omvangsklasse is het beeld enigszins gedifferentieerd (tabel 10.2). Zo neemt op de (relatief) kleine glastuinbouwbedrijven met een omvang tot 70 nge elke teelt in areaal af, vooral door de daling van het aantal bedrijven in deze omvangsklasse. De grote bedrijven van 150 nge en meer geven een tegenovergesteld beeld te zien, namelijk een stijging van elke onderscheiden teelt, wat samenhangt met de stijging van het aantal bedrijven binnen deze omvangsklasse.

10.2 Markten

De toename van de productiewaarde van de sector in 1997 kwam voornamelijk op naam van de sierteeltproducten, maar ook de productiewaarden van glasgroenten en champignons namen toe (tabel 10.3).

Tabel 10.3 Productiewaarde van glastuinbouw en champignons, in miljoenen guldens

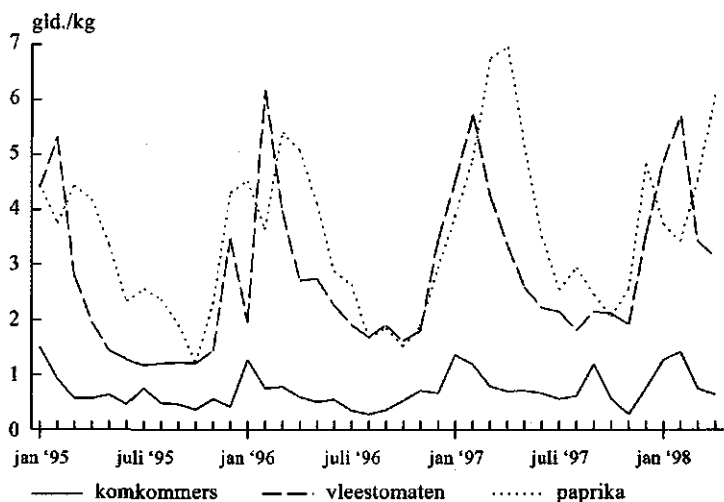
	1985	1990	1995	1996	1997	1997 in % van 1996	1997 in % van 1985
Groenten onder glas	2.000	2.584	2.352	2.550	2.650	104	133
w.o.: tomaten	997	1.052	796	960	867	90	87
komkommers	457	544	570	495	504	102	110
paprika	202	494	665	697	854	123	423
Fruit onder glas	33	32	61	65	60	92	182
Bloemkwekerijgewassen	3.898	5.280	5.925	6.285	6.790	108	174
w.o.: snijbloemen via							
veiling	2.250	2.903	3.166	3.310	3.560	108	158
w.o. rozen	484	654	819	856	895	105	185
troschrysanten	400	558	540	571	633	111	158
kamerplanten	738	1.165	1.340	1.422	1.505	106	204
Champignons	254	397	536	547	576	105	227
Totaal	6.185	8.293	8.874	9.447	10.076	107	163

Bron: Produktschap Tuinbouw en VBN.

10.2.1 Groenten onder glas

De productiewaarde van glasgroenten, die voor bijna 90% bestaat uit tomaten, komkommers en paprika, nam in 1997 met 4% toe tot 2,65 miljard gulden. Vooral paprika was de afgelopen jaren een succesvol product. De glasgroenteteelt ondervindt in toenemende mate concurrentie uit Spanje. Van Nederlandse zijde wordt veel aandacht besteed aan productvernieuwing. Bij de vernieuwing van het afzetsysteem, waarbij door de telersorganisaties gestreefd wordt naar rechtstreekse contacten met de eindafnemers in binnen- en buitenland en naar een meer stabiele prijsvorming, treden spanningen op. Zo ontstond het afgelopen jaar grote onvrede bij de komkommertelers over de resultaten van de verkoopstrategie die hun marketing- en verkooporganisatie The Greenery had gevolgd.

Het areaal tomaten bedroeg in 1997 ongeveer 1.100 ha. De trostomaten hadden hierin een aandeel van 40%, tegen 15% in 1995. Voor 1998 wordt opnieuw een groei van het areaal trostomaten voorzien. De tomatenproductie nam in 1997 licht toe tot 510.000 ton, maar de productiewaarde daalde met 10%. De prijsontwikkeling van tomaten vertoont een duidelijk seizoenpatroon (figuur 10.2). De totale export van tomaten nam in 1997 met 4% toe ten opzichte van 1996. Enkele jaren geleden stortte de uitvoer van tomaten naar Duitsland in, mede door negatieve berichtgeving over de kwaliteit van de Nederlandse tomaat. Vooral dankzij de trostomaat en de cherrytomaat is de uitvoer echter weer volledig op de weg terug. De segmentatie die enkele jaren geleden is ingezet in de tomatenteelt blijkt dus vruchten af te werpen. Steeds meer tomatenvarianten zien het licht, zoals de pruimtomaat, de trospruim, de cherrytros en de gele en oranje tomaat.

Figuur 10.2 Maandprijzen van tomaten, komkommers en paprika (Bron: Produktschap Tuinbouw)

De productiewaarde van paprika's groeide in 1997 met 23% tot een recordwaarde van 854 miljoen gulden. De veilingaanvoer van paprika's was met 231.000 ton in 1997 iets lager dan in 1996. Het aandeel dat buiten de veiling om wordt verhandeld bedroeg vorig jaar naar schatting 20.000 ton. De gemiddelde paprikaprijs lag in 1997 circa 25% hoger dan in 1996, terwijl de prijs in dat jaar ook al hoger lag dan in het voorafgaande jaar. De relatief hoge prijs van zowel groene als rode paprika's in 1997 was te danken aan de sterke buitenlandse vraag. De uitbreiding van de teelt van gele paprika's temperde de prijsstijging van deze kleur. De aanvoer van oranje paprika's bleef achter na een voortdurende groei van het aanbod van deze kleur. De voorverpakte kleurmixen winnen de laatste jaren behoorlijk aan populariteit. In 1997 is de zogenaamde rode babypaprika geïntroduceerd, een paprika van mini-formaat. Het areaal babypaprika's nam in 1997 toe tot 6 ha. Naar verwachting zal het totale areaal paprika's in 1998 verder toenemen. Door concurrentie van laaggeprijsde paprika's uit Spanje, is het Nederlandse seizoen 1998 echter slechter begonnen dan in de twee voorafgaande jaren.

De productiewaarde van komkommers nam in 1997 licht toe. De productie daalde van 495.000 ton in 1996 naar 480.000 ton in 1997, maar de gemiddelde klokprijs kwam, vooral door de prijspiek in september (figuur 10.2) zo'n 5% hoger uit. De export van Nederlandse komkommers daalde met 10% ten opzichte van 1996. Vooral de uitvoer naar Duitsland, de grootste afnemer van Nederlandse komkommers, stond onder druk. Daarentegen nam de Spaanse export van komkommers naar Duitsland sterk toe. Het Verenigd Koninkrijk, na Duitsland de belangrijkste afnemer van Nederlandse komkommers, importeert-

de in 1997 ongeveer 9% meer Nederlandse komkommers. De afzet in landen buiten de EU daalde met 20%. Voor 1998 zijn de vooruitzichten op korte termijn overigens iets minder ongunstig. Het Nederlandse komkommeraanbod neemt af en door de zachte winter waren de energiekosten lager en lag de consumptie van komkommers iets hoger dan in 1997. Daarnaast bleef het aanbod van Spaanse en Griekse komkommers in de eerste maanden van 1998 binnen de perken.

Concurrentie uit landen buiten de EU nog beperkt

De voortgaande politieke toenadering tussen de EU en de niet-EU-landen rond de Middellandse Zee gaat gepaard met enige verruiming van de wederzijdse markttoegang. De Nederlandse glastuinbouw lijkt echter goede kansen te hebben om deze nieuwe concurrentie te weerstaan. De belangrijkste concurrenten van Nederland zijn al lid van de EU.

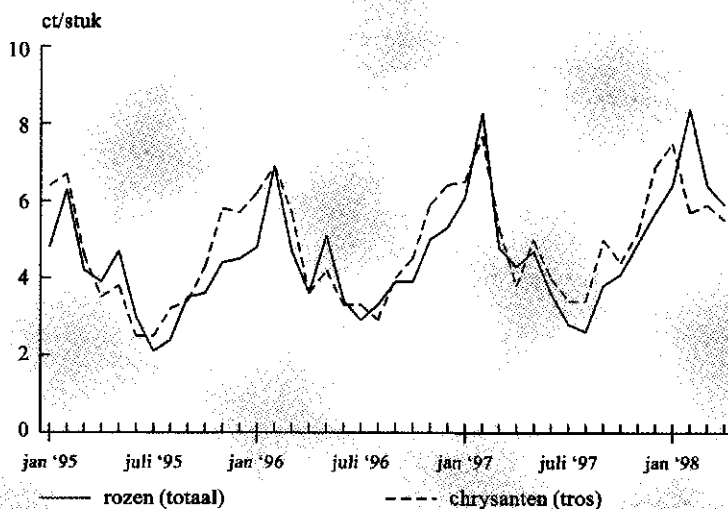
Hoewel de tuinbouwontwikkelingen in de regio enige vooruitgang laten zien, is die nog vrij smal en weinig krachtig. Dat geldt vooral voor de kapitaalintensieve en hoogtechnologische glastuinbouw. De achterblijvende productkwaliteit en gebrekkige organisatie van de afzet vormen belangrijke elementen die de voordelen van lage productiekosten teniet doen.

Een andere factor is de EU-marktbescherming. De Middellandse-Zeelanden die niet tot de EU behoren, hebben voorlopig geen uitzicht op vrije toegang tot de gemeenschappelijke markt. Het entreprijssysteem van de EU zorgt in het algemeen voor een effectieve marktbescherming van groenten en fruit, ook na de implementatie van de GATT/WTO-afspraken. De EU is in het verleden terughoudend geweest in het verlenen van handelsconcessies. Deze houding zal de komende jaren waarschijnlijk niet veranderen, al was het maar terwille van de zuidelijke EU-landen.

De regio is op tuinbouwgebied sterk netto-exporterend, ook met de EU. Turkije, Israël en Marokko zijn veruit de belangrijkste exporterende landen, vooral van vers, subtropisch (citrus)fruit. Nederland is een belangrijke afzetmarkt en doorvoerland voor de regio. De negatieve handelsbalans met de Middellandse-Zeelanden is gegroeid door een stagnerende uitvoer en een licht groeiende invoer van sierteelt- en groenteproducten. Voor deze producten vervult Nederland een belangrijke handelsfunctie door re-export. Afgezien van uitgangsmateriaal lijken de afzetmogelijkheden van eindproducten voor de Nederlandse tuinbouw gering te zijn, vooral vanwege de beperkte vooruitzichten op een sterke groei van de koopkracht van de bevolking (Van Berkum en Silvis, 1997).

10.2.2 Bloemen en planten onder glas

De belangrijkste sierteeltproducten onder glas zijn snijbloemen (rozen, chrysanten, tulpen, lelie's, anjers, gerbera's) en planten (pot- en perkplanten). De productiewaarde groeide in 1997 met 8% tot 6,8 miljard gulden (tabel 10.3). Opvallend was de snelle groei in de omzet via de veiling van tuinplanten. De groeiende productiewaarde van snijbloemen werd gerealiseerd door een groter aanbod (+1,5%) en een gemiddeld hogere prijs (+6,5%). Aan buitenlandse producten werd in 1997 voor ongeveer 800 miljoen gulden geveild in Nederland. De totale snijbloemenomzet van de VBN-veilingen steeg in 1997 met 9,2% tot ruim 4,3 miljard gulden.

Figuur 10.3 Maandprijzen van rozen en chrysanten (Bron: VBN)

De ontwikkeling van de rozen- en chrysantenprijzen laat over de laatste drie jaren een vrijwel identiek beeld zien (figuur 10.3). De gemiddelde prijs van chrysanten steeg echter licht gedurende de jaren 1995-1997 terwijl de gemiddelde rozenprijs in 1997 over het algemeen op een iets lager niveau uitkwam dan in 1996. De gemiddeld hogere prijzen die in de bloementeel werden behaald kwamen op naam van chrysanten, lelies, gerbera's en fresia's.

De export van bloemen en planten nam in 1997 met 11% toe tot bijna 7,8 miljard gulden. De sterke exporttoename was aan uiteenlopende factoren te danken: de relatief hoge koersen van het Britse pond en de VS-dollar, de toegenomen vraag vanuit Oost-Europa, de gunstige weersomstandigheden en de voortvarende economische ontwikkeling in veel landen. Rusland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten namen het grootste deel van de exporttoename voor hun rekening.

Het aandeel van de Duitse markt in de totale export van Nederlandse snijbloemen neemt al enkele jaren af, maar is met 42% in 1997 nog altijd van zeer grote betekenis. Frankrijk (13%) en het Verenigd Koninkrijk (10%). De oorzaken van de achterblijvende export naar Duitsland zijn de tegenvallende economische ontwikkeling en de steeds grotere concurrentie op de Duitse markt.

Bloemenveilingen sleutelen aan heffingen

Voor de dienstverlening van de veiling betalen de leden behalve een vast bedrag aan contributie een variabel bedrag aan provisie en partij- en karheffingen. Deze laatste bedragen zijn gerelateerd aan de waarde van de partij aangevoerde bloemen en planten. Bij de groot-

ste Nederlandse bloemenveilingen (Aalsmeer, Holland) is een nieuw tarievenstelsel aangenomen, waarbij de kosten rechtstreeks samenhangen met het aantal karren per partij, de waarde per kar en de manier van verhandelen. In het nieuwe stelsel dalen de afzetkosten per eenheid naarmate de partijen groter zijn en de waarde per kar hoger is. Aangenomen wordt dat daarmee een efficiëntere aanvoer van bloemen zal plaatsvinden. De initiatiefnemers menen dat de kosten van de dienstverlening op een zakelijke manier verdeeld moeten worden. Zodoende kan de veiling ook voor zeer grote bedrijven een aantrekkelijke zakenpartner blijven. De veranderde situatie op de wereldmarkt en de toegenomen concurrentie dwingen de Nederlandse veilingen immers tot het hanteren van scherpe tarieven, omdat men anders zijn heil buiten de veiling zoekt. De voorstellen betekenen aan de andere kant hogere afzetkosten voor telers met een kleine aanvoer. Deze telers zouden kunnen overwegen om als contractzender te gaan leveren, maar dan verliezen ze de zeggenschap die ze als veilinglid hebben. Voorstellen voor andere koperstarieven zijn nog in bespreking.

10.2.3 Champignons

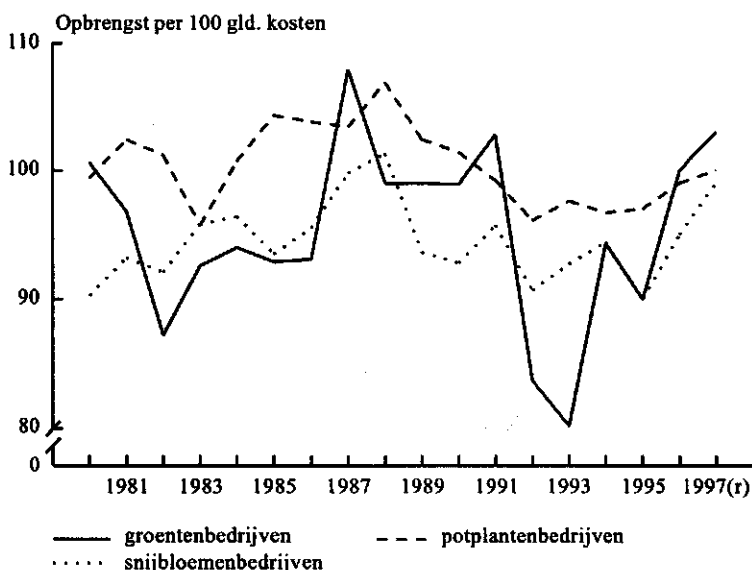
Het productievolume van champignons nam in 1997 licht toe tot 240.000 ton. Doordat de consumptie van champignons geen gelijke tred houdt met de toename van de productie, staan de prijzen al enige jaren onder druk. Niettemin stegen de prijzen in 1997 licht ten opzichte 1996 dankzij de toegenomen uitvoer naar het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.

De uitvoer van verse champignons nam in 1997 met meer dan 8% toe. Met het volume van zo'n 63.000 ton is Nederland 's werelds grootste exporteur van verse champignons. Duitsland is met een kleine 30.000 ton de belangrijkste afzetmarkt. De export naar Duitsland bleef in 1997 stabiel. Op de binnenlandse markt werd 24.000 ton afgezet. Zowel de Nederlandse als de Duitse consumptie van verse champignons groeit de laatste jaren niet meer. Andere Noord- en West-Europese markten voor verse champignons vertonen nog wel groei. De export naar het Verenigd Koninkrijk kwam in 1997 voor het eerst boven de 10.000 ton uit, 30% meer dan in 1996. Deze toename was mede te danken aan kwaliteitsproblemen in Ierland, de grootste champignonleverancier op de Engelse markt.

De markt voor verwerkte champignons lijkt al enige tijd verzadigd te zijn. De prijsvorming is sterk afhankelijk van de situatie op de wereldmarkt. China is de grootste exporteur van verwerkte champignons in de wereld, voor Nederland. Het verkrijgen van harde valuta kan voor China reden zijn om de export op te voeren. De komende jaren zouden dan ook grote partijen Chinese champignons op de Europese markt kunnen worden aangeboden. Mocht het huidige EU-importquotum door liberalisatie in het kader van de WTO komen te vervallen, dan kan dat in sommige jaren scherpe prijsdalingen veroorzaken. Tegenover de bedreiging die de Chinese productie voor de Nederlandse teelt kan opleveren staat echter dat er in de toekomst ook veel productie voor de eigen Chinese markt nodig is (Van Horen et al., 1997).

10.3 Bedrijfsresultaten

De rentabiliteit van de glastuinbouw heeft zich de laatste jaren zeer positief ontwikkeld. Nadat in 1996 een flinke stap vooruit werd gezet, verbeterde de rentabiliteit in 1997 volgens de raming opnieuw (figuur 10.4). Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf nam met

Figuur 10.4 Ontwikkeling rentabiliteit van glastuinbouwbedrijven

22.000 gulden toe tot 114.000 gulden per ondernemer. Ook de resultaten van de champignonbedrijven verbeterden in 1997, nadat ze in 1996 waren teruggefallen.

10.3.1 Glastuinbouwbedrijven

Glasgroentebedrijven nemen koppositie over

Binnen de glastuinbouw behaalden de glasgroentebedrijven in 1997 gemiddeld de beste resultaten. De opbrengsten per 100 gulden kosten verbeterden volgens de raming verder naar 103%. De hogere rentabiliteit leidde tot een verdere stijging van zowel het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer als de besparingen per bedrijf (tabel 10.4). Ten opzichte van 1996 stegen de kosten met 3%, ondanks een daling van de energiekosten als gevolg van de zachtere winter. De opbrengststijging kwam voort uit een gemiddelde prijsstijging van 2% in combinatie met een stijging van de aanvoer van bijna 3%. Tussen de gewassen waren er echter grote verschillen. De omzet van tomaten daalde door lagere prijzen en lagere productie met 12 tot 15 gulden per m². De omzetsdaling van de vleestomaten bleef beperkt tot 5 à 7 gulden per m². De opbrengst van de komkommers steeg gemiddeld met 5 gulden per m². Voor de paprikateler was 1997 een zeer goed jaar. De ontvangen prijzen van rode en groene paprika's lagen gemiddeld bijna 30% hoger dan in 1996.

Tabel 10.4 Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van glastuinbouwbedrijven

	Glasgroente			Snijbloemen			Potplanten		
	totaal	ZHG a)	ov.NL	totaal	ZHG a)	ov.NL	totaal	ZHG a)	ov.NL
Aantal bedrijven (1996)	3.200	1.500	1.700	3.700	1.650	2.050	1.500	500	1.000
Glasoppervlakte (are)									
per bedrijf	120	139	104	104	115	95	82	117	68
Sbe per bedrijf	563	685	457	558	586	536	547	780	452
Nge per bedrijf	164	193	139	173	179	169	165	226	140
Ondernemers per bedrijf	1,34	1,43	1,26	1,36	1,25	1,44	1,36	1,43	1,33
Opbrengst per 100 gulden kosten									
1992	84	85	82	91	92	89	96	99	93
1993	80	80	80	93	96	90	98	99	96
1994	94	96	92	94	98	91	97	97	96
1995	90	91	89	90	94	86	97	98	95
1996	100	104	96	95	98	92	99	98	100
1997 (r)	103	-	-	99	-	-	100	-	-
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer									
1992	5,8	2,8	9,3	48,5	52,0	45,5	78,7	112,2	57,5
1993	-16,6	-29,0	-0,1	60,6	80,8	44,8	89,4	118,7	73,0
1994	77,4	75,0	80,2	73,6	95,5	57,4	90,9	95,0	89,0
1995	60,0	56,9	63,3	48,5	64,5	37,8	88,8	102,6	82,5
1996	116,5	132,7	100,4	70,2	80,3	63,3	113,8	101,9	119,0
1997 (r)	135,0	-	-	102,0	-	-	126,0	-	-
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf									
1992	-94,3	-121,1	-68,2	-23,6	-28,3	-19,3	-2,9	34,9	-24,9
1993	-98,0	-129,4	-64,5	-3,8	22,2	-26,1	18,8	46,7	1,9
1994	33,0	28,5	37,8	22,7	38,7	9,4	33,7	17,1	41,3
1995	7,7	4,2	10,9	-15,9	-13,3	-18,0	31,9	28,6	33,6
1996	59,6	79,3	42,3	-0,9	10,0	-9,5	57,1	34,1	66,4
1997 (r)	83,0	-	-	38,0	-	-	69,0	-	-

a) Zuid-Hollands Glasdistrict.

Sierteeltbedrijven

In 1997 is ook voor de snijbloemenbedrijven een verdere verbetering van het resultaat geraamd. De omzet per m² nam toe van 92 naar 99 gulden. De kosten per m² stegen met 3% door toegenomen rente en afschrijvingen, materialen en aflevering. In 1996 was de rentabiliteit al verbeterd, doordat de kostenstijging (van 83 gulden naar 95 gulden per m²) ruim werd overtroffen door de opbrengstenstijging (van bijna 75 gulden naar meer dan 90 gulden per m²).

Tabel 10.5 *Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op het gemiddelde glastuinbouwbedrijf (x 1.000 gulden)*

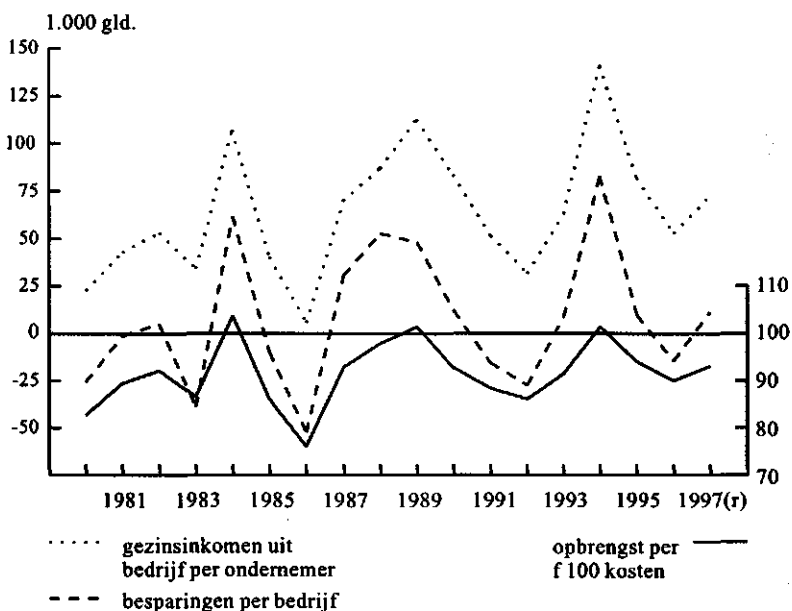
	1986-1990	1991-1995	1994	1995	1996
<i>Herkomst</i>					
Eigen middelen	140,5	127,5	161,8	118,3	146,9
w.v. besparingen	39,8	-3,1	28,4	5,8	28,7
afschrijvingen	102,3	127,7	128,4	111,4	111,9
overig	-1,7	2,8	5,0	1,1	6,3
Vreemde middelen	77,9	86,4	54,9	78,7	96,1
Totaal beschikbare middelen	218,3	213,9	216,7	197,0	243,0
<i>Besteding</i>					
Aflossingen	52,2	75,0	74,2	78,1	82,1
Bruto-investeringen	136,3	119,7	96,7	105,4	119,7
w.v. grond	8,0	6,9	4,9	2,9	7,5
gebouwen/glasopstanden	48,0	32,9	19,5	44,0	25,8
installaties/overig inventaris	58,0	50,6	42,0	37,0	51,1
machines en werktuigen	10,2	11,2	7,6	9,4	10,9
levende inventaris	12,1	18,0	22,7	12,1	17,4
Overig	29,8	19,2	45,9	13,5	48,1
Totaal bestede middelen	218,3	213,9	216,7	197,0	243,0

De pot- en perkplanten profiteerden in 1997 van de grote belangstelling voor het groen in het algemeen en de tuin in het bijzonder. Hoewel de productie per m² gedaald is, doordat de planten groter worden afgeleverd, is de opbrengst door de hogere prijzen gemiddeld met ruim 3% gestegen. De opbrengsten namen sterker toe dan de kosten waardoor in 1997 een rentabiliteit van 100% behaald werd. De stijging van de kosten werd met name veroorzaakt door een hoger investeringsniveau en toegenomen materiaalkosten. De hogere energieprijis werd gecompenseerd door het lagere verbruik.

Helft van de bedrijven scoort stabiel

De voor 1997 geraamde resultaten geven een beeld van de resultatenontwikkeling, maar bieden geen inzicht in de spreiding rond het gemiddelde. In 1996 bedroeg de gemiddelde rentabiliteit in de glastuinbouw 97 gulden opbrengsten per 100 gulden kosten. Maar liefst 30% van de bedrijven behaalde echter een rentabiliteit lager dan 80%, terwijl aan de andere kant 22% van de bedrijven een meer dan kostendekkende exploitatie bereikten.

Vallen bedrijven nu elk jaar in dezelfde groep, of behalen ze afwisselend betere en slechtere resultaten, zodat ze door de jaren heen op de gemiddelde ontwikkeling uitkomen? Nadere beschouwing heeft uitgewezen dat bijna de helft van de bedrijven op de onderdelen rentabiliteit en inkomen in een zeer stabiele situatie verkeert, dat wil zeggen steeds in dezelfde score-groep belandt. Het spreekt voor zich dat het met de bedrijven die steeds in de groep met de slechtste score belanden bergafwaarts gaat.

Figuur 10.5 Ontwikkeling uitkomsten van champignonbedrijven

In de studie "Kansen voor kassen" is verondersteld dat in de periode tot 2010 zo'n 25% van de glastuinbouwbedrijven zal afvallen (Alleblas en Mulder, 1997). Uitgaande van de veronderstelling dat die bedrijven overeenkomen met de bedrijven die over de afgelopen 3 jaar gemiddeld de laagste rentabiliteit hebben behaald, kan de ontwikkeling worden geschetst van de bedrijven die naar verwachting overblijven. Deze laatste bedrijven behaalden de afgelopen 3 jaren een gemiddelde rentabiliteit van 97%, tegen 69% voor de slechtste bedrijven. Dit resulteerde in besparingen van gemiddeld 31.000 gulden. De bedrijven die verondersteld worden te zullen afvallen hadden over de afgelopen 3 jaar ontsparingen van jaarlijks 33.000 gulden per bedrijf.

Inhaalslag investeringen in glasopstanden

In 1996 kreeg het gemiddelde Nederlandse glastuinbouwbedrijf de beschikking over 243.000 gulden aan financieringsmiddelen, tegen 197.000 gulden in 1995 (tabel 10.5). Dit kwam zowel door de hogere besparingen als door extra vreemd vermogen. Bijna de helft van de beschikbare middelen werd besteed aan investeringen en dan met name in installaties. Het gemiddelde pot- en perkplantenbedrijf investeerde het meeste met bijna 134.000 gulden, waarmee ze voor het tweede achtereenvolgende jaar meer investeerden dan er werd afgeschreven. Voor de snijbloemenbedrijven gold dat de investeringen voor het vierde opeenvolgende jaar lager waren dan de afschrijvingen, waarbij vooral de investeringen in glas achterbleven bij die in 1995. De glasgroentebedrijven investeerden vooral in glasopstanden en installaties. Voor zowel de glasgroentebedrijven als de pot- en perkplantenbedrijven la-

Tabel 10.6 *Bedrijfsuitkomsten en financiering van champignonbedrijven*

	1992	1993	1994	1995	1996	1997 (r)
Opbrengst gld. per 100 gld. kosten	86	91	101	94	90	93
Gezinsinkomen uit bedrijf a)	31,6	62,9	141,1	81,7	52,8	72,0
Besparingen b)	-27,6	8,5	82,9	9,7	-14,5	11,0
Totale financieringsmiddelen b)	94	103	209	112	109	-
Brutobedrijfsinvesteringen b)	43	29	67	32	39	-
Vreemd vermogen b)	569	621	618	536	641	-

a) 1.000 gulden per ondernemer; b) 1.000 gulden per bedrijf.

gen de gemiddelde investeringen in het Zuid-Hollands Glasdistrict (ZHG) fors hoger dan in de rest van het land. De gemiddelde moderniteit (boekwaarde gedeeld door nieuwwaarde) van de betreffende bedrijven in het ZHG verbeterde, terwijl die in de rest van Nederland achteruitging.

Met de investeringen in glasopstanden zijn de glastuinbouwbedrijven duidelijk bezig met een inhaalslag. In 1996 werden 200 ha glasopstanden vernieuwd, in 1997 zo'n 375 ha en voor 1998 wordt door de kassenbouwsector eveneens tussen de 350 en 400 ha verwacht. In de periode 1991-1996 verminderden de investeringen, waardoor de moderniteit van de glastuinbouwsector daalde van 34% in 1992 tot 29% in 1996. Bij de pot- en perkplantenbedrijven in het Zuid-Holland Glasdistrict trad zelfs een daling op van 10 procentpunten. De nu weer toenemende investeringen leveren een bijdrage aan de herstructurering van de sector, waaronder een toename van de gemiddelde bedrijfsgrootte. Een probleem hierbij vormen de bedrijven in de oudere glastuinbouwgebieden, die geen uitbreidingsmogelijkheden hebben. Een stimulans voor de investeringen vormt de groenlabelfinanciering.

Daarnaast is van belang de in oktober 1997 geopende Regeling Structuurverbetering Glastuinbouw (RSG). Deze regeling voorziet ten eerste in een subsidiemogelijkheid voor ondernemers die aanpassingen op hun bedrijf willen doorvoeren met betrekking tot energie, productiekosten, milieu, kwaliteit en arbeidsomstandigheden. Het maximum investeringsbedrag waarvoor subsidie wordt verstrekt is 380.000 gulden. Ten tweede bevat de regeling een subsidiemogelijkheid voor tuinders die met hun bedrijf willen stoppen. De subsidie is bestemd voor afbraak van kassen en bedrijfsgebouwen. De vrijkomende grond moet worden verkocht aan anderen die daarmee perspectiefvol glastuinbouw kunnen bedrijven.

10.3.2 Champignonbedrijven

In 1997 nam de gemiddelde rentabiliteit volgens de raming toe tot 93%, tegen 90% in 1996 (figuur 10.5 en tabel 10.6). De toename was te danken aan hogere opbrengstprijzen (+4%), die het gevolg waren van het aantrekken van de markt en het overgaan naar duurdere sorteringen. Dankzij de verbeterde rentabiliteit kon de jaarlijkse daling van het gezinsinkomen uit bedrijf die sinds 1994 was opgetreden, worden omgebogen. Hierdoor konden na de ontsparringen in 1996 weer besparingen van 11.000 gulden worden gerealiseerd.

In 1996 namen de beschikbare eigen financieringsmiddelen met 20.000 gulden af, wat grotendeels werd gecompenseerd door een toename van het aangetrokken vreemd ver-

mogen. Hiervan werd slechts een derde deel aangewend voor bedrijfsinvesteringen. Het geïnvesteerde bedrag nam toe van 32.000 gulden naar 39.000 gulden en werd voor de helft besteed aan installaties en overige inventaris. Toch lagen ook dit jaar de investeringen lager dan de afschrijvingen, wat een veroudering van het bedrijf inhoudt. De aflossingen lagen op hetzelfde niveau als in 1995: voor het vijfde opeenvolgende jaar werd er meer afgelost dan aan vreemd vermogen werd aangetrokken.

11. Grondgebonden veehouderij

Bijna de helft van alle land- en tuinbouwbedrijven in Nederland wordt gerekend tot het type graasdierhouderij. De meeste daarvan zijn gespecialiseerd in melkvee. Mede door zijn ruimtelijke uitgestrektheid is de sector, die een aandeel heeft van ruim 40% in de agrarische productiecapaciteit van ons land, in vrijwel alle provincies gezichtsbepalend. Door de sector zijn voorstellen gedaan om de weidegang van koeien te bevorderen, en om de bedrijven een belangrijker rol te laten vervullen in het natuur- en landschapsbeheer. Tevens is voortzetting van het Europese zuivelbeleid, inclusief productiebeheersing, bepleit. Dat beleid is een belangrijke factor bij de inkomensvorming van de bedrijven. Overigens zijn er tussen de bedrijven grote verschillen in de kostprijs van melk, die onder meer samenhangen met de bedrijfsomvang. Mede dankzij de lagere waarde van de gulden werden in 1997/98 hogere prijzen ontvangen. Na een jarenlange daling verbeterde hierdoor de rentabiliteit van de melkveebedrijven. Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf zal volgens de raming in 1997/98 uitkomen op 57.000 gulden per ondernemer, terwijl de besparingen worden geraamd op gemiddeld 25.000 gulden per bedrijf. Dat is een forse verbetering ten opzichte van 1996/97, waarin gemiddeld 6.000 gulden werd ontspaard. Hoewel ook de resultaten van de vleesstierenbedrijven verbeterden, bleven die mager.

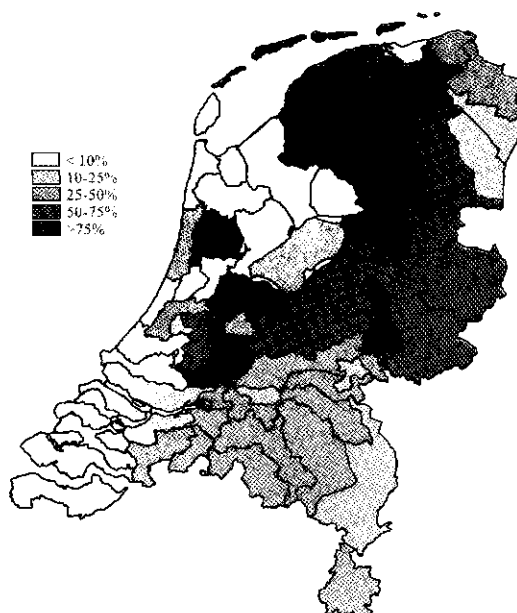
11.1 Structuur

De graasdierhouderij, inclusief de teelt van gras en voedergewassen, vertegenwoordigt 41% van de totale productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw (zie hoofdstuk 7). De sector is ruimtelijk uitgestrekt en heeft in veel provincies een groot aandeel in de productiecapaciteit (figuur 11.1). Bijna de helft (47%) van alle land- en tuinbouwbedrijven in Nederland wordt tot het type graasdierhouderij gerekend. Bijna twee derde van die bedrijven is gespecialiseerd in melkvee. Er zijn maar weinig gespecialiseerde schapenbedrijven en geitenbedrijven. De gemiddelde bedrijfsomvang van de melkveebedrijven is hoog ten opzichte van die van de andere graasdierbedrijven (tabel 11.1).

Tabel 11.1 Verdeling (%) graasdierbedrijven naar omvang (nge), 1997

	Omvang (nge)			Totaal aantal	Nge/ bedrijf
	3-40	40-100	≥ 100		
Alle graasdierbedrijven a)	44	35	20	50.471	60
w.o.: melkveebedrijven	17	52	31	31.115	85
schapenbedrijven	97	3	0	434	11
geitenbedrijven	50	45	6	186	47
graslandbedrijven	96	2	1	3.495	16

a) Exclusief vleeskalveren.

Figuur 11.1 Aandeel grondgebonden veehouderij in agrarische productiecapaciteit (nge) per landbouwgebied (Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO)

Tabel 11.2 Ontwikkeling van de melkproductie, 1985-1997 (in 1.000 ton)

	1985	1990	1995	1996	1997
Wereld	512.744	543.655	538.388	540.405	547.935
Australië	6.225	6.456	8.460	8.986	9.303
Nieuw-Zeeland	7.884	7.509	9.285	9.999	11.131
Verenigde Staten	64.930	67.005	70.500	70.003	71.072
EU-15	137.480	130.411	125.474	124.863	123.745
Nederland	12.525	11.226	10.900	11.188	11.188

Bron: FAOSTAT-database.

Onlangs hebben de melkveehouders verenigd in LTO-Melkveehouderij een toekomstvisie voor hun sector vastgesteld. Ze willen naar grondgebonden melkveebedrijven die in hun eigen ruwvoer voorzien; de koeien zouden in de wei moeten lopen. De vakgroep bepleit een correctie op de verliesnormen in het MINAS-systeem (zie hoofdstuk 6) en vrijstelling van ammoniakmaatregelen voor stallen. Maatregelen voor dierenwelzijn (ruimte, ventilatie, isolatie, ligbed) zouden voorrang moeten krijgen boven milieumaatregelen zoals ammoniakarme stallen. De melkveehouders willen verder een grotere rol op het gebied van natuur- en landschapsbeheer. Bij de wensen is ook opgenomen voortzetting van de productiebeheersing in het kader van het Europese zuivelbeleid.

Tabel 11.3 Ontwikkeling van de rundvleesproductie, 1985-1997 (1.000 ton)

	1985	1990	1995	1996	1997
Wereld	49.180	52.918	53.484	53.938	54.011
Zuid-Amerika	8.178	8.948	9.445	9.695	10.086
Oceanië	1.816	2.176	2.462	2.410	2.453
Verenigde Staten	10.996	10.456	11.585	11.578	11.506
EU-15	8.881	8.948	8.136	8.043	7.656
Nederland	511	521	580	581	550

Bron: FAOSTAT-database.

11.2 Markten

11.2.1 Melk en zuivel

De ontwikkeling van de zuivelmarkt wordt voor een groot deel bepaald door de zuivelmarktordening en het in dat kader door de Europese Commissie gevoerde marktbeheer. Als gevolg van dit zuivelbeleid is de melkproductie in de EU gestabiliseerd op een niveau dat ongeveer 10% ligt beneden dat in 1985. De melkproductie in de wereld daarentegen vertoont een stijging, met name in Australië en Nieuw-Zeeland (tabel 11.2). In 1997 werd de EU-marktordening ongemoeid gelaten, maar werd wel de discussie geopend voor aanpassingen op langere termijn.

De hoeveelheid door Nederlandse melkveehouders afgeleverde melk was in 1997 vrijwel gelijk aan het voorgaande jaar. Wel was er sprake van een lager vet- en eiwitgehalte. De prijzen lagen circa 3% boven het niveau van 1996, wat deels samenhangt met de koersontwikkeling van de gulden. De Russische vraag naar boter groeide sterk. De afzet van kaas buiten de EU gaf daarentegen in 1997 voor het eerst een daling te zien. Als gevolg van de GATT/WTO-afspraken over de gesubsidieerde afzet van zuivelproducten daalde de export naar landen buiten de EU. De prijsstijging werd vooral gerealiseerd in de laatste maanden van het jaar. In de eerste maanden van 1998 lagen de prijzen ruim 10% boven die in dezelfde periode in 1997.

Door de verdergaande fusies en samenwerking binnen de Nederlandse zuivelindustrie is het gemakkelijker geworden om de bestemming van de melkstroom te regelen. Het kleinere aantal verwerkers heeft er toe geleid dat deze meer marktgericht kunnen produceren. Het aanbod van kaas was beter afgestemd op de vraag, waardoor relatief goede prijzen werden gerealiseerd.

De Europese melkproductie is in de tweede helft van 1997 gaan dalen en ook op het zuidelijk halfrond is de melkproductie verminderd. Dit laatste was vooral het gevolg van de droogte die werd veroorzaakt door El Niño. Door deze ontwikkelingen zijn de voorraden op wereldniveau momenteel laag.

11.2.2 Rundvlees

De wereldproductie van rundvlees laat de afgelopen jaren een bescheiden groei zien. In de EU is de productie mede door de BSE-crisis afgenomen (tabel 11.3). De invloed van die

Tabel 11.4 Effecten van de hervorming van de rundvleesmarktordening met volledige en beperkte doorwerking van interventieprijsdaling op de marktprijzen (respectievelijk scenario 1 en 2), 1996-2005 a)

	Uitgangs- situatie 1996	Scenario 1		Scenario 2	
		2002	2005	2002	2005
Productie b)					
- 1.000 ton	7.879	8.173	8.207	8.327	8.442
- index (1996=100)	100	1,04	1,04	1,06	1,07
Consumptie/hoofd b)					
- kg	17,7	20,8	20,7	20,3	20,2
- index (1996=100)	100	118	117	115	114
Consumptie b)					
- 1.000 ton	6.583	7.756	7.772	7.568	7.594
- index (1996=100)	100	118	118	115	115
Rundvleesprijs c)					
- ecu/kg	2,07	1,51	1,52	1,97	1,90
- index (1996=100)	100	73	73	95	92
Voorraad (1.000 ton)	1.750	870	889	1.212	1.302
Limiet gesubsidieerde export (1.000 ton)	1.058	817	817	817	817
Overschot (1.000 ton)	692	53	72	395	485

a) Inclusief BSE-effecten; b) Rund- en kalfsvlees; c) Gemiddelde prijs van volwassen runderen.

Bron: berekeningen met Rundvleesmodel van LEI-DLO.

crisis is nog niet verdwenen. In Duitsland trad in 1997 een verdere daling van het rundvleesverbruik op, maar in de meeste lidstaten was sprake van een herstel. Dat neemt niet weg dat de forse teruggang van 1996 nog maar in beperkte mate is gecompenseerd. In 1997 werd in de EU 240.000 ton rundvlees in interventie genomen. De toename van het verbruik is ook in 1998 naar verwachting onvoldoende om een verdere groei van de rundvleesoverschotten te voorkomen.

De Europese Commissie heeft bij de hervormingsvoorstellen voor de marktordening in het kader van Agenda 2000 aangegeven te verwachten dat de premies voor vroeger slachten zullen doorwerken in de productie in 1998 en 1999. Samen met het geleidelijk aantrekken van de consumptie en het niet voor de consumptie beschikbaar komen van een groot aantal runderen in het Verenigd Koninkrijk zou dit tot afname van de voorraden moeten leiden.

Mede dankzij de interventie trad een herstel op van de rundvleesprijzen. In de eerste helft van 1997 waren de prijzen in Nederland vrijwel gelijk aan die van het voorgaande jaar. Het tweede halfjaar trokken de prijzen aan en gemiddeld lagen ze voor vrijwel alle categorieën op een duidelijk hoger niveau. Gegeven de verwachte productiedaling in de EU in 1998 wordt een positieve ontwikkeling van de rundvleesprijzen verwacht.

Tabel 11.5 Opbrengsten en kosten (op pachtbasis (pb)) per bedrijf en inkomen per ondernemer op melkveebedrijven (x 1.000 gulden)

	1986-1990	1991-1995	1995/96	1996/97	1997/98 (r)
Aantal bedrijven (1996/97)	36.140	32.220	31.470	30.790	30.400
Melkkoeien per bedrijf	49,1	49,4	50,8	50,6	51,9
Oppervlakte (ha per bedrijf)	27,0	29,9	30,4	31,9	32,0
Sbe per bedrijf	220	247	258	262	268
Ondernemers per bedrijf	1,20	1,37	1,41	1,38	1,38
Opbrengsten					
Melk	243,5	260,7	264,5	266,4	288,0
Omzet en aanwas	44,2	46,5	39,9	33,9	42,0
Overig	37,7	43,7	46,6	52,5	52,0
Totaal	325,3	350,8	351,1	352,8	382,0
Kosten					
Arbeid	112,8	134,3	140,2	143,2	148,0
Ov. bewerkingskosten	50,1	60,5	63,6	63,7	64,0
Toegekende kosten					
rundvee	89,4	88,4	91,6	100,5	94,0
Grond en gebouwen (pb)	48,9	62,9	65,2	65,8	65,0
Quotumkosten	5,6	23,4	29,7	31,4	33,0
Overige	53,5	57,6	57,8	58,8	61,0
Totaal (pb)	360,3	427,1	448,0	463,4	465,0
Opbrengst per 100 gulden kosten	90	82	78	76	82
Gezinsinkomen uit bedrijf (x 1.000 gld. per onder- nemer)	79,4	56,8	47,0	34,7	57,0
Besparingen (x 1.000 gld. per bedrijf)	36,3	19,6	9,4	-6,1	25,0

Agenda 2000 en de rundvleesmarkt

Met het rundvleesmodel van LEI-DLO zijn de effecten van de Agenda 2000-voorstellen nagegaan voor de EU-rundvleesmarkt. Daarbij zijn de volgende onderdelen van de voorgestelde hervorming in het model opgenomen: de interventieprijs daalt in de periode 2000-2002 met 30%; de premie voor zoogkoeien wordt verhoogd van 145 ecu naar 215 ecu per dier per jaar; de (eenmalige) premie voor stieren wordt verhoogd van 135 ecu naar 368 ecu en de krachtvoerprijs daalt met 5%. Er zijn twee scenario's onderscheiden. In het ene scenario wordt verondersteld dat de marktprijs net zo sterk zal dalen als de interventieprijs. In het andere scenario wordt de prijsontwikkeling ontleend aan de modeluitkomsten, die een beperkte doorwerking van de interventieprijsdaling laten zien (tabel 11.4).

Het eerste scenario komt redelijk overeen met de raming van de Europese Commissie. Door de dalende prijs van rundvlees trekt de vraag naar rundvlees aan, en wordt het minder rendabel om rundvlees te produceren. Per saldo neemt de hoeveelheid rundvlees die zonder subsidies moet worden uitgevoerd fors af, zodat de marktproblemen voor het grootste deel zullen verdwijnen. Het andere scenario is duidelijk minder optimistisch over het marktevenwicht. In de periode 2002-2005 zal elk jaar voor zo'n 400.000 tot 500.000 ton rundvlees zonder subsidies moeten worden uitgevoerd. Een dergelijke hoeveelheid werd ook geraamd door USDA (1997).

De uitkomsten van het tweede scenario hangen samen met de modelberekening dat de interventieprijzdaling maar in beperkte mate doorwerkt op de gemiddelde prijs van rundvlees. De achtergrond daarvan is dat de interventie alleen betrekking heeft op stierenvlees. Daarnaast zijn restricties van kracht met betrekking tot de kwaliteit van het vlees, de periode dat interventie is toegestaan en de maximaal te interveniëren hoeveelheid van 350.000 ton. In het kader van de vangnetinterventie kan deze hoeveelheid overigens wel groter worden. Per saldo is interventie slechts van toepassing op minder dan 5% van de totale rundvleesproductie. Een forse verlaging van de interventieprijz betekent dan ook niet automatisch dat de marktprijzdaling van andere kwaliteiten rundvlees even groot zal zijn.

11.3 Bedrijfsresultaten melkveehouderij

11.3.1 Opbrengsten en kosten

Voor het boekjaar 1997/98 is geraamd dat de rentabiliteit op de melkveebedrijven voor het eerst sinds vier jaar een verbetering vertoont (tabel 11.5). Dit wordt vooral veroorzaakt door hogere prijzen van de producten. Naar schatting zal de opbrengst per 100 gulden kosten uitkomen op 82. Dit is 6 procentpunten beter dan in 1996/97, toen de rentabiliteit een historisch dieptepunt bereikte. De melkprijs (inclusief superheffing) is hierbij voor 1997/98 geraamd op 77,70 gulden per 100 kg melk. Dit is 5,45 gulden meer dan in het voorafgaande boekjaar.

Door de hogere melkprijs namen de opbrengsten uit de melkproductie toe. Volgens de raming kwamen ze uit op ruim 5.500 gulden per koe, tegen 5.270 gulden in 1996/97. De post omzet en aanwas gaf door hogere veeprijzen in 1997/98 met 140 gulden per koe eveneens een fors herstel te zien. De invloed van de BSE-crisis lijkt dus af te nemen.

In 1997/98 daalden de voerkosten. Het groeiseizoen was productief en de overvloedige kuilen waren van goede kwaliteit. De krachtvoergiften en de ruwvoeraankopen kwamen daardoor lager uit dan in het voorafgaande jaar. De prijs van ruwvoer daalde gemiddeld over het hele boekjaar met 17%, en de prijs van krachtvoer met 8,5% tot 35,90 gulden per 100 kg. De kosten voor meststoffen zijn door lagere prijzen eveneens afgenomen. De arbeidskosten namen daarentegen toe.

De spreiding in rentabiliteit is groot. In 1996/97 had de 20% melkveebedrijven met de slechtste verhouding tussen opbrengsten en kosten een kostendekking van 58%. Op de 20% bedrijven met de gunstigste verhouding tussen opbrengsten en kosten lag deze op gemiddeld 93%. Slechts 2% van de melkveebedrijven behaalde in dat boekjaar een volledig kostendekkende exploitatie.

Ruilvoetverslechtering en productiviteitsverbetering

Volgens de raming ligt de opbrengst per 100 gulden kosten in 1997/98 5% lager dan in 1986/87. In deze periode van 11 jaar is de ruilvoetverslechtering (gemiddeld 1,1% per jaar) dan ook niet volledig gecompenseerd door de brutoproductiviteitsverbetering (0,7% per jaar). De verslechtering van de ruilvoet was een gevolg van een stijging van de prijzen van de productiemiddelen bij gemiddeld vrijwel gelijke opbrengstprijzen. De productiviteitsverbetering per eenheid was het gevolg van een nagenoeg stabiele hoeveelheid opbrengsten en een afname van de hoeveelheid productiemiddelen.

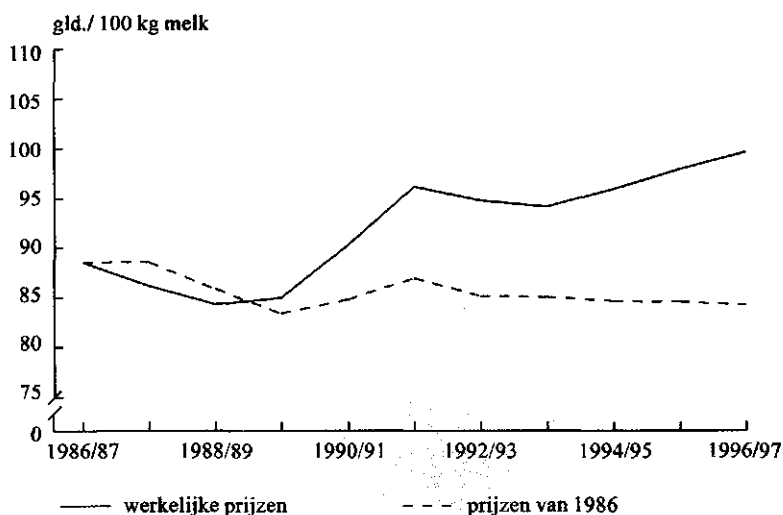
Ten opzichte van de jaren zeventig en begin jaren tachtig is de productiviteitsontwikkeling duidelijk afgezwakt. Destijds was een verbetering van 1,5 tot 2% per jaar normaal. Na de quotering in 1984 is uitbreiding van de melkproductie op bedrijfsniveau alleen mogelijk bij forse investeringen in productierechten. De kosten hiervan drukken de productiviteitsontwikkeling.

De opbrengsten-kostenverhouding is niet de enige factor die de inkomensontwikkeling van de melkveebedrijven bepaalt. Zowel de ontwikkeling van de bedrijfsomvang speelt een rol, alsook de ontwikkeling van de kostenposten die ook tot het inkomen behoren (arbeid en vermogen). De prijs van arbeid is flink gestegen. De rentekosten staan onder invloed van een lagere rentevoet en een groeiend vermogen. De bedrijfsomvang is gemiddeld sterk toegenomen. Een gemiddeld melkveebedrijf had in 1986/87 ongeveer 25 ha en in 1997/98 32 ha, dat is een groei van 2,1% per jaar. Het aantal melkkoeien per bedrijf is met 51 nagenoeg gelijk gebleven, maar de melkproductie per koe nam met bijna 20% toe. Door de groei in bedrijfsomvang en door modernere bedrijfsuitrusting is een forse verbetering bereikt van de arbeidsproductiviteit van gemiddeld 2,5% per jaar.

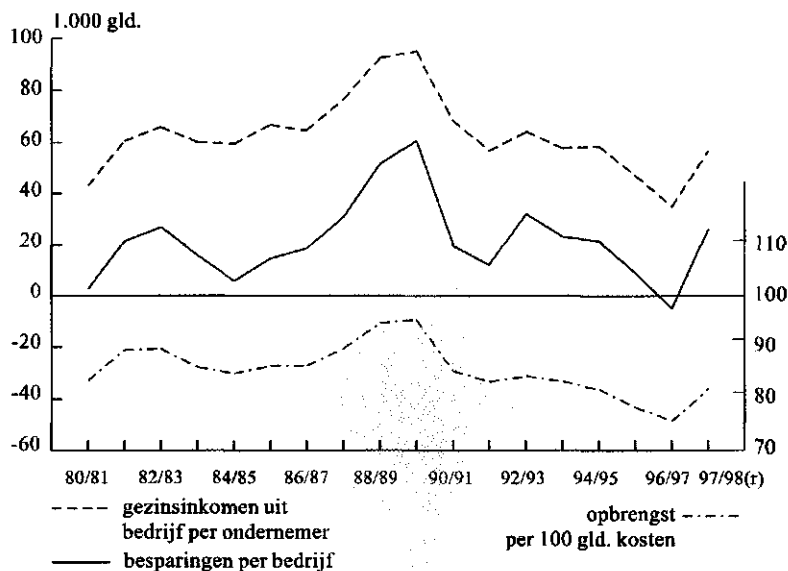
Grote spreiding in kostprijs van melk

In 1986/87 lag de nettokostprijs van melk op f 88,50 per 100 kg melk, terwijl deze in 1996/97 f 99,65 bedroeg. Deze toename is volledig toe te schrijven aan de hogere prijzen van de productiemiddelen. De stijging vond vooral plaats bij de factorkosten, die voor een belangrijk deel ook inkomen vormen voor de veehouders. De prijzen van voer en meststoffen zijn over de beschreven periode juist sterk gedaald. Indien de kosten van 1996/97 omgerekend zouden worden naar het prijspeil van 1986/87, dan zou er een daling van de kostprijs hebben plaatsgevonden naar ruim f 84,- per 100 kg melk (figuur 11.2). Aan de hoeveelheidskant van de kosten is er dus "winst" behaald ten opzichte van tien jaar geleden, maar de prijsontwikkeling was ongunstig. Op het prijsniveau van opbrengsten en kosten heeft een individuele veehouder nauwelijks of geen invloed.

Tussen de bedrijven zijn er grote verschillen in de kostprijs. In 1996/97 bedroeg de kostprijs van de 20% melk die tegen de laagste kostprijs werd geproduceerd, gemiddeld f 77,85 gulden per 100 kg. Deze melk werd geproduceerd op 14% van alle zuivere melkveebedrijven. Deze bedrijven zijn groter dan gemiddeld. Van de 20% melk die tegen de hoogste kostprijs werd geproduceerd, bedroeg de gemiddelde kostprijs f 128,10 per 100 kg. Deze melk werd geproduceerd op 33% van alle zuivere melkveebedrijven. Hierbij gaat het vooral om kleinere melkveebedrijven. De verhoudingen tussen de genoemde groepen blijven over de jaren heen vrijwel gelijk. Het grote verschil in kostprijs tussen de twee groepen werd wederom vooral bepaald door de arbeidskosten: f 21,70 per 100 kg voor de

Figuur 11.2 Ontwikkeling van de kostprijs van melk, werkelijk en bij constante prijzen (1986)

Figuur 11.3 Ontwikkeling van de uitkomsten van melkveebedrijven

Tabel 11.6 *Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op het gemiddelde melkveebedrijf (x 1.000 gulden per bedrijf)*

	1986-1990	1991-1995	1994/95	1995/96	1996/97
<i>Herkomst</i>					
Eigen middelen	77,4	79,1	85,6	75,9	72,1
w.v. besparingen	36,4	19,6	21,2	9,4	-6,1
afschrijvingen	35,6	51,3	53,0	57,0	61,2
overig	5,4	8,2	11,4	9,6	17,1
Vreemde middelen	37,4	50,0	41,7	53,2	52,4
Totaal beschikbare middelen	114,9	129,2	127,3	129,1	124,5
<i>Besteding</i>					
Aflossingen	27,1	40,2	44,5	43,2	40,0
Bedrijfsinvesteringen	71,7	80,7	66,1	79,3	72,6
w.v. werktuigen	17,4	17,3	18,4	16,5	16,5
gebouwen	21,1	18,0	13,4	14,5	12,8
grond	21,8	19,5	15,2	19,4	18,9
immateriële activa	13,2	25,4	15,9	29,3	26,8
levende have	-1,9	0,5	3,2	-0,4	-2,4
Overig	16,2	8,3	16,8	6,6	11,9
Totaal bestede middelen	114,9	129,2	127,3	129,1	124,5

beste tegenover f 54,40 per 100 kg voor de slechtste groep. De kosten voor werktuigen, grond en gebouwen lieten dezelfde tendens zien. Er worden duidelijke schaalvoordelen gerealiseerd.

11.3.2 Gezinsinkomen en besparingen

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf zal volgens raming in 1997/98 uitkomen op 57.000 gulden per ondernemer. Dit is een stijging van ruim 22.000 gulden ten opzichte van het voorgaande jaar (tabel 11.5 en figuur 11.3). In 1996/97 kwam de 20% bedrijven met het laagste gezinsinkomen uit bedrijf overigens uit op een negatief gezinsinkomen van bijna 8.000 gulden per ondernemer. De 20% met het hoogste gezinsinkomen uit bedrijf kwam uit op een positief gezinsinkomen van gemiddeld 93.000 gulden per ondernemer. In de besparingen is deze grote spreiding eveneens terug te vinden: in 1996/97 werd op 63% van de bedrijven ontspaard terwijl 8% meer dan 50.000 gulden bespaarde.

De inkomsten die van buiten het bedrijf beschikbaar komen zullen in 1997/98 bijna een kwart van het totale gezinsinkomen uitmaken. De najlende belastingbetalingen zullen vanwege de lage inkomens in de voorafgaande jaren onder het niveau van 1996/97 uitkomen. In 1997/98 zal het besteedbaar inkomen een toename vertonen en de licht toegenomen gezinsbestedingen ruimschoots dekken. De besparingen komen daarmee uit op ongeveer 25.000 gulden per bedrijf. Dat is een forse verbetering ten opzichte van het voorgaande

Tabel 11.7 Bedrijven met vleesstieren in Nederland, 1990-1997

	Aantal vleesstieren per bedrijf			Totaal
	<25	25-75	>75	
Aantal bedrijven met vleesstieren				
1990	13.709	3.149	1.299	18.157
1995	11.859	2.655	1.088	15.602
1996	10.356	2.189	849	13.394
1997	8.950	2.254	827	12.031
Aantal vleesstieren				
1990	102.297	128.717	214.691	445.705
1995	83.285	110.463	175.513	369.261
1996	70.175	90.632	134.090	294.897
1997	61.062	92.560	134.145	287.767
Vleesstieren per bedrijf				
1990	7,5	40,9	165,3	24,5
1995	7,0	41,6	161,3	23,7
1996	6,8	41,4	157,9	22,0
1997	6,8	41,1	162,2	23,9

Bron: CBS-Landbouwtelling; bewerking LEI-DLO.

de jaar, waarin op de melkveebedrijven geen besparingen werden gerealiseerd, maar gemiddeld 6.000 gulden werd ontspaard.

Voorgestelde hervorming leidt tot inkomensverlies

De verwachtingen voor de toekomst zijn overigens minder gunstig. De voorgestelde hervorming van het EU-landbouwbeleid (zie hoofdstuk 3) leidt voor de melkveebedrijven, bij de huidige bedrijfsgroottestructuur, tot een gemiddeld negatief inkomenseffect van 15.000 gulden per bedrijf (De Bont en Van Everdingen, 1998). Voor de grotere bedrijven zullen de gevolgen groter zijn: volgens de berekeningen gaan ongeveer 2.500 bedrijven er meer dan 30.000 gulden per jaar op achteruit. Vooral de melkprijzdaling (-15%) tikt hard aan; naar verwachting wordt slechts tweederde deel van de inkomensderving door de toeslagen gedekt. De uitkomsten zullen echter gunstiger uitvallen als de marktprijzdaling achterblijft bij de interventieprijzdaling. De mate waarin dat kan gebeuren hangt af van de vraagontwikkeling en van het marktbeheer (quota-management) van de Europese Commissie.

11.3.3 Investerings

In 1996/97 kwam gemiddeld per bedrijf ruim 72.000 gulden beschikbaar aan eigen financieringsmiddelen, 3.800 gulden minder dan in 1995/96 (tabel 11.6). Deze daling werd veroorzaakt door de eerdergenoemde ontsparingen. De afschrijvingen namen toe, evenals de overige vermogensmutaties. Deze laatste fluctueren nogal, maar de afschrijvingen vertonen

Tabel 11.8 Opbrengsten en kosten per bedrijf en inkomen per ondernemer op bedrijven met meer dan 75 vleesstieren (x 1.000 gulden)

	1995/96	1996/97	1997/98 (r)
Opbrengsten			
rundveehouderij	292,4	308,6	318,8
akkerbouw	56,8	54,5	61,7
varkenshouderij	146,0	203,1	198,0
overig	7,7	5,2	1,9
Totaal	502,8	571,5	580,4
Kosten			
toegerekend rundvee	155,3	150,9	144,2
toegerekend overig	115,2	146,6	145,3
arbeid	150,9	150,5	153,7
grond en gebouwen (pb)	101,7	102,3	102,4
overige	175,0	170,8	171,0
Totaal	698,1	721,1	716,6
Opbrengst per 100 gulden kosten	72	79	81
Gezinsinkomen uit bedrijf (x 1.000 gld. per ondernemer)	-14,8	12,1	25,1

een trendmatige stijging. De afschrijvingen zijn in drie onderdelen te verdelen: grondverbetering en gebouwen, werktuigen en installaties en melkquota. De laatstgenoemde post is gestegen van nihil in 1984/85 tot gemiddeld bijna 17.000 gulden per bedrijf in 1996/97. De afschrijvingen van grondverbetering, gebouwen, werktuigen en installaties zijn eveneens sterk gestegen en ten opzichte van 1984/85 meer dan verdubbeld tot respectievelijk 19.000 gulden (grond en gebouwen) en 25.600 gulden (werktuigen en installaties) per bedrijf.

In 1996/97 werd gemiddeld per bedrijf ruim 52.000 gulden aan vreemd vermogen aangetrokken, ongeveer evenveel als in het voorafgaande jaar. Het totale bedrag aan beschikbare middelen liep daarmee iets terug naar 124.500 gulden per bedrijf. Meer dan de helft van de beschikbare middelen (ruim 72.000 gulden) werd in het bedrijf geïnvesteerd. Aan het aflossen van bestaande leningen werd 40.000 gulden gespendeerd en bijna 12.000 gulden werd gebruikt voor de overige bestedingen.

De investeringen in het bedrijf lagen in 1996/97 bijna 7.000 gulden lager dan in 1995/96. Ruim een derde van de bedrijfsinvesteringen had betrekking op melkquotum. In 1996/97 vertoonden de quotuminvesteringen een lichte teruggang, wat samenhangt met de lagere aankooprij. Deze bedroeg in 1995/96 f 3,70 per kilogram en is in 1996/97 met 7% gedaald naar f 3,45. De investeringen in bemestingsapparatuur voor emissiearme aanwending beleefden in 1993 een hoogtepunt, maar zijn inmiddels afgezaakt. Ongeveer een kwart van de melkveehouders is nu in het bezit van een mestinjecteur of zodebemester. In 1996/97 is opmerkelijk weinig geïnvesteerd in drijfmestopslag. Kennelijk is op de meeste bedrijven voldoende opslagcapaciteit aanwezig.

11.4 Bedrijfsresultaten vleesstierenhouderij

Het aantal bedrijven met vleesstieren is de laatste jaren sterk teruggelopen (tabel 11.7). In 1990 waren er nog ruim 18.000 bedrijven met vleesstieren, terwijl er in 1997 nog slechts 12.000 waren (-34%); in dezelfde periode daalde het aantal melkveebedrijven overigens ook met meer dan een kwart. Het aantal stieren liep ongeveer even snel terug als het aantal bedrijven, van 446.000 naar 288.000 (-35%). Het gemiddeld aantal dieren per bedrijf daalde daardoor licht. De meeste bedrijven hebben een beperkt aantal vleesstieren. Op slechts 800 bedrijven (7%) vond in 1997 de stierenhouderij op een grotere schaal plaats (meer dan 75 stieren per bedrijf). Deze bedrijven houden 45 tot 50% van alle stieren in Nederland. De vleesstierenhouderij is op de kleinere bedrijven duidelijk een neventak, veelal naast de melkveehouderij. Ook de bedrijven met een groter aantal vleesstieren hebben echter veelal een gemengd karakter. Daar worden stieren vooral naast melkvee en varkens gehouden.

De hier gepresenteerde economische resultaten hebben betrekking op bedrijven met meer dan 75 vleesstieren (tabel 11.8). De prijs van het verkochte vee verbeterde volgens de raming in 1997/98 met 5%. De opbrengstprijz bleef daarmee nog wel onder het niveau van 1995/96. Ook de ontwikkeling van de prijs van kracht- en ruwvoer is gunstig geweest voor de vleesveehouders. Ze werden daarentegen geconfronteerd met fors hogere prijzen voor de te kopen kalveren. Het saldo van omzet en aanwas van de vleesveehouderij is dan ook nauwelijks omhoog gegaan.

Het premiebedrag voor stieren is in 1997 iets hoger geraamd dan in 1996: 296 gulden tegenover 239 gulden per stier. De bedrijven kunnen de premie echter maar ten dele benutten. De veebezetting is voor veel bedrijven een beperkende factor om voor het maximale aantal (90) stieren premie aan te vragen; gemiddeld wordt voor slechts 20 tot 25 stieren premie aangevraagd. Daarnaast wordt nog wel premie aangevraagd voor snijmaïs. De gemengde bedrijven met melkvee trokken profijt van de hogere melkprijs. De compensatie in verband met de BSE-situatie was in 1997 echter veel lager dan in 1996.

Behalve de opbrengsten uit de rundveehouderij vielen ook die uit de akkerbouw hoger uit. De opbrengsten uit de varkenshouderij namen echter af. Door lagere toegerekende kosten namen de totale kosten licht af. De betrekkelijk gunstige ontwikkeling van opbrengsten en kosten hebben volgens de raming geleid tot een verdubbeling van het gezinsinkomen uit het bedrijf tot 25.000 gulden per ondernemer. Desalniettemin blijven de resultaten van deze bedrijven daarmee teleurstellend.

12. Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij vertegenwoordigt 14% van de agrarische productiecapaciteit in Nederland. In 1997 werd de sector geteisterd door een ongekend grote uitbraak van klassieke varkenspest, die grote economische en sociale schade aanrichtte. Mede naar aanleiding daarvan is wetgeving ontwikkeld voor herstructurering van de varkenshouderij. Binnen de sector stuit de voorgenomen inkrimping van de veestapel op zwaar verzet, vooral omdat een passende vergoeding daarvoor achterwege is gebleven. Mede om verplichte inkrimping te ontlopen heeft de pluimveesector onlangs een plan gepresenteerd, waarin een voorlopige stop op uitbreiding van de pluimveestapel wordt bepleit. Net als bij de varkenssector zijn verschillende aspecten in het geding, zoals milieu, welzijn, voedselveiligheid en diergezondheid. De maatregelen ter bestrijding van de varkenspest hebben in 1997 een sterke invloed gehad op de marktontwikkeling. Dankzij subsidies voor ruiming, opkoop en fokverbod is de schade voor de getroffen varkensbedrijven beperkt. De niet-getroffen varkensbedrijven boekten redelijke resultaten, maar deze waren lager dan in het topjaar 1996/97. Ook de pluimveehouderij liet een afnemende rentabiliteit zien. Volgens de raming is in 1997/98 gemiddeld een besparing gerealiseerd in de varkens- en pluimveehouderij van 44.000 gulden per bedrijf, tegenover 108.000 gulden in 1996/97.

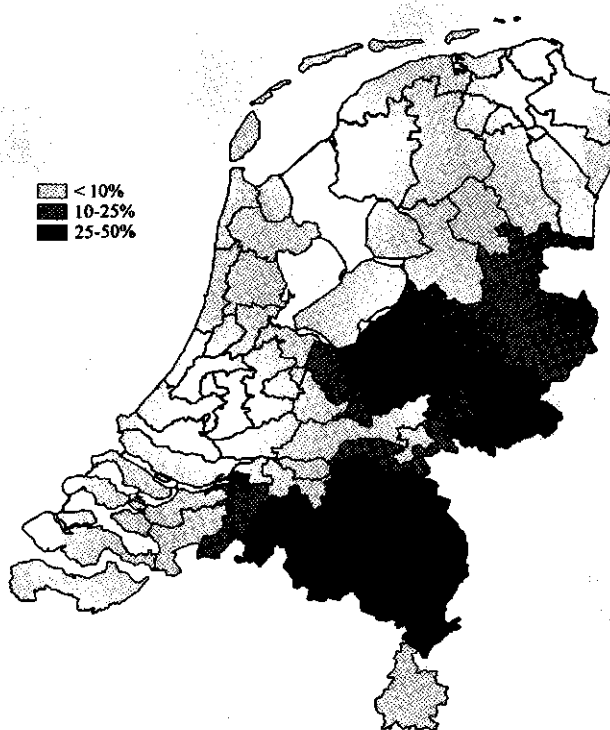
12.1 Structuur

De intensieve-veehouderijsector vertegenwoordigt 14% van de productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw (zie ook hoofdstuk 7). De productie vindt vooral plaats in de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Limburg (figuur 12.1). In totaal behoorden in 1997 11.392 bedrijven (bijna 11% van het totaal) tot het type intensieve veehouderij. Van deze bedrijven is het merendeel gespecialiseerd in het houden van fokvarkens en/of vleesvarkens (tabel 12.1).

Herstructurering varkenshouderij

Door het catastrofale verloop van de varkenspest, die in 1997 voor miljarden guldens schade aanrichtte, werd de kwetsbaarheid van de structuur van de Nederlandse varkenshouderij blootgelegd. In de discussie over de herstructurering van de sector die kort na de eerste uitbraken losbarstte, werden talrijke voorstellen gedaan (zie LEB 1997: p. 84 e.v.). Daarbij werden ook andere aspecten aan de orde gesteld, zoals mineralenemissie, dierenwelzijn, diergezondheid en landschappelijke aantasting in concentratiegebieden. Intussen heeft het parlement ingestemd met de Wet Herstructurering Varkenshouderij, die per 1 september 1998 van kracht zal zijn. Daarnaast is een Reconstructiewet in voorbereiding, in het kader waarvan varkensdichte gebieden kunnen worden herverkaveld. Daarbij zullen verscheidene bedrijven moeten sluiten, krimpen of worden verplaatst.

Op grond van de Wet Herstructurering Varkenshouderij krijgen varkenshouders verhandelbare vleesvarkens- en zeugenrechten toegekend op basis van 1995 of 1996. Er is voorzien in een knelgevallenregeling voor gevallen waarin de wet erg onbillijk uitwerkt.

Figuur 12.1 Aandeel intensieve veehouderij in agrarische productiecapaciteit (nge) per landbouwgebied (Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO)

Tabel 12.1 Verdeling (%) intensieve veehouderijbedrijven naar omvang (nge), 1997

	Omvang (nge)			Totaal aantal	Nge/ bedrijf
	3-40	40-100	>=100		
Alle int. veehouderijbedrijven	33	44	23	11.392	77
w.o.: fokvarkensbedrijven	16	62	22	2.728	81
vleesvarkensbedrijven	69	25	6	2.925	38
gesloten varkensbedrijven	8	49	43	1.945	110
legkippenbedrijven	21	39	41	1.242	116
vleespluimveebedrijven	24	46	31	739	88
vleeskalverbedrijven	50	45	6	1.165	47

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI-DLO.

In september 1998 worden de rechten zonder vergoeding met 10% gekort. Voor bedrijven met uitsluitend groenlabelstallen, scharrelvarkensbedrijven en bedrijven met groepshuisvesting voor zeugen geldt een korting van 5%, terwijl biologische bedrijven worden ontzien. Voor zover er sprake is van grondgebonden varkenshouderij vindt er geen korting plaats. In 2000 volgt een nieuwe korting van maximaal 15%, evenmin met vergoeding. Het effect van 5% korting kan worden weggenomen door gebruik van mineraalarm voer. Op 10% van de generieke korting worden opgekochte en afgeroomde rechten in mindering gebracht. Bij verhandeling geldt in 1998 een afroompercentage van 40%, in 1999 van 60% en in volgende jaren van 25%. Volgens het nieuwe Varkensbesluit (maart 1998) wordt groepshuisvesting voor zeugen verplicht en krijgen vleesvarkens meer hokruimte. In 1998 wordt verder een heffing van maximaal 11,50 gulden per varken ingevoerd voor de dierziektenbestrijding.

Pluimveesector wil bevrizing veestapel

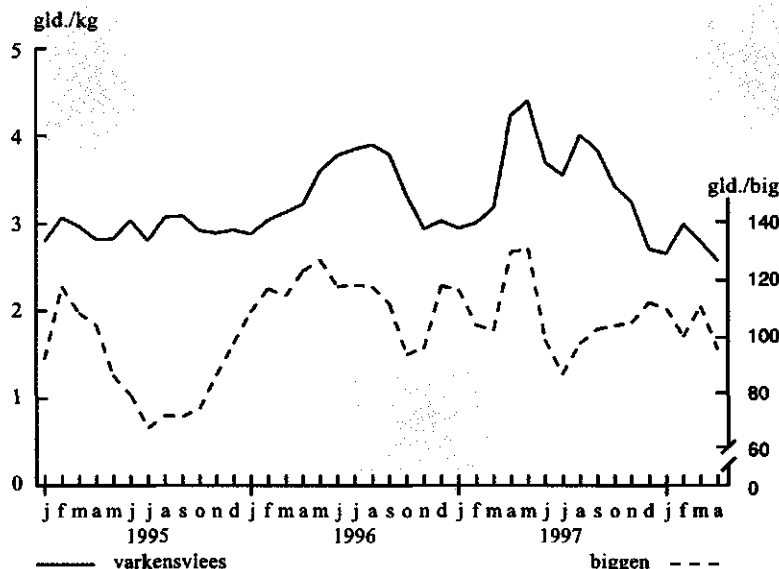
Onder de hoede van het Produktschap Pluimvee en Eieren hebben diverse organisaties van de pluimveeketen onlangs een visie gepresenteerd over de gewenste sectorontwikkeling. Het betreffende plan - "Iedereen Kiplekker" - bepleit op grond van markt- en milieuoverwegingen een voorlopige bevrizing van de pluimveestapel. Toekomstige uitbreiding wordt gekoppeld aan mestverbranding en -export. Behalve milieuzaken behandelt het plan ook de thema's welzijn, voedselveiligheid en gezondheidszorg. Mede met het oog op de concurrentie worden vergaande maatregelen ten aanzien van houderijsystemen afgewezen. Voor de vleeskuikens zou er meer ruimte moeten komen, maar batterijhuisvesting en strooiselloze systemen in de legpluimveehouderij zouden voorlopig moeten worden gehandhaafd, aldus het plan. Tevens wordt voorgesteld om gebruik van voer met antibiotica te verminderen en de toepassing van diermeel uit kadavers in voer te verbieden.

12.2 Markten

12.2.1 Varkensvlees

De marktware productie van varkensvlees nam in 1997 als gevolg van de varkenspest met circa een kwart af. Waar in "normale" jaren 25% van de geproduceerde varkens levend wordt geëxporteerd, liet het afgelopen jaar een heel ander beeld zien. Het exportverbod voor levende varkens leidde ertoe dat de aanvoer bij de slachterijen minder daalde dan de totale productie. Voor de bestrijding van de varkenspest werden 10 miljoen varkens uit de markt gehaald op een jaarlijkse productie van 25 miljoen slachtingen. De productiedaling in Nederland heeft een duidelijke rol gespeeld in de prijsvorming, hoewel de productie in de rest van de EU toenam. De varkenshouders die hun dieren konden afleveren, ontvingen relatief goede prijzen, maar in het vierde kwartaal namen de prijzen af (figuur 12.2). Het vrijgeven van pestgebieden leidde in december tot verdere prijsdalingen.

Door de ruiming van grote aantallen dieren werden in Nederland eind 1997 zo'n 2,5 miljoen varkens minder geteld dan het gemiddelde niveau van 14 miljoen dieren. In de eerste helft van 1998 is er weer sprake van herstel. In het tweede kwartaal van dit jaar zal de productie hoger zijn dan in 1997, maar het niveau van voorafgaande jaren zal niet worden

Figuur 12.2 Varkensvleesprijzen (gld./kg) en biggenprijzen (gld./big)

gehaald. De toename van het aanbod wordt vooral veroorzaakt door de aflevering van varkens die normaliter als big zouden zijn geëxporteerd. Voor het tweede halfjaar van 1998 wordt een verder herstel van de productie verwacht. Omdat in Denemarken, Frankrijk, België en Duitsland snel is ingespeeld op de hogere prijzen, zal in de EU als geheel sprake zijn van een toename van de varkensvleesproductie. Daardoor zullen de producentenprijzen in de tweede helft van 1998 naar verwachting onder druk blijven staan.

12.2.2 Pluimveevlees

De vraag naar pluimveevlees in de EU ontwikkelde zich in 1997 positief, mede door de problemen in de concurrerende sectoren. Ook in Nederland nam de vraag naar pluimveevlees toe. De consumptie van kalkoenvlees groeide relatief het sterkst (+6%). Naast de grotere binnenlandse consumptie nam de uitvoer van pluimveevlees toe, vooral naar Duitsland, Rusland en het Verenigd Koninkrijk. Aangemoedigd door de vraagontwikkeling steeg de Nederlandse productie met 2%. In Nederland, Duitsland en Frankrijk ging de prijs van pluimveevlees omhoog, maar in de rest van de EU niet. De opbrengstprijzen voor vleeskuikens lagen in Nederland in 1997 gemiddeld bijna 7% hoger dan in 1996.

De aantallen opgezette dieren binnen de EU wijzen op een bovengemiddelde groei van de pluimveevleesproductie in 1998. Omdat ook in 1997 de Europese productie al sterker steeg dan de consumptie zal er naar verwachting meer pluimveevlees moeten worden

afgezet op de wereldmarkt. De vooruitzichten zijn hier echter minder goed, mede door de beperkingen aan exportsteun volgens het GATT/WTO-akkoord. Verder is er zware concurrentie uit onder meer de VS, en staat de vraag onder druk door de financiële crisis in Zuidoost-Azië. De prijsvooruitzichten voor het Nederlandse pluimveevlees zijn dan ook niet gunstig. Uitvoering van de Agenda 2000 van de Europese Commissie, dat wil zeggen afschaffing van de exportsubsidies voor de pluimveesector vanaf 2001, zal in de wat verdere toekomst tot een blijvende druk op de prijzen kunnen leiden.

12.2.3 Eieren

Het productievolume van eieren in Nederland groeide na een aantal jaren met een daling, in 1997 met meer dan 3%. Lagere prijzen dan de relatief hoge van 1996 zorgden er voor dat de productiewaarde daalde. De consumptie van eieren vertoont een stijgende lijn. Daarbij is sprake van een verdere verschuiving naar het verbruik van scharreleieren. Meer dan 40% van de door huishoudens gekochte eieren kwam van een scharrelbedrijf. Driekwart van de eierconsumptie bestaat uit "eieren in de schaal". De rest wordt gebruikt in verwerkte vorm, zoals gebak, ijs, advocaat en zoetwaren. Ook de eierexport vertoonde in 1997 een lichte stijging, waarbij het merendeel van de afzet naar Europese landen ging. De relatief hoge Nederlandse eierprijzen maakten ons land minder concurrerend in het Midden-Oosten en Azië.

Voor 1998 wordt een verdere toename van de Nederlandse eierproductie verwacht. Goede opbrengsten in 1996 en 1997 hebben geleid tot een uitbreiding van het leghennenbestand, dat weer op het niveau is gekomen van begin 1995. De grotere productie zal naar verwachting leiden tot een daling van de opbrengstprijzen, die al in het begin van 1998 is ingezet.

12.2.4 Kalfsvlees

Het aantal geslachte kalveren in Nederland lag in 1997 14% boven het niveau van 1996. Het gemiddelde geslacht gewicht van de dieren daalde echter van ruim 160 kg naar 145 kg. De hoeveelheid kalfsvlees geproduceerd door de slachterijen nam met circa 2% toe. Voor 1998 wordt rekening gehouden met een afname van circa 2%.

De daling van het gemiddeld geslacht gewicht hield verband met de regeling Vervroegde Slachtpremie voor Kalveren, die werd ingesteld naar aanleiding van het gebrek aan marktevenwicht op de rundvleesmarkt (zie hoofdstuk 11). Uitgaande van het gemiddelde geslacht gewicht in 1995 komt men in aanmerking voor deze premie als de kalveren geslacht worden op een 15% lager gewicht. In Nederland is het gewicht waaronder men in aanmerking komt voor deze premie 138 kg. De premie blijft gehandhaafd tot december 1998: voor kalveren die na week 26 worden opgezet zal geen premie meer worden verstrekt. Door de Vervroegde Slachtpremieregeling wordt het voor de sector moeilijker om aan voldoende nuchtere kalveren te komen. Weliswaar kan een gedeelte van de vraag worden aangevuld uit de dieren die "over" zijn door de afnemende vraag naar kalveren door de stierenhouderij, maar de trendmatige teruggang in de melkveehouderij zorgt voor een steeds geringer aanbod van nuchtere kalveren uit het binnenland. Het uitgangsmateriaal zal dan ook in toenemende mate moeten worden geïmporteerd.

De prijsontwikkeling van kalfsvlees toonde in de eerste maanden van 1997 een voortzetting van de teleurstellende trend van 1996, toen de prijzen gedrukt werden als gevolg van de BSE-crisis. In de loop van 1997 verbeterden de prijzen doordat de vraag in de belangrijkste consumptiegebieden zich enigszins herstelde. In de eerste maanden van 1998 lag de prijs op een duidelijk hoger niveau dan begin 1997. Het iets kleinere aanbod en het herstel van de vraag zal naar verwachting ook de komende maanden een redelijk prijsniveau voor kalfsvlees opleveren.

12.3 Bedrijfsresultaten

Alle varkensbedrijven die besmet werden met varkenspest, preventief zijn geruimd, biggen of varkens via de opkoopregeling hebben afgevoerd, een fokverbod hebben gekregen of te maken hebben gehad met langdurige leegstand door de vervoersverboden, zijn in 1997 geconfronteerd met aanzienlijk lagere uitkomsten uit de gewone bedrijfsuitoefening. De uitkeringen voor de overgenomen varkens en de vergoedingen voor het fokverbod zullen de schade van de varkenspest in meer of mindere mate hebben gecompenseerd. Vast staat dat de gevolgen van de varkenspest(maatregelen) voor de resultaten op bedrijfsniveau sterk uiteen lopen. Bij de raming van de bedrijfsresultaten en inkomens zijn de getroffen bedrijven buiten beschouwing gelaten. Pas in het najaar van 1998 kan op basis van de voorlopige uitkomsten 1997/98 een goed beeld worden gegeven van de bedrijven in de varkenspestgebieden. De hier gegeven ramingen betreffen dan ook alleen de varkensbedrijven die normaal hebben kunnen doorwerken zonder specifieke varkenspestmaatregelen.

12.3.1 Rentabiliteit varkenshouderij en pluimveehouderij

Door de lagere biggenprijs (-5%) liepen de resultaten per zeug in 1997/98 terug (tabel 12.2). De lagere voerprijs heeft maar een klein deel van deze lagere opbrengsten gecompenseerd. De arbeidsopbrengst is naar verwachting met bijna 120 gulden gedaald tot 575 gulden per zeug per jaar.

De arbeidsopbrengst per vleesvarken per jaar is voor 1997/98 geraamd op 80 gulden, 10 gulden minder dan in 1996/97 (tabel 12.3). De omzet en aanwas nam met bijna 3% af als gevolg van de 3,5% lagere vleesvarkensprijs en de 5% lagere aankoopprijs van biggen. De gedaalde voerprijs en de lagere rente zorgden voor een lichte kostendaling.

Na het uitmuntende jaar 1996/97 in de legsector is voor 1997/98 een teruggang van de arbeidsopbrengst geraamd als gevolg van de lagere eierprijzen (tabel 12.4). De arbeidsopbrengst is voor 1997/98 geraamd op f 2,60 per leggen, ruim f 4,50 minder dan in 1996/97. De lagere voerprijzen zorgden voor een kleine daling van de productiekosten.

De arbeidsopbrengst in de vleeskuikenhouderij is volgens de raming in 1997/98 met 33 gulden gedaald tot 130 gulden per 1.000 kg afgeleverd gewicht (tabel 12.5). Dat komt overeen met een arbeidsopbrengst van ruim 100.000 gulden per volwaardige arbeidskracht. De opbrengstprijzen van vleeskuikens bevonden zich in het begin van het verslagjaar 1997/98 nog in een opgaande lijn. Doordat vervolgens het aanbod ruimer werd, kwamen de vleeskuikenprijzen onder druk te staan. De productiekosten zijn in 1997/98 verder gestegen door onder andere de hogere voerprijs. Ook de aankooprijzen van ééndagskuikens werden flink duurder door hogere prijzen van broedeieren en door maatregelen om de besmetting van pluimveevlees met Salmonella en Campylobacter te verminderen.

Tabel 12.2 Resultaten van de zeugenhouderij

Boekjaar	Gld. per zeug per jaar			Groot gebr. biggen zeug/ jaar	Prijs kracht- voeder (gld./ 100 kg)	Op- brengst- prijs, gld./big
	op- breng- sten	kosten (excl. arb.)	arb. opbr.			
1994/95	2.081	1.897	184	20,9	47,90	91
1995/96	2.180	1.837	343	20,8	46,80	97
1996/97 a)	2.614	1.921	693	21,3	49,00	116
1997/98 (r)	2.490	1.915	575	21,2	48,50	110

a) 1996/97 en 1997/98 alleen bedrijven vrij van maatregelen in verband met varkenspest; dit geldt voor 92% (1996/97) en circa 50% (1997/98) van de bedrijven.

Tabel 12.3 Resultaten van de vleesvarkenshouderij

Boekjaar	Gld. per vleesvarken per jaar			Voeder- verbr. per kg groei	Prijs kracht- voeder (gld./ 100 kg)	Opbr. prijs per kg gesl. gewicht
	op- breng- sten	kosten (excl. arb.)	arb. opbr.			
1994/95	750	720	30	2,86	41,90	2,87
1995/96	778	742	36	2,82	41,60	2,96
1996/97 a)	898	808	90	2,86	43,80	3,42
1997/98 (r)	865	785	80	2,86	43,40	3,30

a) 1996/97 en 1997/98 alleen bedrijven vrij van maatregelen in verband met varkenspest; dit geldt voor 86% (1996/97) en circa 50% (1997/98) van de bedrijven.

Tabel 12.4 Resultaten van de leghennenshouderij op batterijbedrijven

Boekjaar	Gld. per leghen per jaar			Prijs kracht- voeder (gld./ 100 kg)	Eier- produc- tie per hen	Eier- prijs (gld./ 100 st.)
	op- breng- sten	kosten (excl. arb.)	arb. opbr.			
1994/95	26,57	29,43	-2,86	42,10	302	8,71
1995/96	33,20	29,48	3,72	41,20	303	10,47
1996/97 (v)	37,65	30,35	7,30	43,80	306	11,80
1997/98 (r)	32,30	29,70	2,60	43,40	306	10,20

Tabel 12.5 Resultaten van de vleeskuikenhouderij

Boekjaar	Gld. per 1.000 kg afgeleverd gewicht			Prijs krachtvoeder (gld./100 kg)	Afleveringsgewicht in gram	Voeder- verbruik per kg afgelev. gewicht
	opbrengsten	kosten (excl. arb.)	arb. opbr.			
1994/95	1.719	1.583	136	53,20	1.860	1,83
1995/96	1.592	1.506	86	51,20	1.910	1,82
1996/97	1.744	1.581	163	54,10	1.980	1,83
1997/98 (r)	1.765	1.635	130	55,70	1.970	1,81

12.3.2 Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven

Door de minder goede rentabiliteit van de varkenshouderij en pluimveehouderij zijn de resultaten op het gemiddelde varkens- en pluimveebedrijf voor 1997/98 lager geraamd dan het voorgaande jaar. De totale kosten werden in 1997/98 gemiddeld voor 99% gedekt door opbrengsten (tabel 12.6). Op de leghennenbedrijven werd volgens de raming 96% van de kosten goedge maakt door de opbrengsten. Het gezinsinkomen uit bedrijf zal op deze groep bedrijven het meeste dalen en wel met 110.000 gulden naar 85.000 gulden per ondernemer (figuur 12.3). Voor de fokvarkensbedrijven is een daling van het gezinsinkomen uit bedrijf geraamd van 25.000 gulden tot 120.000 gulden per ondernemer. Bij de groep "andere varkensbedrijven", die bestaat uit gespecialiseerde varkensbedrijven en gesloten varkensbedrijven (zie hierna), kwam het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf in 1997/98 uit op 100.000 gulden per ondernemer.

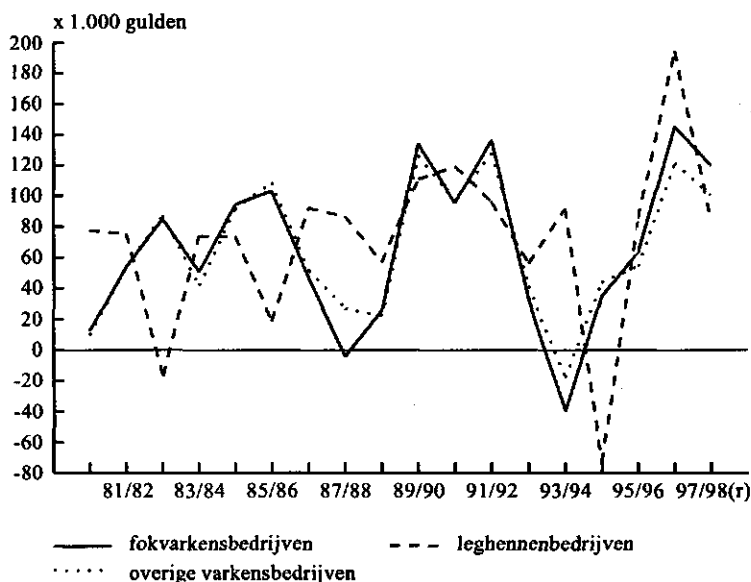
De belastingafdrachten zullen in 1997/98 naar verwachting sterk toenemen als gevolg van de gunstige inkomens in 1996/97. Na aftrek van de gezinsbestedingen resteerde gemiddeld 44.000 gulden aan besparingen per gemiddeld varkens- en pluimveebedrijf. Het onderliggende beeld loopt ook in 1997/98 sterk uiteen. De leghennenbedrijven zullen gemiddeld 20.000 gulden besparen per bedrijf. Dat is bijna 160.000 gulden lager dan in het uitstekende jaar 1996/97. Voor de varkensbedrijven zal in 1997/98 ook sprake zijn van een afname van het besparingsniveau, zij het in mindere mate. De besparingen van de fokvarkensbedrijven zullen met 30% dalen tot 70.000 gulden per bedrijf en op de "andere varkensbedrijven" zullen de besparingen halveren tot 50.000 gulden per bedrijf.

Behalve verschillen tussen de groepen zijn er ook verschillen in besparingen binnen de groepen, zoals blijkt uit de resultaten van 1996/97. De 20% fokvarkensbedrijven met de laagste besparingen kwamen uit op gemiddeld -12.000 gulden aan ontsparingen; de 20% bedrijven met de hoogste resultaten bespaarden gemiddeld meer dan 250.000 gulden. Bij de andere varkensbedrijven ging het om respectievelijk -5.000 gulden aan ontsparingen tegenover 300.000 gulden aan besparingen.

Tabel 12.6 *Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van varkens- en pluimveebedrijven*

	Totaal	Fokvarkens- bedrijven a)	Andere varkens- bedrijven a)	Leghennen- bedrijven b)
Aantal bedrijven (in 1996/97)	7.400	2.100	2.700	1.100
Aantal zeugen	100	245	85	-
vleesvarkens	430	70	995	100
leghennen	5.100	-	-	30.000
vleeskuikens	6.600	100	-	-
Hectare per bedrijf	5,9	7,3	6,4	4,5
Sbe per bedrijf	248	257	225	290
Ondernemers per bedrijf	1,23	1,25	1,22	1,26
Opbrengst per 100 gulden kosten (pachtbasis)				
1986/87-1990/91	94	90	93	99
1991/92-1995/96	91	86	90	92
1993/94	82	68	80	97
1994/95	87	84	89	77
1995/96	93	90	93	96
1996/97	105	107	104	111
1997/98 (r)	99	102	101	96
Gezinsinkomen uit het bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer				
1986/87-1990/91	68,6	59,6	64,9	93,4
1991/92-1995/96	50,0	45,6	50,0	51,4
1993/94	-1,2	-39,5	-17,7	91,9
1994/95	27,3	35,1	44,0	-72,9
1995/96	61,9	63,4	54,5	85,5
1996/97	135,6	145,1	121,5	194,6
1997/98 (r)	97,0	120,0	100,0	85,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf				
1986/87-1990/91	27,6	21,1	26,0	46,8
1991/92-1995/96	0,9	0,3	1,5	-7,2
1993/94	-58,5	-97,5	-76,4	35,2
1994/95	5,9	24,4	25,4	-127,4
1995/96	28,4	32,3	21,4	61,1
1996/97	108,5	101,1	102,4	178,8
1997/98 (r)	44,0	70,0	50,0	20,0

a) 1996/97 en 1997/98 alleen bedrijven vrij van maatregelen in verband met varkenspest; dit geldt voor circa 75% (1996/97) en circa 50% (1997/98) van de bedrijven. Het aantal vertegenwoordigde varkensbedrijven is voor boekjaar 1997/98 gesteld op 1.500 fokvarkensbedrijven en 1.500 andere varkensbedrijven. Dit komt globaal overeen met het aantal gespecialiseerde varkensbedrijven ten noorden van de Waal met meer dan 16 nge per bedrijf; b) Excl. vleeskuikenmoederdierenbedrijven.

Figuur 12.3 Ontwikkeling gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op varkens- en leghennenbedrijven

Schommelingen in resultaten gesloten varkensbedrijven relatief groot

Zoals gezegd bestaat de groep "andere varkensbedrijven" uit vleesvarkensbedrijven en gesloten varkensbedrijven. Op de gesloten varkensbedrijven worden zowel zeugen als vleesvarkens gehouden, waarbij de meeste geproduceerde biggen ook tot slachtrijsleeftijd worden gemest en verkocht. De beide groepen varkensbedrijven verschillen duidelijk in bedrijfsopzet. De gesloten bedrijven hebben meer grond tot hun beschikking; in economisch opzicht zijn de gesloten bedrijven gemiddeld bijna driemaal zo groot als de vleesvarkensbedrijven.

De opbrengsten per 100 gulden kosten waren gemiddeld in 1991/92-1995/96 op de vleesvarkensbedrijven weliswaar hoger dan op de gesloten bedrijven, maar in de laatste twee over het algemeen gunstige jaren is de rentabiliteit van de vleesvarkensbedrijven duidelijk achtergebleven (tabel 12.7). Voor een deel kan dat worden verklaard uit de kostenstructuur van de bedrijven. Op de gesloten bedrijven hebben de arbeidskosten vanwege de zeugenhouderij een groter aandeel in de totale kosten dan op de vleesvarkensbedrijven. De vleesvarkensbedrijven daarentegen ondervinden soms voordeel doordat de prijzen van de aangekochte biggen een stabiliserende invloed hebben op de rentabiliteit. Daarnaast houden sommige bedrijven vleesvarkens op een loonmestcontract waardoor de schommelingen in bedrijfsresultaat kleiner kunnen zijn. In 1993/94 was de opbrengsten-kostenverhouding op de vleesvarkensbedrijven hoger dan op de gesloten varkensbedrijven. Dat was een ge-

Tabel 12.7 *Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van vlees- en gesloten varkensbedrijven*

	Vleesvarkens- bedrijven	Gesloten varkens- bedrijven
Aantal bedrijven (in 1996/97)	1.460	1.220
Aantal zeugen		186
vleesvarkens	930	1.070
Hectare per bedrijf	3,1	10,3
Sbe per bedrijf	131	337
Ondernemers per bedrijf	1,01	1,46
Opbrengst per 100 gulden kosten (pachtbasis)		
1993/94	88	77
1994/95	88	89
1995/96	91	94
1996/97 a)	100	107
Gezinsinkomen uit het bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer		
1993/94	-3,6	-24,1
1994/95	39,8	46,9
1995/96	31,8	74,0
1996/97 a)	75,5	159,6
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf		
1993/94	-45,9	-94,8
1994/95	16,0	33,7
1995/96	-4,7	52,3
1996/97 a)	42,2	165,6

a) Zie voetnoot a) van tabel 12.6.

volg van de zeer lage prijzen van biggen in verhouding tot de vleesvarkens, waardoor de marge van de vleesvarkenshouders minder onder druk kwam te staan.

Bij het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer kwamen de gesloten bedrijven in de meeste jaren beter uit de bus, vooral ook in 1996/97. De vleesvarkensbedrijven behaalden in 1996/97 gemiddeld 36.000 gulden inkomen van buiten het bedrijf. Dat was ruim 9.000 gulden meer dan op de gesloten bedrijven, met name veroorzaakt door de verdiensten uit arbeid buitenshuis. Het totaal gezinsinkomen van de gesloten varkensbedrijven was in de periode 1991/92-1995/96 gemiddeld ongeveer 10.000 gulden hoger dan op de vleesvarkensbedrijven. In 1995/96 en 1996/97 was het totale gezinsinkomen op de gesloten bedrijven zelfs ongeveer twee maal zo hoog als op de vleesvarkensbedrijven. Ook bij de besparingen zijn de schommelingen op de gesloten bedrijven aanzienlijk groter dan op de vleesvarkensbedrijven.

12.3.3 Resultaten van vleeskalverenbedrijven

Op basis van het Bedrijven-Informatienet kan vanaf boekjaar 1995/96 een aantal kengetallen worden gegeven van de vleeskalverenbedrijven. In 1996/97 waren er in Nederland on-

Tabel 12.8 Uitkomsten van vleeskalverenbedrijven op contractbasis (x 1.000 gld per ondernemer)

	1995/96	1996/97
Opbrengsten		
vleeskalveren	156,8	148,6
overig	28,2	31,1
totaal	185,0	179,7
Kosten		
toegerekend vleeskalveren	8,3	7,5
toegerekend overig	15,8	14,1
arbeid	100,8	99,9
grond en gebouwen	42,8	44,4
werktuigen en inventari	26,4	26,3
algemeen	35,8	35,3
totaal	229,9	227,5
Opbrengst per 100 gulden kosten (pb)	80	79
Arbeidsopbrengst per ondernemer	42,6	36,8
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	55,3	50,7
Besparingen per bedrijf	-4,1	5,5

geveer 1.000 vleeskalverenbedrijven, die gemiddeld zo'n 480 vleeskalveren hielden. De vleeskalveren worden voor het grootste deel (circa 90%) op contract gemest voor kalvermelkfabrikanten of handelaren. De contractgevers zijn en blijven eigenaar van de kalveren en leveren ook het kunstmelkpoeder. Bij verkoop van de vleeskalveren komen de opbrengsten ook weer ten goede aan de contractgevers. De kalverhouders ontvangen meestal een vaste vergoeding voor het verzorgen van de kalveren, huisvesting, energie, water, mestafvoer en andere algemene uitgaven. Eventueel is er een premieregeling voor een gunstige voederconversie en lage uitval. De contractduur is vaak maar één ronde, hooguit twee of drie ronden. De contracten worden stilzwijgend verlengd, maar er wordt geen garantie voor verlenging gegeven. Prijschommelingen in de sector worden opgevangen door de contractgevers en komen meestal pas op langere termijn tot uitdrukking in de contractvergoeding die aan de kalverhouders wordt betaald.

Vergeleken met indicaties uit voorgaande jaren waren de resultaten in 1995/96 teleurstellend (tabel 12.8). In 1996/97 is de rentabiliteit nog verder gedaald, vooral door de iets lagere opbrengsten. Blijkens een enquête van de Nederlandse Vereniging van Kalverhouders zijn de contractvergoedingen sinds de eerste helft van 1993 verlaagd. Terwijl in die periode gemiddeld nog meer dan 320 gulden per kalverplaats werd betaald, daalde de vergoeding in 1994 en 1995 tot gemiddeld circa 270 gulden per kalverplaats. In 1996 zijn de vergoedingen iets aangetrokken en in 1997 zijn de vergoedingen volgens de enquête verder verhoogd.

De opbouw van de kosten in de kalfsvleessector met contractproductie wijkt sterk af van de meeste andere sectoren. De totale kosten bedragen gemiddeld ruim 200.000 gul-

Tabel 12.9 *Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op varkens- en leghennenbedrijven*
(x 1.000 gulden per bedrijf)

	Fokvarkens- bedrijven		Andere varkens- bedrijven		Leghennen- bedrijven	
	1991-95	1996/97 a)	1991-95	1996/97 a)	1991-95	1996/97
Herkomst						
Besparingen	0,3	101,0	1,5	102,4	-7,2	178,8
Afschrijvingen	49,9	59,7	60,9	62,2	80,4	84,9
Overige eigen middelen	0,3	3,8	1,1	0,9	6,5	3,8
Totale eigen middelen	50,5	164,6	63,5	165,5	79,7	267,4
Vreemde middelen	59,2	62,3	71,8	70,8	93,9	18,0
Totale beschikbare middelen	109,7	226,9	135,3	236,3	173,6	285,4
Besteding						
Aflossingen op leningen	28,2	43,6	34,2	68,4	52,2	94,9
Bruto-investeringen	62,7	136,2	89,3	133,3	119,9	114,0
w.v. immateriële vaste activa	3,1	10,4	5,2	17,5	8,6	8,1
grond	7,0	11,1	8,8	-0,1	7,5	2,5
bedrijfsgebouwen	31,0	66,3	43,8	76,8	47,8	21,5
werktuigen en installaties	18,6	41,0	26,9	28,8	52,2	69,9
levende have en overige	3,0	7,5	4,7	10,2	4,2	12,1
Belegd buiten bedrijf	4,5	8,7	6,5	-15,9	8,1	6,1
Mutatie werkkapitaal	14,2	38,4	5,2	50,6	-6,7	70,3
Totale bestede middelen	109,7	226,9	135,3	236,3	173,6	285,4

a) Exclusief bedrijven die te maken hadden met varkenspestmaatregelen.

den per bedrijf. Dat is veel minder dan in andere sectoren omdat de kosten zich hoofdzakelijk beperken tot arbeid, gebouwen, werktuigen, installaties en algemene kosten. De arbeidskosten bepalen voor circa 40% de productiekosten op contractbedrijven. Gebouwen en inventaris zijn verantwoordelijk voor circa 30% van de productiekosten. Circa 15% van de kosten bestond in 1996/97 uit algemene kosten, waarvan een derde betaalde kosten voor de mestafzet.

Het gezinsinkomen uit bedrijf is in 1996/97 met bijna 5.000 gulden gedaald naar iets minder dan 51.000 gulden per ondernemer. Dankzij hogere inkomsten van buiten het bedrijf en lagere belastingbetalingen werden de besparingen in 1996/97 weer positief. Gezien de berichten over hogere contractvergoedingen in 1997 kunnen voor boekjaar 1997/98 betere resultaten en inkomens worden verwacht.

12.3.4 Investerings

In 1996/97 kwamen gemiddeld veel meer eigen dan vreemde middelen beschikbaar voor de financiering van de varkens- en leghennenbedrijven (tabel 12.9). Vooral bij de leghen-

nenbedrijven kwamen via aanzienlijk hogere besparingen en iets hogere afschrijvingen veel meer eigen middelen beschikbaar dan in voorgaande jaren. De investeringen op de leghennenbedrijven waren in 1996/97 vergelijkbaar met die in de voorgaande jaren. Bijna 20% van de bedrijven investeerde meer dan 100.000 gulden in inventaris met een gemiddeld investeringsbedrag van ruim 300.000 gulden per bedrijf. De bedrijven trokken in 1996/97 nauwelijks vreemde middelen aan. Een belangrijk deel van de middelen werd gebruikt om bestaande leningen af te lossen. Per saldo daalde het vreemd vermogen met ongeveer 77.000 gulden per bedrijf.

De varkensbedrijven genereerden in 1996/97 gemiddeld 165.000 gulden aan eigen middelen. Dat is ongeveer drie maal het gemiddelde bedrag in de jaren 1991/92-1995/96. De bedrijven trokken vrijwel evenveel vreemde middelen aan als in het begin van de jaren negentig, waardoor ze de beschikking kregen over ruim 200.000 gulden aan financieringsmiddelen. De fokvarkensbedrijven investeerden in 1996/97 fors meer dan in de jaren daarvoor. Ruim 100.000 gulden werd besteed aan gebouwen en inventaris. Ook in grond en immateriële activa (mestproductierechten en ammoniakrechten) werd geïnvesteerd. Vooral bedrijven in Zuid-Nederland kochten productierechten aan. De "andere varkensbedrijven" trokken iets meer nieuw vreemd vermogen aan dan dat ze aflostten. De bruto-investeringen werden uitgebreid tot 133.000 gulden per bedrijf, ruim twee maal zo hoog als de totale afschrijvingen. Vooral in gebouwen werd veel meer geïnvesteerd. De investeringen in productierechten werden meer dan verdubbeld tot ruim 17.000 gulden per bedrijf.

Literatuur

- Aarts, H.F.M. (1998)
Nitraatgehalten van het grondwater van proefbedrijf De Marke; Persbericht AB-DLO, Wageningen, maart 1998
- Alleblas, J.T.W. en M. Mulder (1997)
Kansen voor kassen; naar een economische hoofdstructuur glastuinbouw; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
- Berkum, S. van en H.J. Silvis (1997)
Toenadering tussen EU en buurlanden; Gevolgen voor de tuinbouw; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 1.31
- Boer, P. den, J. Frietman, B. Hövels m.m.v. S. Buursink (1998)
Vaardigheden met perspectief?; Den Haag, OSA (Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek); Werkdocument W158
- Bont, C.J.A.M. de en W.H. van Everdingen (1998)
Agenda 2000: Inkomens rundveehouders en fabrieksaardappeltelers onder vuur; In: Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Agrimonitor; jrg. 4 (1998) nr. 3
- Bont, C.J.A.M., A.F. van Gaasbeek en J.H. Jager (1997)
Effecten van de STOPA-regeling voor de teelt en afzet van pootaardappelen; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 3.166
- Broekhuizen, R. van en J.D. van der Ploeg (red.) (1997)
Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling; Opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen; Landbouwuniversiteit Wageningen
- Brouwer, J. en L. Crommentuyn (1997)
De toekomstige vraag naar woningen en woonmilieus; In: Tijdschrift voor de volkshuisvesting, 1997, nr. 6: 9-12
- Brouwer, F.M., W.H.M. Baltussen en C.H.G. Daatselaar (red.) (1997)
Landbouw, milieu en economie; editie 1997; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 68-95
- Bruchem, J. van (1997)
Stikstof in balans; Benutting moet naar dertig procent; In: Veeteelt; april 1997-2
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1997a)
Statistiek van het bodemgebruik 1993; Voorburg/Heerlen
- CBS(1997b)
Boeren in een veranderend milieu; Voorburg
- CLM (Centrum Landbouw en Milieu) (1997a)
Milieuprestaties van EKO-landbouw; Utrecht
- CLM (1997b)
Milieuwinst verzekerd - Een groen agrarisch schadefonds met milieuoogmerk; Utrecht
- CPB (1996)
Omgevingsscenario's Lange Termijn Verkenning 1995-2020; Den Haag, Centraal Planbureau; Werkdocument no. 89
- CPB (1997)
Economie en fysieke omgeving; Den Haag, SDU
- CPB (Centraal Planbureau) (1998)
Centraal Economisch Plan 1998; Den Haag, CPB

- Diederer, P. (1998)
Economische en bestuurlijke evaluatie van de Bijdrageregeling innovatieprojecten;
 Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Onderzoekverslag 164
- EC (Europese Commissie) (1995)
Study on alternative strategies for the development of relations in the field of agriculture between the EU and the associated countries with a view to future accession of these countries (Agricultural Strategy Paper); Communication by Mr. Fischler in agreement with Mr. Van den Broek; Brussel
- EC (1996)
First Report on economic and social cohesion 1996; Brussel
- EC (1997c)
 Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the application of Council Regulation (EEC) No. 2078/92 on agricultural production methods compatible with the requirements of the protection of the environment and the maintenance of the countryside; Brussel; COM(97) 620 final
- EC (1997a)
Agenda 2000: Summary and conclusions of the opinions of Commission concerning the Applications for Membership to the European Union presented by the candidates Countries; Straatsburg/Brussel; DOC(97),8
- EC (1997b)
Economic reform monitor; <http://europa.eu.int/en/comm/dg02/pubs/1197/penspage>
- EC (1998a)
Agenda 2000: legislative proposals; <http://www.europa.eu.int/> d. 18 maart 1998
- Erismann, J.W., A. Bleeker en J.A. van Jaarsveld (1998)
Evaluation of the ammonia emission abatement on the basis of measurements and model calculations; Bilthoven, RIVM
- Eurostat (1998)
Income from agricultural activity 1997; Luxemburg
- EZ (Ministerie van Economische Zaken) (1996)
Werken aan concurrentiekracht, het toeristisch beleid tot 2000; Den Haag, Ministerie van Economische Zaken
- FAO (1998)
Food Outlook; February, No. 1, 1998
- Feldmann, H. (1997)
Economic and Political Risks of the European Monetary Union; In: Intereconomics, mei/juni 1997
- Financiën (Ministerie van) (z.j.)
Derde rapportage van de werkgroep vergroening van het fiscale stelsel; Den Haag, Directie algemene fiscale politiek
- Frouws, J., N. Oerlemans, M. Ettema, E. Hees, R. van Broekhuizen en J.D. van der Ploeg (1996)
Naar de geest of naar de letter; Een onderzoek naar knellende regelgeving in de agrarische sector; Wageningen
- Gijsberts, L. (1998)
Appelafzet structureel in problemen; In: Fruitteelt, jrg 88,10 (6 maart 1998)
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, T. de Haan en S.R.M. Janssens (1998a)
Landbouwers met natuur; Hoe zien die eruit? Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 3.167
- Ham, A. van den, J.A.A.M. Verstegen en H.C. Greven (1998b)
Meer natuur op landbouwbedrijven? Dus wij doen het niet goed? Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 3.168

- Heuvel, M. van de (1997)
Recreatie 2020; Tilburg, KUB, Vakgroep Vrijtijdswetenschappen en IVA
- Hinssen, P.J.W. et al. (1998)
De maatschappelijke en economische betekenis van bossen in Nederland: stand van zaken; Wageningen, IBN-DLO
- Horen, L.G.J. van, C.P.H.M. Smits, R.H.M. Verhoeven en A.G. Zwaan (1998)
Sporen naar de toekomst; sectorverkenning paddestoelen 1997-2007; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 601
- IKC (Informatie- en Kenniscentrum Landbouw) (1997a)
Voortgangsreportage 1996 Bestuursovereenkomst Uitvoering Meerjarenplan Gewasbescherming; Ede, IKC
- IKC (1997b)
Voeding en ammoniakemissie; anticiperend onderzoek naar de mogelijkheden van voedingsmaatregelen in de AmvB Huisvesting; Ede, IKC
- Koulil, M.C.C. van, J.L. Teeuwen en M.J. Voskuilen (1998)
Agrotoerisme in Nederland; Zicht op aanbod; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling (te verschijnen)
- LASER (1998a)
Stimuleringsregeling vernieuwing landelijk gebied; Rapportage
- LASER (1998b)
Evaluatie en Monitoring Stimuleringsregeling vernieuwing landelijk gebied; Rapportage met betrekking tot de A-vragen tweede tender.
- Leiden, G.F.C. van (1997)
Openstelling en toegankelijkheid van het agrarisch gebied; Wageningen, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO); Rapport 297
- LNV (1993)
Kiezen voor Recreatie; Beleidsnota Openluchtrecreatie 1992-2010; Den Haag, LNV
- LNV (1997a)
Trends; Op zoek naar wegen in de samenleving; Den Haag, LNV
- LNV (1997b)
Memorie van Toelichting bij de Rijksbegroting 1998; Den Haag
- LNV (1997c)
Programma Beheer; Het beheer van natuur, bos en landschap binnen en buiten de Ecologische Hoofdstructuur; Den Haag, LNV
- LNV (1997d)
Verkenning agrotoerisme; Agrotoerisme, een boeiend perspectief voor wie het past; Den Haag, LNV
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (1998a)
Waardevolle Cultuurlandschappen; Financiële evaluatie 1997; Den Haag, LNV
- LNV (1998b)
Tweede voortgangsrapportage Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal dd. 19 januari 1998
- Luijt, J. (red) (1997)
Regionale grondbalansen tot 2015; Een verkenning van de agrarische grondmarkt op basis van drie langetermijnsenario's van het CPB; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Onderzoekverslag 157
- Luijt, J. (1998)
Berekening van de 2% pachtnorm per groep van landbouwgebieden voor 1998; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Notitie

- Mandersloot, F., J. van Assen, P.B.M. Berentsen, C.H.G. Daatselaar, G.W.J. Giesen, M.H.A. de Haan, D.W. de Hoop (1998)
Milieu-doelen De Marke in economisch perspectief; bedrijfseconomische resultaten 1992/93-1996/97 en milieukosten De Marke anno 1998; Lelystad, Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden (PR); Rapport no. 21
- Nelson, F. (1997)
 US Ag Policy - Well below WTO ceilings on domestic support. ERS/USDA, *Agricultural Outlook*, October 1997
- NRLO (Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek) (1998)
Naar een gezonde veehouderij; Den Haag, NRLO; Rapport nr. 98/5
- OECD (1997a)
Economic Outlook; nr. 62, Parijs, OECD
- OECD (1998a)
The agricultural outlook 1998-2003; Parijs, OECD
- OECD (1998b)
 OECD Economic Surveys 1997-1998; Netherlands; Parijs, OECD
- OECD (1998c)
Agricultural policy reform; stocktaking of achievements; Parijs, OECD
- Oenema, O., P.C.M. Boers, M.M. van Eerd, B. Fraters, H.G. van der Meer, C.W.J. Roest, J.J. Schröder en W.J. Willems (1997)
The nitrate problem and nitrate policy in the Netherlands; Haren, AB-DLO; Nota 88
- Overbeek, G., S. Efstratoglou, M.S. Haugen and E. Saraceno (1998)
Labour Situation and Strategies of Farm Women in Diversified Rural Areas of Europe; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
- Prast, H. en A. Stokman (1997)
Kosten en baten van de EMU: een tussenbalans; In: Economisch Statistische Berichten (ESB); 30 april 1997
- Rabobank (1998)
The World of Food Retailing; Utrecht, Rabobank
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) (1997a)
Milieubalans 97; het Nederlandse milieu verklaard; Alphen aan den Rijn, RIVM
- RIVM (1997b)
Nationale Milieuverkenning 4, 1997-2020; Alphen aan den Rijn, RIVM
- RIVM (1997c)
Natuurverkenning 1997; Alphen aan den Rijn, RIVM
- SC-DLO (1997)
Metten van maatwerk: monitoring van het WCL-beleid 1994-1996; Wageningen, SC-DLO; Rapport 573
- Schumacher, A. (1998)
 A perspective from the United States. Paper presented at the 17th Annual Outlook Conference, Agra Europe, Londen
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.) (1997)
Landbouw-Economisch Bericht 1997; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 1-97
- Somsen, F.J. (1997)
Grondbelegging en grondfinanciering; In: De Landeigenaar, 1997
- SOW-VU (1998)
Gevolgen van Agenda 2000 voor de Europese landbouw; Stichting Onderzoek Wereldvoedselvoorziening van de Vrije Universiteit (in samenwerking met CPB en LEI-DLO); Amsterdam/Den Haag; Research Report 98-01

- Stuurgroep (Stuurgroep Meerjarenaafpraak Energie Glastuinbouw) (1998)
Persbericht dd. 28 april 1998
- Teeuwen, J.L. en M.J. Voskuilen (1998)
Agrotoerisme; Goed boeren of niet? Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling
- TK (Tweede Kamer der Staten-Generaal)(1995)
Integrale notitie Mest- en Ammoniakbeleid; Vergaderjaar 1995-1996, 2445 nr. 1
- TK (1996)
Evaluatie Meerjarenplan Gewasbescherming; Brief van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; dd. 20 december 1996; vergaderjaar 1996-1997, 21677, nr. 33
- TK (1997a)
Memorie van Antwoord bij de begroting voor 1998 van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; vergaderjaar 1997-1998, 25600 XIV, nr. 6
- TK (1997b)
Meerjarenplan Gewasbescherming; Brief van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; dd. 28 mei 1997; vergaderjaar 1996-1997, 21677, nr. 34
- USDA (1997a)
Agricultural Outlook; november 1997
- USDA (1998a)
The agricultural outlook, maart 1998
- USDA (1998b)
Agricultural baseline projections to 2007; Staff report WAOB-98-1; Februari 1998
- Veenendaal, P.J.J. (1997)
Productiebeheersing als alternatief voor het EU-landbouwbeleid; Een verkenning van de gevolgen van meer marktingrijpen voor de EU-landbouw; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 1.32
- Velders, C. 1997
Miljoenschade besmettelijke veeziekten te verzekeren? In: Platform (Ministerie LNV), april 1997
- Velden, N.J.A. van der, B.J. van der Sluis en A.P. Verhaegh (1997)
Energie in de glastuinbouw van Nederland; Ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven t/m 1996; Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 39-95
- Yu, Y.B. (1998)
International comparisons of agricultural growth; In: Agricultural growth and structural change in Korea, Japan and the Netherlands: 1991-1996; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) (te verschijnen)

Begripsomschrijvingen

Bedrijven-Informatienet

Het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. De populatie voor het Bedrijven-Informatienet wordt sinds 1994/95 gevormd door de bedrijven die een omvang hebben tussen de 16 en 800 nge. De samenstelling van het Bedrijven-Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse Land- en Tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang (in nge en ha), bedrijfstype en regionale ligging. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Besparingen:

Inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen.

Factorkosten:

Kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. In deze kosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding. Ook voor de inzet van gezinsarbeid ("eigen arbeid") en van eigen vermogen worden normatieve beloningen ingecalculceerd.

Gezinsinkomen uit bedrijf:

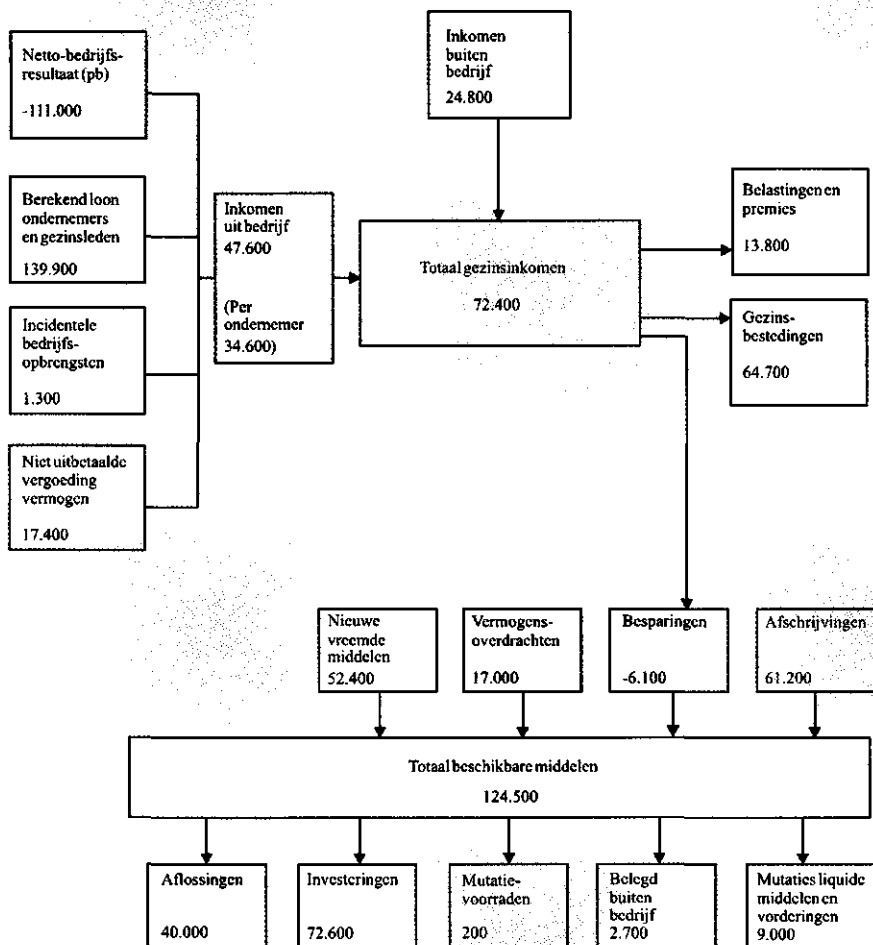
Beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Berekend als het nettobedrijfsresultaat plus berekend loon ondernemer(s) en meewerkende gezinsleden plus vergoeding voor eigen vermogen en incidentele bedrijfsopbrengsten.

Kasstroom:

Saldo van ontvangsten en uitgaven die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin in een boekjaar.

Nederlandse grootte-eenheid (nge):

De nge is evenals de sbe een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is echter niet gebaseerd op de netto toegevoegde waarde, maar op de bruto standaard saldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie zeer regelmatig herzien en is uitgedrukt in ecu (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde voor het gemiddelde Nederlandse landbouwbedrijf wordt weergegeven. Enkele voorbeelden (op basis van de bss van 1992): 1 ha wintertarwe =

Schema: Inkomens- en financieringsbegrippen, toegelicht aan de hand van het gemiddelde melkveebedrijf, 1996/97

0,89 nge, 1 ha suikerbieten = 1,95 nge, 1 melkkoe = 1,333 nge, 1 fokzeug = 0,28 nge, 1 ha-tomaten = 151,52 nge, 1 ha rozen = 215,45 nge

Netto toegevoegde waarde (factoropbrengsten, sectorinkomen):

De opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Netto bedrijfsresultaat:

Het verschil tussen de bedrijfsopbrengsten en de bedrijfskosten. De kosten zijn inclusief de berekende kosten van gezinsarbeid en eigen vermogen, maar de beloning voor bedrijfsleiding is niet als kostenpost in aanmerking genomen. Voor akkerbouw- en veehouderijbedrijven worden de kosten op pachtbasis berekend, voor tuinbouwbedrijven op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom.

Netto kasstroom:

Saldo van de kasstroom en de betalingsverplichtingen over het aanwezige vreemde vermogen.

Non-factorkosten:

Kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Opbrengst per f 100,- kosten:

De totale opbrengsten die per f 100,- kosten worden gerealiseerd. De kosten zijn inclusief de berekende kosten voor de onbetaalde arbeids- en vermogenskosten van het gezin. Een beloning voor bedrijfsleiding is niet in de kosten opgenomen. Voor akkerbouw- en veehouderijbedrijven worden de kosten op pachtbasis berekend, voor tuinbouwbedrijven op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom.

Pachtbasis (pb):

Uitgangspunt voor de berekening van de rentabiliteit van akkerbouw- en veehouderijbedrijven, waarbij voor alle kosten van grond (ongeacht de feitelijke eigendom/pachtverhouding) een brutopacht in rekening is gebracht zoals die geldt voor vergelijkbare pachtbedrijven.

Rentabiliteit:

De rentabiliteit van de agrarische productie wordt uitgedrukt in het kengetal Opbrengst per f 100,- kosten.

Standaardbedrijfseenheid (sbe):

Eenheid waarin de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf wordt uitgedrukt. Een sbe is een gestandaardiseerd bedrag aan netto toegevoegde waarde, berekend in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Enkele voorbeelden van de sbe-1994: 1 ha wintertarwe = 1,7 sbe, 1 ha suikerbieten = 6,3 sbe, 1 melkkoe = 2,98 sbe, 1 fokzeug = 0,83 sbe, 1 ha tomaten = 488 sbe en 1 ha anjers onder glas = 601 sbe. Zie ook: Nederlandse grootte-eenheid (nge).

Trefwoordenregister

- Aardappelen, 128
Aardappelzetmeel, 128
Afvalproductie, 106
Agenda 2000, 50, 163
Agrarisch natuurbeheer, 85
Agrarische handel, 34
Agrocomplex, 59
Agromonetaire maatregelen, 48
Agrotoerisme, 89 e.v.
Akkerbouw, 124
Akkerbouwbedrijven, 76
Ammoniak, 100, 103
Appelen, 137
Arbeid, 42, 114
Arbeidsopbrengst per dier, 176 e.v.
Arbeidsproductiviteit, 34
- Balans, 120
Bedrijfsbeëindiging, 110 e.v.
Bedrijfsresultaten, 130 e.v., 140 e.v., 152 e.v.
Bedrijfsstructuur, 109
Bedrijven-informatienet, 190
Belastinghervorming, 26
Besparingen, 130, 167
Biologische ketens, 70
Bloembollenbedrijven, 139, 143
Bloemenveilingen, 151 e.v.
Boomkwekerijbedrijven, 139, 143
Bosbouw, 86
Broeikaseffect, 97
- Champignons, 152
Champignonbedrijven, 145, 156 e.v.
Chrysant, 150, 151
Concentratie, 68 e.v.
Consumer concerns, 41
Consumptie, 25, 66
- Detailhandel, 67 e.v.
Diervoederindustrie, 71
- Ecologische landbouw, 27
Economische groei, 18, 23, 27
Eieren, 175
El Niño, 30
EMU, 20
Energieverbruik, 97 e.v.
- EU-financiering, 20, 23
EU-landbouw, 23
EU-markt- en prijsbeleid, 48 e.v.
EU-structuurbeleid, 56
EU-toetreding, 21
euro, 21, 22, 49
Europese integratie, 20 e.v.
- Financiering, 133, 155, 167
Fruit, 137, 139
Fruiteeltbedrijven, 142
- GATT/WTO-akkoord, 39, 40
Gewasbescherming, 95 e.v.
Gezinsinkomen, 130, 140, 167
Glasgroente, 148
Glasgroentebedrijven, 145 e.v., 153
Glastuinbouw, 76, 98, 112, 145, 153
Granen, 124
Groene koersen, 49
Groente, 136 e.v., 148 e.v.
Grond, 34, 79, 116
Grondproductiviteit, 34
Grondgebonden veehouderij, 159 e.v.
Grondprijs, 117 e.v.
Groothandel, 69
- Herstructureringswet, 171
- Inkomensvorming, 42 e.v., 72, 78
Intensieve veehouderij, 171
Internationalisering, 39, 71
Investeren, 122, 134, 168
- Kalfsvlees, 175
Kapitaal, 122
- Landbouwmilieuverordening, 53 e.v.
Landbouwwuitgaven EU, 45 e.v.
Landelijk gebied, 79
Leghennenhoudery, 171 e.v.
Liberalisatie, 39
- Marge, 76
Melkveebedrijven, 159 e.v., 164
Mest, 100
Middellandse-Zeelanden, 150

Midden- en Oost-Europa, 64
 Milieu, 93
 Milieukosten, 93
 MINAS, 101
 Mineralenaangiftesysteem, 101

 NAC, 38
 Natuur, 82
 Natuurontwikkelingsgebieden, 82 e.v.
 Netto toegevoegde waarde, 42, 46
 Neveninkomsten, 78

 Ondersteuningsregelingen, 36
 Opengrondsgroente, 136
 Opengrondstuinbouwbedrijven, 135, 140
 Openluchtrecreatie, 87
 Organisatiestructuur, 28

 Pacht, 117 e.v.
 Paprika, 149
 Peren, 137, 138
 Plattelandsbeleid, 57
 Plattelandsvernieuwing, 81
 Pluimvee, 171 e.v.
 Pluimveebedrijven, 171 e.v.
 Potplantenbedrijven, 147, 150
 Productiviteit, 32, 52
 Prijsbesluiten, 47, 48
 Productiecapaciteit, 107

 Rentabiliteit, 192
 Reservaten, 82
 Risicobeheersing, 38
 Roos, 150, 151
 Ruilvoet, 44, 165
 Rundveehouderij, 159 e.v.
 Rundvlees, 161 e.v.

 Sectorrekening, 72
 Sierteeltproducten, 63
 Slachterijen, 71
 Snijbloemenbedrijven, 154
 STOPA-regeling, 129
 Structuurfondsen, 57
 Stimuleringskader, 29, 94, 112
 Suiker, 126

 Tarwe, 124
 Toegevoegde waarde, 60, 74
 Toerisme, 87
 Tuinbouwproducten, 135 e.v., 145 e.v.

 Uien, 130

 Varkensbedrijven, 76, 171
 Varkenspest, 29
 Varkensvlees, 173
 Veehouderij, 159, 171
 Verbruik voedingsmiddelen, 66
 Verdroging, 105
 Vleesstieren, 168 e.v.
 Voedings- en genotmiddelen, 71
 VS-landbouwbeleid, 39

 Wereldeconomie, 17 e.v.
 Wereldlandbouwproductie, 30
 Werkgelegenheid, 60
 Werkloosheid, 24
 WTO, 39, 51

 Zetmeelaardappelen, 128
 Zuivel, 161
 Zuivelindustrie, 71

Medewerkers

- Hoofdstuk 1. Economische en politieke ontwikkelingen: C. van Bruchem (coördinatie en redactie), C. van Rijswijk (Agenda 2000)
- Hoofdstuk 2. Landbouw in de wereld: H.J. Silvis (coördinatie en redactie), A.J. de Kleijn en Y.B. Yu (ontwikkelingen in de wereldproductie)
- Hoofdstuk 3. Landbouw in de Europese Unie: H.J. Silvis (coördinatie en redactie), A.J. de Kleijn (productie en inkomen), C. van Rijswijk (markt- en prijsbeleid), P. Hellegers (landbouwmilieuverordening), I.J. Terluin (structuurbeleid)
- Hoofdstuk 4. Nederlandse agrosector: H.J. Silvis (coördinatie en redactie), M.G.A. van Leeuwen en A.D. Verhoog (agrocomplex), H. Kelholt (buitenlandse handel), A. Pronk (consumptie van voedingsmiddelen, detailhandel en groothandel, voedings- en genotmiddelenindustrie), A.J. de Kleijn (sectorrekening), W.H. van Everdingen (inkomensvorming land- en tuinbouwbedrijven)
- Hoofdstuk 5. Landelijk gebied: J.H.A. Hillebrand (coördinatie en redactie), H. van der Beek (ruimtelijke ontwikkelingen), N. van den Eeden (natuurbeleid), J. Luijt en R. Schrijver (bosbouw), J.L. Teeuwen-Vogelaar (recreatie en toerisme), M. Voskuilen (agrarisch natuurbeheer en agrotourisme)
- Hoofdstuk 6. Landbouw en milieu: C. van Bruchem (coördinatie en redactie)
- Hoofdstuk 7. Structuur van de land- en tuinbouw: J.H.A. Hillebrand (coördinatie en redactie), J.H. van den Hoek (structurele ontwikkelingen), C. Spierings (mutatieonderzoek), G. Overbeek (vrouwen in landbouw), J. Luijt (grondprijzen), G.S. Venema (kapitaal)
- Hoofdstuk 8. Akkerbouw: H.J. Silvis en G.S. Venema (coördinatie en redactie), C. van Rijswijk en H. Tap (markten), J.H. Jager (bedrijfsresultaten)
- Hoofdstuk 9. Opengrondstuinbouw: H.J. Silvis en G.S. Venema (coördinatie en redactie), C. van Rijswijk en H. Tap (markten), H.B. van der Veen (bedrijfsresultaten)
- Hoofdstuk 10. Glastuinbouw en champignonenteelt: H.J. Silvis en G.S. Venema (coördinatie en redactie), C. van Rijswijk en H. Tap (markten), H.B. van der Veen (bedrijfsresultaten)
- Hoofdstuk 11. Grondgebonden veehouderij: H.J. Silvis en G.S. Venema (coördinatie en redactie), A.J. de Kleijn (markten), M.G.A. van Leeuwen (Agenda 2000 en de rundvleesmarkt), I.S. Langelaan (bedrijfsresultaten melkveehouderij) en W.H. van Everdingen (bedrijfsresultaten vleesstierenhouderij)
- Hoofdstuk 12. Intensieve veehouderij: H.J. Silvis en G.S. Venema (coördinatie en redactie), A.J. de Kleijn (markten) en A. Wisman (bedrijfsresultaten)
- Tekenwerk: A.P. van Lierop, B. Koole en M. van Heusden (GIS)
- Tekstverwerking: H.H. van der Kooij